

MŰHELYTANULMÁNYOK IV.

Fiatalkutatók dolgozatai

Szeged

2022

Műhelytanulmányok IV. Fiatal kutatók dolgozatai

Szerkesztette

Dávid Kinga

Zentainé Kollár Andrea

ISBN 978-963-306-867-0

A kiadvány a „Hazai Tudományos Diákköri műhelyek és rendezvények támogatása” c. pályázat támogatásával valósult meg.

A pályázati kategória kódja: NTP-HHTDK-21-00008

Tartalom

Előszó	5
--------	---

Bakai Boglárka

A karkötő mint identitásteremtő tárgy Giovanna történetében (Elena Ferrante <i>A felnőttek hazug élete</i> című regényéről)	8
---	---

I. Bevezetés	8
II. A karkötő és a főszereplő karakterfejlődése	11
III. A karkötő, a társadalmi aspektusok és Nápoly	16
IV. Összefoglalás	20
Irodalomjegyzék	23

Csákvári Lilla

Ha a csend beszélni tudna. A bántalmazás (szép)irodalmi reprezentációja – Dacia Maraini <i>Rabolt szerelem</i> című kötete mint kortárs női traumairodalom	26
--	----

Absztrakt	26
I. Bevezetés	27
II. A nők elleni erőszak poétikája	31
III. Tiltott beszéd, kierőszakolt csend	37
IV. Konklúzió	42
Irodalomjegyzék	43

Farkas Mónika Kitti

A mi, az ők és a társadalmi szégyenérzet. Az olasz nemzeti identitás vonatkozásai Massimo d'Azeglio <i>Ettore Fieramosca</i> című regényének karakterábrázolásában	46
--	----

Bevezetés	46
Massimo d'Azeglio és az Ettore Fieramosca ossia la disfida di Barletta	49
A történelmi események ábrázolása a nemzeti identitás szolgálatában	50
Karakterábrázolás és társadalom	54
Összegzés	60
Irodalomjegyzék	61

Emma Malaspina

Perché un Manzoni linguista?	64
------------------------------	----

1. Il contesto linguistico-culturale	64
2. Le idee di uno scrittore	66
3. Il rovesciamento della prospettiva linguistica	69
4. Conclusioni	76
Bibliografia	77

Anna Andreini

Diffusione dell'italiano nel mondo: ricerche precedenti e cause del nuovo assetto linguistico; parallelismo sugli effetti della crisi economica 2008/9 nel Nord America e nell'Europa dell'est e la Caduta del Muro di Berlino	80
--	----

Bibliografia	98
--------------	----

Allegati _____	100
Kadvány Gergely	
La formazione dell'articolo determinativo dal latino all'italiano _____	102
Introduzione _____	102
1. Il passaggio dal latino all'italiano _____	102
1.1 Fonti e metodo _____	105
1.2 L'importanza delle fonti cristiane _____	108
1.3. La comparsa dell'articolo determinativo _____	111
2. L'iter fonetico dell'articolo determinativo dal latino all'italiano _____	117
2.1 Le forme odierne dell'articolo determinativo _____	117
2.2 L'articolo determinativo maschile singolare _____	118
2.3 L'articolo determinativo maschile plurale _____	120
2.4 L'articolo determinativo femminile _____	120
3. Analisi dei testi _____	121
3.1 L'articolo determinativo nel Duecento e nel Trecento _____	121
3.2 L'articolo determinativo nel Quattrocento e nel Cinquecento _____	129
3.3 L'articolo determinativo nel Seicento _____	132
3.4 L'articolo determinativo nel Settecento _____	133
3.5 L'articolo determinativo nell'Ottocento _____	135
Conclusione _____	137
Bibliografia _____	138
Kovács Zita	
Mantovai és modenai hercegek kapcsolatai a Magyar Királysággal a 16-17. században. I. Vincenzo Gonzaga mantovai herceg szerepe Kanizsa 1601. évi ostromában _____	140
Bevezető _____	140
Mantovai Gonzagák magyar földön a török ellen _____	143
Kanizsa 1601-es ostroma _____	145
Irodalomjegyzék _____	158
Bacsur Fanni, Kiss Ágnes, Palotás Gyöngyi	
Autentikus szövegek felhasználása az olasz mint idegen nyelv tanításában: egy didaktikai javaslat bemutatása az <i>Un uomo noioso</i> című szövegen keresztül _____	162
1. Bevezetés _____	162
2. Az autentikus szöveg _____	163
2.1. Az autentikus szöveg fogalma és típusai _____	163
2.2 Az autentikus szövegek felhasználhatósága a nyelvtanítási folyamatban _____	164
2.3. Az autentikus szövegek didaktizálása _____	165
3. Az <i>Un'uomo noioso</i> c. szöveg didaktizálása _____	167
3.1 Az autentikus szöveg kiválasztása _____	167
3.2 A didaktikai célok kijelölése _____	168

3.3. Didaktikai egység – tanegység meghatározása	169
3.4 Feladatok és tevékenységek	170
4. Következtetések	179
Bibliográfia	180
Függelék	182
0. Motivációs feladatok a projekt bevezetéseként:	182
0.1. Karakterleírás, jellemzés	182
0.3. Szabadidős tevékenységek	183
0.4. Foglalkozások	188
1. Szövegegység	193
1.1. Motiváció	194
1.2. Globális szövegértés	195
1.3. Szöveganalízis	196
1.4. Szintézis	200
1.5. Ellenőrzés	202
2. Szövegegység	204
2.1. Motiváció	205
2.2. Globális szövegértés	205
2.3. Szöveganalízis	206
2.4. Szintézis	208
2.5. Ellenőrzés	209
3. Szövegegység	209
3.1. Motiváció	210
3.2. Globális szövegértés	211
3.3. Szöveganalízis	212
3.4. Szintézis	214
4. Szövegegység	214
4.1. Motiváció	215
4.2. Globális szövegértés	216
4.3. Szöveganalízis	217
4.4. Szintézis	218
5. Szövegegység	218
5.1. Motiváció	219
5.2. Globális szövegértés	220
5.3. Szöveganalízis	221
5.4. Szintézis	223
6. Projektzáró ismételtes, ellenőrzés	224

Előszó

Bár a 36. Országos Tudományos Diákköri Konferencia csak egy év múlva kerül megrendezésre, a tanszékünkön töretlenül folyik a munka: ki a már megkezdett kutatásait terelgeti tovább, ki új irányokat keres, és örömmel tapasztaljuk, hogy vannak új tagjaink is új témákkal, új tudományterületeket érintve. A jelen kötetben az elmúlt egy év munkájának gyümölcsét, részeredményeit adjuk közre abban a reményben, hogy a tanulmányokat olvasva mind több fiatal kap kedvet a tudományos kutatáshoz.

A kötet elején három kiváló ifjú irodalmár írását találjuk. Bakai Boglárka továbbra is a kortárs olasz irodalom nagy rejtélyének, Elena Ferranténak nyomában jár. Ezúttal a szerző legfrissebb regényét, *A felnőttek hazug életét* vizsgálja tárgyszimbolikai megközelítésben, tanulmányának fókuszába a karkötő identitásképző funkciójának vizsgálatát helyezve. Csákvári Lilla nem akar csendben maradni, sőt a csendet is szóra szeretné bírni, amikor a modern társadalom egyik legsúlyosabb és egyik leginkább elhallgatott tabutémájának irodalmi ábrázolását faggatja. Dacia Marini *Rabolt szerelem* című kötetének történetei egy-egy fájó sebet tárnak fel a női testen és lelken, a szerző ezeknek a traumáknak csendbe burkolózó poétikáját fedi fel az olvasó előtt. Farkas Mónika a klasszikus irodalomtörténeti vonalat képviseli, klasszikus témával: az olasz nemzetegyesítés nyomában járó identitáskérdés és irodalom viszonyát vizsgálva azt feszegeti, hogyan tud egy irodalmi mű a maga fikciós világának burkolt nyelvezetén keresztül identitásformáló erővé emelkedni. Ehhez Massimo d'Azeglio *Ettore Fieramosca* című történelmi regényének újszerű olvasatát kínálja.

Három nyelvészeti témájú dolgozat következik, amelyek három különböző aspektusból vizsgálják az olasz nyelvet. Közülük az első sajátos határterületet alkot irodalom és nyelvészet között: Emma Malaspina a modern olasz nyelv megteremtőjének, Alessandro Manzóninak nyelvvel kapcsolatos reflexióit veszi górcső alá, provokatív módon nyelvészként aposztrofálva az olasz romantika írógénuszát. Miután szisztematikusan áttekinti és elemzi a különböző szöveghelyeket, a bennük foglalt gondolatokat kvázi elméleti keretekbe rendezve izgalmas következtetéssel lepi meg olvasóját: Manzoni nyelvvel kapcsolatos pozícióját nem csak a saussure-i iskola (ahogyan a vonatkozó szakirodalom állítja), hanem jóval tágabb értelemben a modern általános nyelvészet előzményeként értékelhetjük. A dolgozat új, kevésbé ismert arcát mutatja meg Manzóninak, s ezzel jelentősen árnyalja a róla kialakított képünket. A következő tanulmány az olasz nyelv világban való elterjedését/elterjedtségét vizsgálja. A szerző, Anna Andreini arra volt kíváncsi, milyen összefüggés van az olasz nyelv világban elfoglalt pozíciója és a mindenkorai politikai és gazdasági folyamatok, elsősorban krízisek között. A kutatás eredménye fájó valóságra irányítja rá az olvasó figyelmét: ahogyan 1989 politikai vihara, úgy a 2008/09-es

gazdasági világválság is átrajzolta a világnyelvek közötti erővonalakat, és az olasz nyelv radikális térvesztését eredményezte globális szinten. A dolgozat részletesen beszámol a témában végzett számos felmérés és kutatás eredményéről, miközben felrajzolja az olasz nyelv terjedésének-térvesztésének dinamikáját a különböző kontinenseken, megvilágítva a magyarországi tendenciákat is. Tanulságos és élvezetes olvasmány az olasz nyelv ügyét szíven viselő olvasók számára. Végül a nyelvtörténeti kutatások világába pillanthatunk be Kadvány Gergely remek tanulmányának köszönhetően, aki az olasz határozott névelő fejlődését követi nyomon diakrón vizsgálat keretében, a vulgáris latinból kiindulva. Miután bemutatja a témában rendelkezésünkre álló forrásokat, a határozott névelők fonetikai formálódásának útját elemzi elméleti keretek között. Végül az utolsó, példákban gazdag fejezet lapjain konkrét szövegek elemzésén keresztül illusztrálja a határozott névelők fejlődését a 13. századtól a 19. századig. Információban és példákban gazdag, érdekes olvasmány a nyelvtörténettel nem foglalkozó olvasó számára is.

Elsőként van lehetőségünk kapcsolattörténeti tárgyú dolgozatot közreadni. Szerzője az egyetemi tanulmányainak legelején járó Kovács Zita, aki a mantovai és modenai hercegek kapcsolatait vizsgálja a 16-17. századi Magyaror Királysággal. A jelen írás az elvégzett kutatómunkának egy szeletét dolgozza fel: miután bemutatja a kutatás gerincét adó forrásokat, részletesen ábrázolja a Mantovai Hercegség helyzetét a tizenöt éves háború idején, végül rátér I. Vincenzo Gonzaga mantovai herceg szerepére Kanizsa 1601. évi ostromában. Az elemzéshez három szerző művét mutatja be: Giorgio Tomasi *La Battorea* és *Delle guerre et riulogimenti del Regno d'Ungaria, e della Transilvania, con successi d'altre parti*, Ciro Spontoni és Ferninando Donno *Historia della Transilvania*, valamint Achille Tarducci *Il Turco vincibile in Ungaria, con mediocri aiuti di Germania* című munkáit. Közös jegyük, hogy a szerzők szubjektív narratíva keretében tárták a korabeli olvasók elé a magyarországi háború eseményeit, így a szövegek feldolgozása mellett szükséges volt azok racionális kritikáját is megalkotni.

Végezetül örömmel osztjuk meg három tanárszakos hallgató, Bacsur Fanni, Kiss Ágnes és Palotás Gyöngyi közösen jegyzett írását az autentikus, azon belül is az irodalmi szövegek nyelvrákon történő alkalmazhatóságáról. A tanulmány két részből áll: az első részben az autentikus tananyagok nyelvoktatásban elfoglalt helyét vizsgálják a szerzők a nyelvpedagógiai elméletek tükrében, aminek keretében a didaktizált autentikus szövegekről, illetve magának a didaktizálásnak a folyamatáról is részletesen beszélnek. A második részben az elmélet gyakorlati illusztrációját találjuk: a három szerző által kidolgozott projektmunka részletes bemutatásával példát kapunk arra, hogyan tudjuk a pedagógiai gyakorlatunkba beépíteni az autentikus és/vagy a didaktizált autentikus szövegeket akár úgy is, hogy közben tartjuk magunkat a Nemzeti Kerettanterv és a tankönyv által előírt haladási vonalhoz. A tanulmányhoz csatolt Függelék a teljes projektmunkát tartalmazza az egyes

feladatok és tevékenységformák leírásával, a hozzájuk ajánlott és/vagy készített interaktív online felületek linkjeivel együtt.

Talán e rövid ismertető is kellő bizonyítékul szolgál ahhoz, hogy lássa az olvasó, milyen sokszínű, izgalmas és intenzív munka folyik a hallgatói kutatócsoporton belül. A tagjaink sorában már ott vannak az új érdeklődő fiatalok, akik ebben a kötetben még nem szerepelnek, de reményeink szerint a következő számban az ő írásaikról is beszámolhatunk. Mint minden évben, idén is – immár negyedik alkalommal – a Nemzeti Tehetség Program támogatásának köszönhetően valósulhat meg a *Műhelymunkák* kötet. Nem kell részleteznünk, mennyire fontos szerepet tölt be a Program a tanszékünkön folyó tehetséggondozásban, hiszen ebből a műhelyből, illetve az alábbi lapokon bemutatott kutatásokból nőnek ki az Országos Diákköri Mozgalomban résztvevő fiatalok munkái.

Szeged, 2022. április 22.

Dávid Kinga
Zentainé Kollár Andrea

A karkötő mint identitásteremtő tárgy Giovanna történetében (Elena Ferrante *A felnőttek hazug élete* című regényéről)¹

I. Bevezetés²

A kortárs olasz női irodalom egyik legnagyobb tekintélye Elena Ferrante, aki gazdag és aktuális témafelvetéseinek köszönhetően már évek óta a kritikusok és az olvasók figyelmének középpontjában áll³. A *L'amica geniale*⁴ nagysikerű tetralógia lázba hozta az egész világot, nem véletlen, hogy óriási volt a várakozás az új Ferrante-regény, a *La vita bugiarda degli adulti* megjelenésekor.

A regény bemutatását követően azonban egymás után születtek a kritikusabb hangvételű hozzászólások. Elisa Gambaro, a Milánói Egyetem oktatója például a *La vita bugiarda degli adulti* kritizálóját „nem éppen jóindulatúnak” nevezi⁵, noha ő maga is elismeri, hogy részben jogosak a reakciók, és a regény szerinte sem ér fel a szerző korábbi műveinek kivételes művészi színvonalához. Csalódottsága ellenére Gambaro még mindig a 2019-ben megjelent olasz regények egyik legjobban sikerült darabjaként értékeli Ferrante könyvét⁶. Vele ellentétben Victor Xavier Zarour Zarzar, a City University of New York kutatója, az egyik írásában azt hangsúlyozza, hogy Ferrante regényeit olvasva mindig egyfajta „dejavu” érzés járja át, és így történik az új regény esetében is⁷. A többi között azt kifogásolja, hogy itt is ugyanazokkal a visszatérő problémafelvetésekkel találkozhat az olvasó, mint a korábbi művekben: a nemek közötti egyenlőtlenség és a társadalmi rétegek közötti

¹ „AZ INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM ÚNKP-21-2-SZTE-140 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.”

² A regényekből kiemelt szövegrészeket eredeti nyelven, az olasz kiadások alapján idézem. A *La vita bugiarda degli adulti*-ből vett idézetek vonatkozó kiadása: Ferrante 2019¹.

³ Ferrante első három regényének (*L'amore molesto*, 1999; *I giorni dell'abbandono*, 2002; *La figlia oscura*, 2006) középpontjában egy-egy nő szereplő áll (Delia, Olga és Leda), az ő felismerésekkel teli életútjait, lelki hullámvölgyeit követheti nyomon az olvasó. A három regény közötti hasonlóságot jól mutatja, hogy azokat 2011-ben trilógia formájában is publikálták *Cronache del mal d'amore* (Ferrante 2018) címmel. A trilógia címe kissé háttérbe szorítja Delia, Olga és Leda történetének különbözőségét, és azokat a *mal d'amore*, vagyis a halálos szeretet/szerelem motívuma szerint egységbe vonja. Valójában az egy kötetbe fűzés egy jól átgondolt kiadói marketingstratégia eredménye volt. A projekt lényege és célja az volt, hogy a szerző narratívájában kirajzolódó konstans módon átvélő elemekre, az életmű egységei mivoltára fektesse a hangsúlyt. Ezzel kapcsolatban ld. Carmina 2019.

⁴ A tetralógia darabjai: *L'amica geniale*, 2011; *La storia del nuovo cognome*, 2012; *La storia di chi fugge e di chi resta*, 2013; *La storia della bambina perduta*, 2014. A trilógia és a tetralógia között bizonyos formai és tartalmi hasonlóságokat is felfedezhetünk.

⁵ Vö. Gambaro 2019.

⁶ Uo.

⁷ Vö. Zarzar 2020.

ellentétek összefonódása, a nápolyi munkásosztály és a burzsoázia között fennálló intenzív feszültség, a barátságot meghatározó ellentétes érzelmek, a szexuális vágyak fellángolása és az ezzel járó veszélyek stb. A magam részéről több tekintetben egyet kell értenem ezekkel a kritikai észrevételekkel, ugyanakkor nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a *L'amica geniale* tetralógia túlzottan kondicionálja az új regénnyel szembeni elvárásainkat, így kevésbé vagyunk figyelmesek azokra a finom hangsúlyeltolódásokra, amelyek egyértelműen a Ferrante narratívájában bekövetkezett változásra figyelmeztetnek bennünket. Épp ezek miatt válhat érdekes tárgyává bizonyos olvasatoknak.

Az egyik legszembeötlőbb változás, hogy habár a *L'amica geniale* főszereplőjéhez hasonlóan az új regény főszereplője, Giovanna is egy fiatal lány, az elbeszélt életút nem a korosodó hölgy visszaemlékezésén keresztül bontakozik ki, mint ahogyan a tetralógia Elenája esetében láthattuk, hanem a felnőtté cseperedő kamaszlány jelenében. Ugyancsak változás történik a főszereplő társadalmi helyzetében, hiszen míg a *L'amica geniale* hősei, Elena és Lila a város egyik nyomornegyedében nőnek fel munkásosztálybeli család sarjaként, addig Giovanna a gazdagnegyedből, egy középosztálybeli értelmiségi családból jön, és csak e magasabb társadalmi réteg perspektívájából tekint le a munkásnegyedre, ismerkedik meg a munkásosztály tagjaival. Ferrante főszereplői jellemzően értelmiségi nők, akiket a körülvevő család – az anyagi és a társadalmi helyzet különbözőségéből adódóan – nem feltétlenül tud vagy akar támogatni az értelmiségivé válás útján, így eltérően vélekedik az oktatás fontosságáról is. Giovanna esetében viszont a tanár szülők mindig is nagy hangsúlyt fektettek a lányuk taníttatására.

Végül pedig, ami a *La vita bugiarda degli adulti* műfaját illeti, mindenekelőtt a tetralógia összetettségéhez képest tapasztalható jelentékeny egyszerűsödéssről kell beszámolnunk, a regény nem foglalkozik olyan nagyívű témákkal, mélyreható politikai és ideológiai kérdésekkel, mint a *L'amica geniale*, s kerüli az alapvetően történelmi regényekre jellemző elbeszélői technikákat is⁸. Leginkább a fejlődés-regényekkel mutat rokonságot, ám a cselekményt főként a főszereplő érzelmeinek változásai, a fellángolásai, a csalódásai irányítják, amelyek felnőtté válásának, személyisége alakulásának formáló elemeivé válnak. Az érzelmek váltakozó dinamizmusát a hazugságok leleplezése befolyásolja. Amikor Giovanna csalódik a szülei által reprezentált mintában, akkor Vittoria nénit tekinti követendő példának, majd amikor benne is csalódik, a tapasztalatok birtokában és a megfelelő tanulságokat levonva meghozza a maga önálló, saját értékrendje szerint alakított döntéseit, és hátat fordít a városnak, a múltnak. Giovanna jellemét a szülei és Vittoria néni életével kapcsolatos érzelmei alkotják és formálják. Pontosabban a vágy, hogy megtalálja a biztos pontokat a felnőttek hazug világában.

Kapcsolódási pont lehet viszont a korábbi regényekkel, hogy Giovanna a megszokott ferrantei női hősök sorába illeszkedik, akik erőteljes személyiség-fejlődé-

⁸ Vö. Lucamante 2020.

sen mennek keresztül. A történeteik kezdetén megélt lelki szorongásból és félelemből vezetnek útjaik előbb a személyiségük széthullásához, majd az új, autonóm és önazonos szubjektumuk felépítéséig. Ferrante regényeinek visszatérő elemei azok, amik meghatározzák a női főszereplőknek ezt a *kontúrvesztés-kontúrnyerés* terminusokkal leírható énmódlódását⁹. Ez a folyamat Giovanna történetében is megfigyelhető. A szülők által képviselt hamis világban való csalódása és az új, alternatív minták hiánya végletekig szétfeszíti a kamasz lány énkeresésének kereteit. Véleményem szerint egyetérthetünk De Rogatis állításával, amely szerint a *La vita bugiarda degli adulti* Ferrante eddigi legkeserűbb regénye¹⁰, hiszen Giovanna folyamatosan belebotlik a hazugságok újabb és újabb hálójába, következésképpen a korábbi regények hőseihez képest az önmagára találás sokkal nehezebb és fájdalmasabb folyamatot jelent az ő esetében.

Ferrante regényeiben sokszor visszatérő motívum, hogy a főszereplők életében jelen van egy tárgy, amely végigkíséri a *kontúrvesztés-kontúrnyerés* folyamatában¹¹. Olyan helyszínekre, személyekre, történésekre emlékezteti őket, amelyek valamilyen módon kapcsolatban vannak a személyiségüket, valamint az interperszonális kapcsolataikat destabilizáló traumatikus eseménnyel, illetve segíti őket a krízis felismerésére következő konstruktív életszakasz megkezdésében. Azáltal, hogy a tárgyak segítenek felismerni és feldolgozni a múltbeli traumát, a főszereplők egészséges énjének kialakító tényezőivé válnak.

A dolgozat abból a hipotézisből indul ki, hogy Giovanna történetében a Vittoria nénitől kapott karkötő van felruházva ilyen szimbolikus jelentéssel. Tudjuk, hogy az interperszonális kötelékek a tárgyak hatására megerősödhetnek vagy gyengülhetnek¹², és így van ez Giovanna esetében is, aki a karkötőnek köszönhetően hol a szüleivel, hol a nagynénivel kerül szorosabb kapcsolatba. Az egészséges emberi kötődések alapvető fontosságúak a személyiség formálódásában, a meghatározó relációk identitásképző funkcióval rendelkeznek¹³. Ahogyan Giovanna kapcsolata változik a szüleivel és Vittoriával, úgy halad lépésről lépésre az új minták keresésében, majd azok elutasításában, s végül a minta nélküli, saját erkölcsi normái szerint artikulálódó lét megteremtésében, amelyben önazonos és autonóm személyi-

⁹ Ferrante nőalakjainak *kontúrvesztés-kontúrnyerés* folyamatát öt lépésben írhatjuk le: *krízis, de-konstrukció, trauma, felismerés és re-konstrukció*. A regények pszichológiailag dezorientált főszereplői egy létválságos helyzet hatására ráismernek szétesett, kontúroktól megfosztott énjükre. A pszichológiai szétesettség tükröződéseként eredményez, önmagukat egy másik női szereplő kivételéseként érzékelik. A tükröződések kialakulásának hátterében valójában egy tudatalattiban eltemetett trauma elfojtása áll. Ezen traumák csak úgy kerülhetnek feldolgozásra, ha a főszereplők felszínre hozzák azokat, és felismerik azt az eseményt vagy állapotot, amely a *kontúrvesztésüket* okozta. A felismerésnek köszönhetően a kontúrokról rendeződnek, a szereplők személyisége re-konstruálódik, a tükröződések felszámolódnak.

¹⁰ Vö. De Rogatis 2019.

¹¹ A *L'amore molestoso*ban egy ruha, az *I giorni dell'abbandono*ban egy kutya, a *La figlia oscura*ban egy játékbaba és a *L'amica geniale* esetében szintén a játékbabák kapnak kitüntetett figyelmet.

¹² A témában lsd. Kerékgyártó 1981, 269.

¹³ A témában lsd. Chodorow 2000, 78.

sége maga mögött hagyja a mások általi kondicionáltságot, a másokban való tükröződés kényszerét. Amikor Giovanna először csalódik a szülők által képviselt mintában, ösztönös reakciójával védelmezni szeretné a hozzájuk fűződő köteléket. A karkötő nyomába ered, amely a családi hagyományokat szimbolizálja számára. Énkeresése így forr össze szorosan a becses ékszer múltjának megismerésével. A szülők és a nagynéni, az egyik és a másik által közvetített értékek közötti választást a karkötőhöz rendelhető szimbolikus jelentések határozzák meg: a meghitt család jelképéből előbb a magához láncolás, a bilincs, majd ezen keresztül a nő által magára öltött szerető szerep szimbólumává válik. Tulajdonképpen a karkötő Giovanna lehetséges önmegvalósításait vetíti előre. A róla szerzett információk hol pozitív hol negatív módon, de gazdagítják az érzelmi világát, vagyis a minták elutasításának és elfogadásának a következtében formálódik majd kristályosodik ki Giovanna személyisége.

Ugyanakkor úgy vélem, az egyén tárgyhoz fűződő viszonya nemcsak ilyen külsődleges relációkban mutatkozik meg, hanem a karkötőhöz fűződő érzelmi kötődés következményeképpen azt mintegy önmaga részeként éli meg a kamaszlány. A tárgyak szimbolikus jelentésével kapcsolatban hasonlóképpen vélekedik Marenko, aki szerint a tárgyak pontosan az által nyernek értelmet, hogy a saját énünk kiterjesztéseként érzékeljük őket¹⁴. Mindezek alapján abban fogalmazhatom meg a hipotézisem másik részét, hogy a regényben a karkötő az érzelmileg kialakított szimbólumértéken túlmenően azzal, ahogyan időről időre felbukkan valós szöveg-szervező erővé válik. Ahogyan váltogatja a tulajdonosait a történet előrehaladásában, Giovanna felnőtté válását kísérő személyiségformálódásának az egyes nyugópontjait, állomásait teremti meg.

II. A karkötő és a főszereplő karakterfejlődése

A regény elején megismerkedünk Giovannával, aki egy biztonságot nyújtó és védelmező családban nevelkedik. Ebből az idilli helyzetből billenti ki az apa megjegyzése, amikor csúnyának nevezi őt, és a család kitagadott feketebárányához, Vittoria nagynénihez hasonlítja. Giovanna ekkor kezd kutatni a kitagadott rokon után, majd hamarosan tudomást szerez egy titokzatos karkötőről is. Vittoria néni és a karkötő múltjának nyomába eredve egyre több minden derül ki a szülők hazugságaiból. A szinte tökéletesnek mondható családi élet mögött valójában bonyolult és bűnös kapcsolatok húzódnak.

Giovanna, arra a döntésre jut, hogy megírja személyes visszaemlékezését családjának darabjaira hullásáról, csalódásairól, felnőtté válásáról, amelynek kardinális csomópontjai kronológia rendben jelennek meg, az olvasó szeme láttára érik személyisége és lesz belőle önálló döntéshozatalra képes autonóm szubjek-

¹⁴ Vö. Marenko 2009, 241.

tum¹⁵. Az elbeszélő már a *flash-back*kel operáló történetmondása elején azt állítja, hogy a története írásakor, a fájdalmas felismerések után jó pár évvel még mindig bizonytalan a saját identitásának kérdésében. Megkérdőjelezi történetének relevanciáját, önmagát egy kiindulási pont és befejezés nélküli történethez hasonlítja:

Io invece sono scivolata via e continuo a scivolare anche adesso, dentro queste righe che vogliono darmi una storia mentre in effetti non sono niente, niente di mio, niente che sia davvero cominciato o sia davvero arrivato a compimento: solo un garbuglio che nessuno, nemmeno chi in questo momento sta scrivendo, sa se contiene il filo giusto di un racconto o è soltanto un dolore arruffato, senza redenzione. (9.)

Giovanna kettős ügynököt játszik a szülők által képviselt tökéletes, de hamis, valamint a Vittoria által reprezentált közönséges, de valós világ között. A lány esetében a két pólus közötti mozgás, a folyton úton levés, a megérkezés hiánya bizonytalanságot eredményez.

Habár Giovanna a gyökerekre való rátalálás céljából vágyott arra, hogy előkerüljön a karkötő, amikor az bekövetkezik, csak tovább fokozza benne a gyökértelenség érzetét, hiszen kiderül, hogy az apa inkább a szertőjének adta az eredetileg neki szánt ajándékot. A csalódás egyben a biztos támpontok elvesztését is jelenti a kamaszlány számára, így a karkötő ennek a felismerésnek és fájdalmas eseménynek a hordozójává válik¹⁶:

Quando mi sforzo di assegnare delle fasi al flusso continuato di vita che mi ha attraversata fino a oggi, mi convinco che diventerai definitivamente un'altra quando un pomeriggio Costanza venne in visita [...] - mi consegnò con un viso severo, giallastro, il suo braccialetto d'oro bianco. "Perché me lo regala?" chiesi perplessa. "Non te lo regala" disse mia madre, "te lo restituisce." [...] "Pensavo che fosse mio e invece era tuo." Non capii, non volli capire. (119.)

Első pillanatban a karkötő a családi összetartozás jelképeként jelenik meg Giovanna szemében. Azért akarja mindenáron megszerezni az ékszert, mert abban reménykedik, hogy annak szinte mágikus ereje megmentheti a szüleivel való kapcsolatát, ő pedig újra visszatálhat az addigi élete biztonságot és kiszámíthatóságot adó keretei közé. Hamarosan kiderül azonban, hogy épp ellenkezőleg, a karkötő nem a család, sokkal inkább a házasságon kívüli szerelmi kapcsolat szimbóluma.

Érdeemes megjegyezni, hogy a hűtlenség gyanúja Giovannában az anyával kapcsolatban merül fel. Túl azon, hogy Ferrante mesteri módon közelít rá a valós tényállásra, s ezzel folyamatosan fenntartja az olvasóban a suspense-t, a családon

¹⁵ A női szubjektummal kapcsolatban lsd. Séllei 2007, 66.

¹⁶ A témában lsd. Deleuze 1990, 281.

belüli, helyesebben a Giovanna által kialakított érzelmi hálóra is rávilágít. A játék közben véletlenül elkapott jelenet, ahogyan az asztal alatt az anya lábához ér Mariano lába, kibillentí egyensúlyi helyzetéből a kamaszlányt. A hűtlenség gyanúja féltékenységet lobbant fel benne. Úgy érzi, csak neki van joga „birtokolnia” az anyja testét:

Mia madre, fuori da quel rapporto, in modo incongruo, la sentivo indivisibile e inviolabile, apparteneva solo a me. Il suo corpo lo consideravo mio e mio era il suo profumo, miei persino i suoi pensieri che – ne ero stata sicura fin da quando avevo memoria – non potevano essere occupati che da me. (99.)

A jelenet a levélási folyamat kezdetét mutatja meg, igen ám, de *siettetett, kiero-
szakolt* módon történik mindez, nem a kamaszkor természetes átalakulásaként, így megjelenik a szorongás is, hiszen a gyermek alapvető félelmei közé tartozik az anya elvesztése¹⁷.

Az érzelmi reakció másik oldalán azonban ott van egy további tény is, méghozzá Giovanna abszolút rajongása az apja iránt. Ő a tökéletes példakép, a tökéletes apa megtestesítője. Az ő hűtlensége még kétely szintjén sem merül fel a lányban. Ferrante korábbi regényeiben az apa-lánya közötti kapcsolatok kevésbé hangsúlyosak, de ebben a történetben Andrea mély nyomot hagy Giovanna lelkében, olyannyira, hogy a szülők különválása után csak ideiglenesen romlik meg a kapcsolatuk, sőt a későbbiekben is ő a *férfi* minta, akit Robertóban is meglát a lány.

Mindezen relációkon belül a karkötő is jelentéshordozó elemmé válik. Miután Giovanna csalódottságát fejezi ki, hogy nem lehet az övé Vittoria karkötője, az anya neki adja az egyik karkötőjét. Giovanna először elfogadja, majd elutasítja az ajándékot. Ez a gesztus tulajdonképpen az anya iránti ellentétes érzelmeket sugallja. Ferrante az *Invenzione occasionale* című műhelynaplójában ír az anya és a gyermek kapcsolatáról, amelyet a szeretet és az elutasítás egyszerre jellemez: “[...] non c’è modo di staccarsi, o almeno io non ci sono riuscita. È impossibile tornare dentro di loro, è difficile spingersi oltre la loro ombra. Mia madre era bellissima e bravissima come tutte le mamme, perciò l’ho amata e l’ho detestata.”¹⁸ Ez az érzelmi kettősség hatja át Giovanna és az anyja kapcsolatát is. Habár a lány igyekszik minél inkább magához láncolni az anyját, annál inkább felerősödik benne a vágy, hogy elszakadjon tőle.

Egy másik perspektívába helyezve viszont nem is fogadhatja el az anya karkötőjét a lány, hiszen az nem hordozza azt a szimbolikát, amely benne van Vittoria karkötőjében, és amely sorsszerűen láncol össze embereket a közöttük lévő érzelmi feszültség fizikai kivetüléseként. Vittoria így a karkötő segítségével szeretné elérni, hogy Giovanna ragaszkodjon hozzá. Ő viszont rájön, hogy a nagynéni

¹⁷ A témában lsd. Klein 1975, 183–190.

¹⁸ Ferrante 2019², 69.

valójában csak ürügynek használja a karkötőt arra, hogy kapcsolatba kerüljön vele. Ezt bizonyítja, hogy miután kiderül az apa félrelépése, Giovanna Vittoriát okolja, és ennek következtében nem keresi őt, nem akar találkozni vele. Amikor Vittoria visszakéri a karkötőt, valójában ezt is csak azért teszi, hogy újra maga mellett tudja, visszahódítsa az unokahúgát.

A regény központi részében végig Giovanna tulajdonában van a karkötő, ennek ellenére nem hordja azt. Gyötri a bűntudat, bánja, hogy hagyta magára erőltetni a nagynéni világát. Be kell látnia, hogy a karkötő birtoklásának ára a biztos családi élet felborulása, és a Vittoria által képviselt értékek felvállalása. A lázadás impulzív gesztusa azonban hosszú távon erősebb, így amikor Giovanna újra elkezd viselni, az apával szembeni bosszú és az elismerése iránti vágy megtestesítőjévé válik az ékszer¹⁹: „*Mio padre allora estrasse dal fondo della gola la sua voce terribile, quella carica di gelo e di disprezzo: “So io a chi appartiene quel braccialetto, levatelo immediatamente.”* (159.) A karkötő tehát Giovanna érzéseiről is kommunikál.

Giovanna olyan világból érkezik, amelynek tagjai a politikáról, a társadalmi szerepvállalásról, a tudományról, az irodalomról társalognak, Vittoria néni közege viszont teljesen más, azt a hitben, a templomba járásban tud kiteljesedni. A vallás így válik az alsóbb társadalmi réteg ábrázolásának alapvető elemévé a regényben. Ezt bizonyítja az is, hogy Vittoria a maga világába való beavatásként Giovannát és barátnőit a templomba viszi. A regényben a vallási gyülekezet egy összetartó, biztonságérzetet nyújtó közösséget képvisel. Éppen ez a családhoz való tartozás érzése az, ami meglepi Giovannát, ami miatt nem tudja, hogyan viselkedjen a templomban. A valahova tartozás érzésének hiánya egész életében kísértette. Ennek ellenére nem tud belesimulni az új közegbe, mert képtelen kitörölni az addigi formálódását meghatározó kispolgári értelmiségi közeg örökségét. Meg akarja ismerni a vallás világát, de azt nem a hit, hanem az értelem szemén keresztül próbálja tekinteni. Beszédes mozzanat, hogy a Bibliával rögtön mint értelmezendő szöveggel lép kapcsolatba, és ideges lesz az olvasás során:

Detestavo l'idea che ci fosse un Padre nei cieli e noi figli di sotto, nel fango e nel sangue. Che Padre era Dio, che famiglia era quella delle sue creature, mi spauriva e insieme mi faceva arrabbiare. [...] Detestavo che avesse un suo figlio partorito da madre vergine e lo esponesse al peggio come le più infelici tra le sue creature. [...] Detestavo che il Signore Dio lasciasse morire quel figlio tra tormenti atroci, e che alla sua richiesta di aiuto non si degnasse di rispondere. [...] Se ne avessi discusso col mio, di padre, c'era il pericolo che mi scappasse detto: questo Padre, papà, è peggio di te. (199.)

¹⁹ Geertz szerint szimbólum lehet tárgy, cselekedet, eszme, attitűd, vágy, kapcsolat stb. A lényeg, hogy azok valamilyen koncepciót hordozzanak: vö. Geertz 1994, 67.

Giovanna kritikai megfigyeléseinek elsődleges tárgya a szentháromság Atya figurája, akivel az apját vonja párhuzamba²⁰. Az apa figura dominanciája alapvetően meghatározta Giovanna érzelmi és intellektuális formálódását. A férfi iránti rajongás, illetve annak a feléje irányuló imádata olyan erős kötődést alakít ki benne, hogy a csalódást követően tárgyát vesztett szeretet egyfajta érzelmi vákuumot okoz nála. Ebbe lép be a Vittoria néni által bemutatott Roberto, akiben ugyanazokat a karizmatikus vonásokat véli felfedezni Giovanna, mint amilyenek az apja iránti rajongását táplálták: „Roberto, mi chiesi, è nient'altro che mio padre da giovane, cioè una trappola?” (280.) Giovanna ugyanazokkal az erényekkel próbálja elcsábítani a férfit, amelyek az apja szemében az értéket jelentették: a kritikai gondolkodás, a tudás, a markáns ítéletalkotás.

Ennek az új relációnak a formálódásában játszik ismét szimbolikus szerepet a karkötő, méghozzá egy konkrét eseménynek köszönhetően: az ékszer legújabb „tulajdonosa” Giuliana²¹, Roberto jegyese, aki a Giovannával közösen tett milánói látogatás alkalmával a férfi lakásán felejté azt. Giovanna visszamegy érte, ám azzal a rejtett szándékkal, hogy magához hódítsa a fiatalembert. A „szexuális háromszög” keretében megvalósuló fizikai együttlét a nőt a férfi szexuális vágyainak pusztá tárgyává tenné, ugyanabba a szeretői státusba döntené, mint amilyenekben a karkötő eddig is forgott Vittoria és Enzo, az apa és Costanza viszonyrendszerében. Giovanna átlátja a helyzetet, és végül meghátrál. Azzal, hogy bevallja magának, hogy valójában vágyik Giuliana szerepére, és féltékeny a jegyespár kölcsönös tiszteleten alapuló kapcsolatára, életében először igazán őszinte magához. Ezzel a felismeréssel párhuzamosan azonban világossá válik számára, hogy nem a szexuális vágyak kielégítésére, hanem a férfi megbecsülésére van szüksége. Felnőtt fejjel, racionálisan mérlegeli a helyzetét és döntést hoz: mivel a férfi teljes körű tiszteletét nem kaphatja meg, elutasítja az ajánlatot, nem akar kiszolgáltatott helyzetbe kerülni. Személyiségének formálódása a karkötőtől való megszabadulással az utolsó fázisához ér. Giovanna elutasítja azt a nő szerepet, amely addig a

²⁰ A vallás azonban a férfi és a nő közötti kötelék szempontjából is érdekes kérdésfelvetésekkel szolgál. A kultúra és a vallás – Irigaray szerint – elhomályosítja az anyával való kapcsolatot, a nő alárendelt helyzetbe kerül a férfivel szemben (Irigaray 2010, 53.). Véleménye szerint ez a keresztény vallásban is megfigyelhető. Az Atya és a Fiú mellett Mária alakja háttérbe szorul, nem kap olyan hangsúlyos szerepet. Ezt a hierarchikus viszonyt Giovanna szüleinek kapcsolatában is fellelhetjük: a férj kizsákmányolta a feleségét, kihasználta az őszinte szeretetét, vele ellentétben a feleség, annak ellenére, hogy férje elhagyta, továbbra is szereti és csodálja őt. A férfi és a nő kapcsolatát a főszereplő kritikusan szemléli: egyrészt követendő mintaként tekint az anyja abszolút odaadására, másrészt rájön arra, hogy korlátlan szeretetről csak akkor lehet beszélni, ha a szeretet tárgya olyan férfi, aki méltó rá. Tehát nem fogadja el a férfinak alárendelt helyzetet.

²¹ Miután Giovanna visszaadja, a karkötő Giuliana csuklójára kerül, aki Vittoria egykori szeretőjének, Enzónak a lánya. Ő nem követi a karkötő korábbi tulajdonosainak példáját, akik mind szeretők voltak egy férfi mellett. Giuliana és a jegyese, Roberto szerelme őszinte és tiszta, abban nincs helye alá- és fölérendeltségi viszonnak. Giuliana hisz ebben a szerelemben, ő az egyetlen szereplő, akinek nem tetszik a karkötő. Tudatalatti elutasításának kifejeződése, hogy ott felejté Roberto lakásán a milánói látogatása során.

karkötő köré fonódó sorsok természetes eleme volt. A kamaszlány felnőtté válása egyben nőként való formálódását is jelenti, ami döntések sorát kívánja tőle. A férfi-nő kapcsolat szeretői szerepben való megélése csak egyike az elutasított mintáknak, mellette ott van a szexualizált nő konvencionális képe, amellyel ugyanúgy nem tud azonosulni a fiatal lány²². A visszautasítás egyértelmű jele, hogy visszájára fordítja a szerepeket: az ő tekintete szexualizálja a férfit, majd ő teszi a maga által eldöntött szexuális aktus tárgyává az alvilági udvarlóját. Ezzel a saját sorsáról és testéről önálló döntést meghozni képes szubjektummá érik. A karkötő vándorlása véget ér: Giovanna az érzelemmentes aktust követően jelképesen ott hagyja a korábban olyannyira vágyott és csodált ékszer az ágy mellett.

III. A karkötő, a társadalmi aspektusok és Nápoly

A regényben az egymástól élesen elkülönülő társadalmi csoportokba való betekintés szintén formálja Giovanna énképét. Mindez a karkötőnek az egyes társadalmi rétegek közötti mozgásában képeződik le.

Ferrante narratívájának egyik sajátos konstans eleme az egyetemi szférában tevékenykedő, a kultúrélet alakításán munkálkodó, saját politikai meggyőződéssel rendelkező értelmiségi réteg megjelenítése, amely – a neki keretet adó polgári osztállyal együtt – ebben a regényben sem hiányozhat. A történet elején, amikor a főszereplő még épp csak tudomást szerzett a karkötő létezéséről, az ékszer az apa szeretőjénél van. A nő ugyanúgy a kispolgári körök tagja, a karkötő tehát a magasabb társadalmi közegben tűnik fel elsőként. Elajándékozása a külvárosi néposztályból származó apa részéről a saját társadalmi felemelkedésének képévé válik, egyfajta elégtételről tanúskodik, hiszen a nyomorból felemelkedve ezzel tudja bizonyítani, hogy immár megengedheti magának, hogy értékes ékszer ajándékozzon a szeretőjének. Az apa elfeledett rokonai, testvérei, Vittoria és Enzo családja az egyszerű nép, akik a szofisztikált értelmiségiekkel ellentétben a mezítelen valóságot mutatják meg Giovannának. A család ezen részének megismerése Nápoly valóságosabb, de kegyetlenebb arcával szembesíti a lányt: Vittoria ugyanis Nápoly egyik nyomornegyedében, a Pascone ipari zónájában él. A társadalmilag és érzelmileg polarizálódott család ellenpólusai közé Ferrante beemeli a pénzzel és erőszakkal hatalmat kezében tartó bűnözői réteget, amelynek képviselője Rosario is, az ügyvéd camorrista fia, aki megszállottan udvarol Giovannának, és akit Vittoria néni teljes szívéből gyűlöl.

A magamutogató és álszent kispolgárság bűvkörében élő apa meggyőződéssel tiltakozik a Pascone és a hozzá hasonló ipari nyomornegyedek lakóival való

²² Az elutasított szerepet a karkötő is reprezentálja, hiszen az a szereplők közötti érzelmi kötődést, a birtoklási vágyat, és ezzel együtt magát a férfi és a nő kapcsolatát jelképezi, amely a nőt a szeretői szereppel hozza összefüggésbe. A férfi és a nő közötti alárendelt viszonyban a nő egy viselendő tárgy, egy csillogó, mágikus erővel rendelkező ékszer, amelyet mindenki birtokolni akar, akárcsak a karkötőt.

érintkezés ellen, mivel kapcsolatait azok hasznossága alapján mérlegeli. Azok, amik valamilyen módon kedvezően hatnak az életben való boldogulásához, fontosabbak, mint a családi kötelek, ráadásul ez utóbbiak arra kényszerítik, hogy szembenézzon legbensőbb énjével. Ugyanakkor épp Giovannának köszönhetően „talál vissza” gyökereihez, s lép a kibékülés útjára Vittoriával. A karkötő regénybeli szimbolikájának részét képezi az összekötésnek ez a fajta eszméje, ahogyan Ferrante is hangsúlyozza a regény megjelenését követő első interjújában, hogy a gyökereinket lehetetlenség kitörölni:

Sì, aderisco all'opinione che l'origine di classe non si cancelli, ma non lo dico con una tonalità disperata, anzi mi pare un bene. L'origine di classe è la testimonianza permanente, inscritta nel corpo, che le disuguaglianze esistono e durano, anche quando a noi singoli capita di essere cooptati ai piani superiori, anche quando impariamo a travestirci con intelligenza e buon gusto. Il problema è che non ci si salva mai davvero da soli, né per meriti, né per grazia.²³

Az apa családjának társadalmi megosztottsága térben is tükröződik: a szülők Nápoly felső, gazdag kerületében élnek (San Giacomo dei Capri), míg Vittoria néni a város legszegényebb részében, a „legmélyebb gödörben” (Pascone). Az „idegen” városba való leereszkedés a családi gyökerek megismerésének kiinduló feltétele Giovanna számára. Ahogyan a karkötő járja a kálváriáját a szereplők között, úgy az eltérő társadalmi rétegek mellett a város különböző negyedeiben vándorol. A karkötő útja tehát a társadalmi aspektusok mellett a térbeli dimenziókra is kivetül, amivel Ferrante egyben Giovanna személyiségének különböző érési szakaszait, illetve a hozzájuk rendelhető helyeket és személyeket szemlélteti. A város maga így válik azzá a kiváltságos helyé, ahol a különböző tapasztalatok révén az egyén formálódása végbemegy²⁴, sőt – Ferrante regényeiben – annak többszölamú globalizációja képes teljesen újraalkotni az embert.

Ferrante műveiben a női szereplők ki vannak téve a férfi tekintetének, kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek velük szemben. A város légkörét átjáró *maszkulinitás* tárgyiasítja a női szereplőket. A tér hatással van a testiségre is²⁵: az utcán sétálgatva a férfiak megbámulják, inzultálják a nőket, Giovanna viszont nem hagyja magát, nem engedi, hogy a férfi tekintet pusztán szexualizált tárggyá tegye. Megfordítja a szerepeket, mondhatni, „visszajára fordítja a teret”, s az ő tekintete méri végig a férfiakat, ha pedig zaklatják, megvédi magát. Erre példa, amikor az iskolában az egyik fiú társa tiszteletlenül beszél róla. A pletyka hallatán először megalázottság és düh keríti hatalmába a kamasz lányt, másnap viszont teljesen higgadt fejjel a szitkozódó fiú karjába szúrja a ceruzáját, nem hagyja, hogy pimasz megjegyzéseket

²³ Fiori 2019.

²⁴ Vö. Baldi 2014, 63.

²⁵ Vö. Grosz 1995, 84.

tegyen rá. Egy másik példa, amikor Vittoria mostohafia, Corrado, és Giovanna intim kapcsolatba kerülnek. A szerepek felcserélődnek, a fiú lesz a lány tekintetének tárgya: amikor Corrado levetkőzik, Giovanna szemügyre veszi a testét. Ferrante egy olyan főhőst teremt, aki szembemegy a nő hagyományos meghatározottságáról alkotott koncepcióval, fellázad az ellen a nő-kép ellen, amely a férfiszemek általi folyamatos formálódás eredményeként születik meg²⁶. Ferrante szereplője – ahogyan már az előző fejezetben is utaltam rá – nem adja meg magát a férfi elvárásainak.

A főszereplőnek az ilyen irányú viselkedése megkerülhetetlenné teszi, hogy szót ejtsünk Nápolyról, hiszen ez adja a személyiség-formálódásának hátterét. Giovanna egy alapvetően férfiak uralta városban utasítja el a tradicionális nő-szerepet. Példáján keresztül Ferrante idealisztikus női városának képe sejlik fel, amelyről a *Frantumaglia* című műhelynaplójában ír:

Evidentemente la città femminile è lontana da venire e non ha ancora parole vere. Per cercarle dovremmo discendere oltre a ghirigori delle nostre carte assorbenti, dentro il labirinto della nostra infanzia, nella frantumaglia irredenta del nostro passato prossimo e remoto.²⁷

A női várost a tisztelet, az őszinteség és a rend jellemzi, nincsen alá-fölérendeltségi viszony a nő és a férfi között. Giovanna szabadon bókászva a város különböző negyedeiben női *flaneurré*, aktív megfigyelővé válik²⁸. Tulajdonképpen a város különböző részei az eltérő viselkedési formák és szerepek elsajátításának színterévé válnak.

Giovanna érésében, felnőtté válásában tehát elengedhetetlen szerepe van a városnak. Érzékletesen írja le Ferrante, aki szerint Nápoly nem csupán egy város, hanem a test meghosszabbítása, vagyis a test és a város szimbolikus értelemben összekapcsolódik²⁹. De ugyanígy érvényes, hogy Nápoly a párhuzamos tapasztalatok helyszíne is, ellentétes pólusok osztoznak rajta³⁰. Nápoly megértése a modernitás és a múlt megtapasztalásán keresztül vezet, Ferrante ennek a kétarcú városnak a végletei között mozgatja Giovannát és a karkötőt. Ahogyan Giovanna Vittoria megismerésének vágyától hajtvá útnak indul, úgy az új családtagok mellett Nápoly rejtett vonásait is felfedezi. Egy steril, ámde erkölcsileg bukott Nápolyból indulva egy kegyetlen, de őszinte valóságba csöppen. A város előkelő és nyomornegyede-

²⁶ Az idealizált női-képre vonatkozóan Beauvoir azt állítja, a férfiszemek általi folyamatos formálódás eredményeképpen születik meg nőiségünk, az nem készen kapott adottság: vö. Beauvoir 1969, 197.

²⁷ Ferrante 2016, 138.

²⁸ Esposti szerint különbséget kell tennünk a férfi és a női *flaneur* között, ugyanis az előbbi tekintete a városi környezet megfigyelésén nyugszik, míg az utóbbi a megfigyelés mellett a többi nő utánzását tűzi ki célul. A témában lsd. Esposti 2019, 156.

²⁹ Vö. Ferrante 2016, 169.

³⁰ Nápoly ellentmondásosságával, kettős arculatával kapcsolatban vö. Khetarpal 2019, Puskás 2020, vö. Benvenuto 2004.

ben valójában ugyanaz történik, a különbség csupán annyi, hogy míg a gazdag negyedben a házasságtörés, a házasságon kívüli kapcsolatok álságos módon rejtve maradnak, addig a szegénynegyedben ugyanez leplezetlen módon történik. A főhős két világ között egy köztes térben marad, mert ahogyan közeledik az egyik pólus irányába, az nyomban löki a másik felé. A két véglet közötti folyamatos úton levés hatására Nápoly mindkét arca hatással van rá, így a személyisége ki van téve a várost jellemző ellentmondásoknak. Rinaldo szerint a város az egyén pozíciójának meghatározást szolgálja egy adott rendszerben³¹: tulajdonképpen ezt látjuk Giovanna esetében is, csak akkor tud pozíciót foglalni a család ellenpólusai között, amikor a város mindkét végletét megismeri. Ennek értelmében érezhetjük úgy, hogy Nápoly ellentmondásossága a kamasz főhősnő számára egyszerre válik áthatolhatatlan labirintussá és biztonságos úttá a felnőtté válásban.

A felnőttek életének keretet adó sémák elleni lázadás eredményeképpen a karkötő visszajut oda, ahonnan eredetileg elindult. Az előző fejezet zárógondolataként említettük Giovanna éresi folyamatának utolsó nápolyi felvonását, amikor a férfitekintet identitásformáló és -meghatározó erejét visszautasító fiatal lány átveszi a teste fölötti uralmat, és eme önrendelkezés gesztusaként meghozott döntés értelmében odaadja magát camorrista barátjának. A játékszabályokat nemcsak, hogy ő diktálja, de valójában ő az, aki szexualizált tárggyá teszi a férfit, s ezzel kinyilvánítja autonóm szubjektumként való megszületését, a férfi-nő társadalmilag és tradíció által kódolt konstrukciójának visszautasítását. Ez manifesztálódik a karkötő szándékolt ott hagyásában a fiú lakásán. Talán nem mellékes azonban a történet másik lehetséges olvasata sem. Azzal, hogy az ékszer visszakerül abba a közegbe, amelyet a pénz és az erőszak ural, amikor Giovanna az intim viszony után a fiú házában hagyja azt, tulajdonképpen a testi örömekért járó fizetséget szimbolizálja a karkötő:

...sganciai il braccialetto e lo deposi per terra, accanto al letto, come un regalo della malasorte. (...) Il giorno seguente partii per Venezia insieme a Ida. In treno ci ripromettemmo di diventare adulte come a nessuna era mai successo. (325-326.)

Giovanna végérvényesen elutasítja azokat a sémákat, amelyek a nagynéni és a szülei életének keretet szabtak, így a karkötő szimbolikus útja véget ér.

A kamasz lány arra kényszerül, hogy újraértékelje a kapcsolatait, a környezetét és ennek köszönhetően megtagadja a korábbi mintákat. Giovanna történetén keresztül Ferrante az olasz társadalomra jellemző hagyományos szerepeket kérdőjelezi meg. A nő figurája elkötelezetten szembeszáll azokkal a normákkal, amelyek egy zárt, a valóságtól távol álló társadalomban határozzák meg létezésének módját. Giovanna úgy tudja megvalósítani önmagát, hogy hol elutasít, hol elfogad

³¹ A témában lsd: Rinaldo 2014, 6.

bizonyos normákat, vagy ahogyan Thomka Beáta írja: Ferrante művészi morálja két, egymással összefüggésben lévő síkon érvényesül, a narratív etikának és a kritikus szemléletmódnak³² megfelelően hősei megkérdőjeleznek, sőt elutasítanak bizonyos szerepmintákat, szerepfelfogásokat. A morális elkötelezettsége tehát új értelmet ad a narratív etikának azáltal, hogy leleplezi a sérelmekkel teli és menthetetlen interperszonális kapcsolatokat. Thomka megállapítása a *La vita bugiarda degli adulti* esetében is igaz lehet, hiszen Ferrante valamennyi hősnőjéhez hasonlóan Giovanna is elfogadja az önmagával való szembesülést és a korábbi viselkedését meghatározó közösségi normákkal való konfliktust. Sőt, Ferrante e regényében kap legnagyobb teret a főszereplő kritikus hangja, ahogyan bírálja az őt körülvevő világot.

IV. Összefoglalás

Giovanna és a karkötő között kialakuló kapcsolatnak köszönhetően a lány történetén belül kirajzolódik az ékszer autonóm története is. A karkötő mellett, hogy a házasságon kívüli kapcsolat jelképe, a szereplők közötti érzelmi ragaszkodás és a szeretet iránti vágy szimbólumává is válik a regényben. Hiányajelenléte indítja el a főszereplőben azt a folyamatot, amely megmutatja neki, ki is ő valójában, ehhez azonban először „vissza kell térnie” a gyökereihez, meg kell ismernie az ékszer múltját, át kell esnie egyfajta beavatáson. Az elbeszélés során Ferrante hátrahagyja a korábbi regények jellemző *kettős narrációját*, és a történetszövére alapvetően a *flash-back*ekkel tűzdelt linearitás lesz a jellemző. Ettől függetlenül megmarad a történetszövést uraló kettősség, amely az elbeszélésnek az említett, azaz a főhős láttatott és a karkötő rejtett története közötti polarizálódásában mutatkozik meg. Giovanna életét a kamaszkor elejétől a felnőttkor küszöbéig, a karkötőt pedig a kamaszlány életében való felbukkanásától a családba kerülésének titokzatos múltjáig követhetjük nyomon. Ebben az elbeszélésben a karkötő nem egyszerű szimbólumként van jelen, hanem *identitásteremtő* eszközzé válik a főszereplő életében. Giovanna az őt körülvevő álszent felnőtt világra való ráismerés hatására jelképesen elvágja a karkötő által megtestesített szálakat a múlttal és a környezeti elvárások uralta jelennel. Fejlődésregénye épp ezért nem teljes, hiszen pont a Bildungsroman hagyományos definitív eleme, a főhős fejlődésének célt adó integrálódási képesség hiányzik belőle.

Giovanna célja az, hogy létrehozza autonóm identitását, de ahhoz, hogy megtalálja a helyét ebben a hamis világban, el kell utasítania, sőt fel kell számolnia a rokonaival való kapcsolatait. Giovanna történetén keresztül Ferrante a főszereplő életében végbemenő felismerési folyamatot mutatja be, amely során fokozatosan megszakítja a családtagjaihoz fűződő köteléket. A korábbi minták kitörlése több

³² Vö. Thomka 2016.

lépésből áll. Giovanna a történet elején büntudatot érez a szüleivel szembeni bizalmatlansága miatt, mindent megtesz azért, hogy újra visszataláljon hozzájuk. Az általuk közvetített értékeket mégis elítéli. Vittoria néni egy alternatív értékrenddel kecsegteti, amellyel adott esetben azonosulni tud, hiszen a karkötő megjelenésével felszínre kerül a hamis családi idill mögötti valóság, és a szülői minták kártyavárként dőlnek össze a szeme láttára. A felnőtté válásban azonban a gyermeknek szüksége van olyan kapcsolatokra, modellekre, amelyekben a társadalmi struktúra meghatározó jegyei internalizálódnak³³, illetve az interperszonális kapcsolatok is a szereptanulás és az énkép kialakítása szempontjából válnak fontossá. Giovannának tehát ahhoz, hogy kialakuljon a számára elfogadható felnőtt viselkedésforma, és az azt meghatározó adekvát személyiség, új eszményképeket kell keresnie.

Az új minta Vittoria néni lesz, aki első pillantásra a felnőtt lét autentikusabb, igazabb kereteit kínálja, amely nem a látszatra épül, hanem a valóság diszharmóniájának elfogadásán alapszik. Hitelességét bizonyítja, hogy a szülőkkel ellentétben ő soha nem hazudott az unokahúgának. Ahogyan azonban egyre inkább megismeri Vittoria néni és a karkötő történetét, úgy ábrándul ki fokozatosan mindkettőből. Rájön, hogy Vittoria számára – aki egykor egy házasság férfi szeretője volt – a nő a testiségében, a szexuális kisugárzásában realizálódik, ezzel maga is cinkos a nőt szexuális tárgyként definiáló társadalmi konvenciók fenntartásában. Amikor másodjára is Giovannára bízta a karkötőt, azt azzal a szándékkal teszi, kihangsúlyozza a nőiességet. A női test valójában a karkötőhöz hasonlóan pusztán tárgy, amely csak úgy töltheti be funkcióját, ha a férfi tetszésére van, ha kielégíti annak vágyait. Vittoria modelljében tehát a nő önmegvalósítása csakis a testiségen keresztül, a férfi elcsábításával valósulhat meg. A karkötő ebben egyfajta bűvös tárgyként van szolgálatára: aki viseli, a csábítás erejével lesz felruházva.³⁴

Pontosan annak a ténynek köszönhetően, hogy a karkötő inkarnálja a múltat, annak eseményeit³⁵, Giovanna meg tudja hozni a döntést: elutasítja Vittoria nénit. Ezért hagyja el a karkötőt. Visszautasításával jelzi, hogy ő maga rendelkezik a teste felett, nem kíván behódolni azoknak a sémáknak, amelyek meghatározták a nagynéni életét. Nem hajlandó semmilyen testi vagy érzelmi alárendelt helyzetbe kerülni.

Ahogyan a karkötő változtatja a tulajdonosait, Giovanna különböző családmodellekbe tekinthet be, de érdekes, hogy valamennyiben megfigyelhető az *elhagyás*, a *csábítás* és a *nő kiszolgáltatott helyzetének* motívuma. Az apja a válás után összeköltözik a szeretőjével és annak lányaival. Az anyjának jóval hosszabb időre van szüksége, hogy feldolgozza a veszteséget, majd miután sikerül összeszednie

³³ A témában lásd: Chodorow 2000, 78-79.

³⁴ Zago hasonlóképpen vélekedik, de ő az ökofeminizmus szempontjából vizsgálja az ékszer „mágikus erejét”. Olvasatában a karkötő egy olyan eszköz, amelynek bűvös ereje az ősi hitvilág eszméit tükrözi, és a női szereplők közötti kapcsolatot hangsúlyozza: vö. Zago 2020, 80.

³⁵ Vö. Pinto 2020, 216.

magát, szerelmi viszonyba kerül az apa szeretőjének volt férjével. Vittoria nagynéni a szeretője halála után anyagilag támogatja a férfi özvegyét és a gyerekeiket. Valójában a családfő szerepét tölti be a családban, a gyerekek és az özvegy egy-szerre tanúsítanak az irányába tiszteletet és félelmet, ám tényleges lázadásra képtelenek.

A családi kötelek és minták elfogadása és elutasítása egy tágabb dimenzióban is vizsgálhatók. Azáltal, hogy a karkötő kézről-kézre jár, Giovanna olyan társadalmi rétegekben és olyan helyszíneken mozoghat, amelyek befolyásolják személyiségének alakulását. Alapvetően a kispolgári értelmiség tagjaként szocializálódik, így belelát annak hipokrita valóságába. A szülők és a szülők barátai által preferált felszínességet, az őszinte érzelmek nélküli és a kihasználáson alapuló világot visszataszítónak találja. Mindezt jól bizonyítja az apa és a barátja viselkedése. A két férfi jóbarát volt, mielőtt kiderült volna a tiltott viszony. Az igazság napfényre kerülésével azonban csak ideiglenes törés következik be a két férfi barátságában, a szakmai érdekek, a kapcsolatrendszereik felülírják a bizalom fontosságát, így idővel újra látogatni kezdik egymást. Vittoria és az özvegy családja szintén formálja Giovanna jellemét. Az értelmiségi családban felnövő főszereplő számára mindig is egyértelmű volt, hogy az értelem az érzelmek felett áll. Kritikai attitűdje megakadályozza, hogy valaha is ténylegesen beilleszkedjék a nagynéni által képviselt világba.

A karkötőhöz tehát a különböző társadalmi rétegekben más-más konnotációk kapcsolódnak. Az értelmiségi rétegben a magasabb társadalmi csoporthoz való tartozás kifejező eszközévé válik. Ezért lehet az, hogy az apa, aki alapvetően alsóbb osztályból érkezik, a magasabb társadalmi réteghez tartozó szeretőjének adja az ékszer azzal a céllal, hogy megmutassa, most már ő is annak része. Vele ellentétben Vittoria számára egy mágikus erővel rendelkező tárgy, amelynek segítségével a tulajdonosa elérheti a céljait. A karkötő minden esetben az érzelmi magához láncolás kifejezője, egyfajta bilincs, amely tulajdonlást jelent. Mindezek a szimbolikus értékek kerülnek visszautasításra Giovanna által, amikor az intim együttlét helyszínén hagyja azt. A gesztus jelzi, hogy a lányt többé semmilyen kötelek nem fűzi a karkötőhöz. Ráadásul a történet végére kiderül, hogy azt Enzo, Vittoria egykori szeretője, az anyósától lopta, tehát másik család tulajdona. Emiatt eleve soha nem is válhat Giovanna családjában az összetartozás jelképévé. Ez azt jelenti, hogy az egyetlen biztos pont, a karkötő, amely végigkísérte a főszereplő jellemfejlődését, a minták nélküli lét szimbólumává válik. Ez a felismerés állhat annak a hátterében, hogy Giovanna még évekkkel később is gyökértelennek érzi magát.

Giovanna és a karkötő történetén keresztül, úgy vélem, Ferrante két üzenetet fogalmaz meg. Egyrészt az olasz társadalom ellentmondásokkal terhes mivoltának tart tükröt: a főszereplő és a karkötő története valójában annak a hipokrita valóságnak a leleplezése, amely az olvasót is körülveszi. Másrészt megteremti az

autonóm szubjektumként létezni képes nő alakját, és ezzel továbbviszi a korábbi regényekben megkezdett nő-tematikát. Olyan női sorsokról szól, amelyek közép-pontjában valamely krízishelyzetből kilábalt, önmagukra talált és önmagukat megvalósítani képes hősök állnak. Ferrante legújabb regénye tehát egyszerre őriz meg elemeket az előző regények téma- és motívumvilágából, elbeszélőmódjából, valamint távolodik el – különösen a tetralógia – korábbi narratívájától.

Irodalomjegyzék

- FERRANTE, E.: *La frantumaglia*. Edizioni E/O. Roma, 2016.
- FERRANTE, E.: *L'amica geniale*. Edizioni E/O. Roma, 2011.
- FERRANTE, E.: *Storia del nuovo cognome*. Edizioni E/O. Roma, 2012.
- FERRANTE, E.: *Storia di chi fugge e di chi resta*. Edizioni E/O. Roma, 2013.
- FERRANTE, E.: *Storia della bambina perduta*. Edizioni E/O. Roma, 2014.
- FERRANTE, E.: *Cronache del mal d'amore (L'amore molesto, I giorni dell'abbandono, La figlia oscura)*. Edizioni E/O. Roma, 2018.
- FERRANTE, E.: *La vita bugiarda degli adulti*. Edizioni E/O. Roma, 2019¹.
- FERRANTE, E.: *L'invenzione occasionale*. Edizioni E/O. Roma, 2019².
- BALDI, V.: *Raccontare la città. Narrativa breve e spazio urbano nella letteratura italiana contemporanea*. Allegoria Vol. 69-70, 2014. pp. 61-74.
- BEAUVOIR, S.: *A második nem*. Gondolat. Budapest, 1969.
- BENVENUTO, B.: *Nápoly, a feje tetején álló város*. Thalassa, 2004. Vol. 15., no. 1, pp. 60-72.
- CARMINA, C.: *Dalle cronache del mal d'amore al ciclo dell'Amica geniale: continuità ed evoluzione nella narrativa di Elena Ferrante* (pp.31 - 44). Nuove ricerche su Elena Ferrante, 2019. pp. 31-44.
- CHODOROW, N. J.: *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Új Mandátum. Budapest, 2000.
- CONTI, E.: „Smarginature”: lo scarto tra vita e scrittura ne *L'amica geniale* di Elena Ferrante. Narrazioni femminili, 2017. Vol. 4., pp. 69-78.

DEGLI ESPOSTI, C.: *Wandering Women: Feminist Urban Experiences in Simone de Beauvoir and Elena Ferrante*. Annali d'Italianistica Urban Space and the Body, 2019. Vol. 37., pp. 153-175.

DELEUZE, G.: *The Logic of Sense*. Colombia University Press. New York, 1990.

DE ROGATIS, T.: *La vita bugiarda degli adulti*. la Repubblica Robinson. 2019. https://rep.repubblica.it/pwa/generale/2019/11/29/news/elena_ferrante_si_confessa_su_robinson-242159837/ [letöltés ideje: 2020. 10. 13.]

FIORI, S.: *Il nuovo libro, l'ossessione per il volto, l'arte e la politica. Intervista esclusiva alla scrittrice più amata dagli italiani*. Robinson. 2019. https://www.repubblica.it/robinson/2019/11/30/news/elena_ferrante_la_mia_buonia_geniale-300800408/ [letöltés ideje: 2021. 12. 01.]

GAMBARO, E.: *L'indirivieni di un braccialetto*. L'indice dei libri del mese. 2019. <https://www.lindiceonline.com/lettere/elena-ferrante-la-vita-bugiarda-degli-adulti/> [letöltés ideje: 2020. 10. 19.]

GEERTZ, C.: *Az értelmezés hatalma*. Osiris. Budapest, 1994.

GROSZ, E.: *Space, Time and Perversion: Essays on the Politics of Bodies*. Routledge. New York, 1995.

IRIGARAY, L.: *Il mistero di Maria*. Paoline. Milano, 2010.

KERÉKGYÁRTÓ, I.: *Emberek és tárgyak kapcsolatai*. Módszertani közlemények. 1981. Vol. 21. no. 1-5, pp. 269-276.

KHETARPAL, D.: *Smarginatura: The Language of Porosity in Elena Ferrante's Neapolitan Novels*. New York University. New York, 2019.

KLEIN, M.: *Envy and gratitude and other works 1946-1963*. The Free Press. New York, 1975.

LUCAMANTE, S.: *Elena Ferrante. La vita bugiarda degli adulti*. Italica. 2020. <https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA653866465&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=00213020&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7E1d834ad1> [letöltés ideje: 2020. 12. 01.]

MARENKO, B.: *Object-relics and their effects: For a neo-animist paradigm*. Objects and communication. no. 30-31, pp. 239-253.

PINTO, I.: *Elena Ferrante. Poetiche e Politiche della soggettività*. Mimesis. Milano, 2020.

PUSKÁS I.: *Nápoly aranya*. 1749. 2020. <https://1749.hu/fuggo/essze/puskas-istvan-napoly-aranya.html> [letöltés ideje: 2020. 11. 26.]

RANALDO, M.: *Mille volti di Napoli nell'Italia unita. Un esempio di analisi geocritica della città dalla fine del XIX secolo ai giorni nostri*. In Alfonzetti B. – Baldassari G. – Tomasi F.: *I cantieri dell'italianistica. Ricerca, didattica e organizzazione agli inizi del XXI secolo* – Atti del XVII congresso dell'ADI – Associazione degli Italianisti. Adi editore. Roma, 2014.

SÉLLEI N.: *A nő, mint szubjektum, a női szubjektum*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2007.

THOMKA B.: *Elena Ferrante – fomraművészet és narratív etika*. Műút. 2016. <https://www.muut.hu/archivum/22039> [letöltés ideje: 2021.05.18.]

ZAGO E.F.M.: *Sessualità e identità di genere nella narrativa di Elena Ferrante*, Pisa, 2020.
<https://etd.adm.unipi.it/theses/available/etd-11022020-120533/unrestricted/TESI.pdf> [letöltés ideje: 2021.11.28.]

ZARZAR, V.X.Z.: *„The past is anything but”: On Elena Ferrante’s The Lying Life of Adults*. Asymptote. 2020.
<https://www.asymptotejournal.com/blog/2020/06/22/the-past-is-anything-but-on-elena-ferrantes-the-lying-life-of-adults/> [letöltés ideje: 2020. 10. 19.]

Csákvári Lilla

Ha a csend beszélni tudna
A bántalmazás (szép)irodalmi reprezentációja – Dacia Maraini *Rabolt szerelem* című kötete mint kortárs női traumairodalom

*Ha a csend beszélni tudna
Négy milliárd hangon szólna
Mindarról, mi bennünk rejtve él.
(Locomotív GT)*

*A csend nem gyógyít meg. A csend elmélyíti a sebed, és elfertőzi.
Úgyhogy ez az út nem járható.
Beszélni kell. Mondani kell. Ordítani és üvölni kell.
A falon át, jó hangosan.
(Tisza Kata)*

Absztrakt

Jelen tanulmányban Dacia Maraini *Rabolt szerelem* (Budapest: Jaffa, 2020) című kötetét vizsgálom traumairodalmi megközelítésben. Néhány novella elemzésén keresztül bemutatok egy látszólag sívár, néhol nyers vagy hiperrealisztikus leírásokkal operáló szöveguniverzumot, amely épp ezzel a lecsupaszítottságával közvetít egyébként elbeszélhetetlennek tűnő traumatizáló eseményeket. A szorosabb szöveganalízisben az ábrázolt párkapcsolati, családi illetve a mindennek megágyazó, ezt fenntartó társadalmi szintű bántalmazás jelenségének elsősorban nyelvi dimenzióját elemzem, különös tekintettel a nyelvtől való megfosztottság állapotára, a csend és beszéd dichotómiájára, miközben feltárom a múltjából és jövőjéből kiragadott, vágyaktól és aktivitástól megfosztott női szubjektum – átélt traumából és társadalomban rögzített pozíciójából fakadó – újrakonstruálásának a (szinte) lehetetlenségét. E szempontok mentén olyan kérdésekre is választ keresek, hogy milyen irodalmi értéket hordoz és milyen célt szolgálhat egy ilyen jellegű szöveg, hogyan működhet ennek a tabudöntögető, érzékeny témának a befogadása, egyáltalán miként segíthető a női bántalmazást leíró szövegek olvasása.

Kulcsszavak: Dacia Maraini, traumairodalom, kortárs, bántalmazás, női szubjektum

I. Bevezetés

Dacia Maraini *Rabolt szerelem*¹ című kötete egy máig ritkán tárgyalt és társadalmi szinten nehezen emészthető, értelmezhető, már-már *tabutémát* boncolgat:² történetei a nők elleni erőszakot mutatják be, fizikai, szexuális, pszichés bántalmazást elszenvedett nők életének egy-egy jelenetét tárják fel az olvasó előtt, és mint ilyenek, a női traumairodalom részét képezik. A jelen tanulmány ennek megfelelően olyan irodalmi narratíva keretébe helyezi vizsgálata tárgyát, amely a női életút valamilyen traumatikus eseményét beszéli el, így nyelvileg képes felmutatni az olvasónak a trauma okozta törést.³ Kiindulási hipotézisem szerint a narráció nyelvi regisztere, mint a trópuszegénység és a túlzottan valóságghú leírásokkal való operálás, másképpen működik a megszokott narrációtól, így a befogadót is szokatlan helyzetbe hozza. Három novella elemzésén keresztül mutatom be ezt az üresnek, nyersnek, közönyösnek ható, hiperrealisztikus leírásokkal dolgozó szövegvilágot, amely épp ezzel az olvasó számára túlságosan is sivárnak ható narrációval képes elbeszélni az egyébként elmondhatatlan traumákat. A tanulmány a szövegelemzések során főként a bántalmazás nyelvi dimenzióját vizsgálja, vagyis azt kutatja, hogyan működik a beszéd, illetve az attól való megfosztottság, az elnémitottság dichotómiája az erőszak tükrében. Ebből kiindulva pedig arra kérdez rá, miként lehetséges, hogy a női főszereplők adott élethelyzetükben képtelenek újratерemteni önmagukat mint autonóm szubjektumokat. A traumának egyik alapvető működésmódja, hogy nem verbalizálható. Az olvasás során azonban mégis testet ölt a nyelvben, felszínre kerülhet az elfojtott tartalom.

¹ A tanulmányban olvasható idézetekhez forrásként Dacia Maraini: *Rabolt szerelem* (Jaffa Kiadó, Budapest: 2020. ford. Lukácsi Margit) című kötetét használok fel.

² Lassú, de szembetűnő a változás: Olaszországban egyre több női traumákat ábrázoló kötet lát napvilágot (Elena Ferrante: *L'amore molesto*, Roma: Edizioni e/o, 1992, *Il giorno dell'abbandono*, Roma: Edizioni e/o, 2002, *L'amica geniale*, Roma: Edizioni e/o, 2011, *Storia del nuovo cognome*, Roma: Edizioni e/o, 2012; *Storia di chi fugge e di chi resta*, Roma: Edizioni e/o, 2013, *Storia della bambina perduta*, Roma: Edizioni e/o, 2014; Chiara Gamberale: *L'isola dell'abbandono*, Milano: Feltrinelli, 2019; Donatella Di Pietrantonio: *L'arminuta*, Torino: Einaudi, 2019), és Magyarországon is egyértelműen felfelé ívelő tendencia tapasztalható: sokáig csupán Polcz Alain *Asszony a fronton* (Budapest: Szépirodalmi, 1991) című regényét lehetett kimondottan női traumairodalomként számon tartani, amely egy specifikus tabutémát, a második világháború alatt, a szovjet katonák által nőkkel szemben elkövetett nemi erőszakok történetét beszéli el. Újabban pedig Péterfy-Novák Éva (*Egyasszony. Aki nem félt elmondani, amiről mindenki hallgat*, Budapest: Libri, 2014; *A rózsaszín ruha*, Budapest: Libri, 2017; *Apád előtt ne vetkőzz*, Budapest: Libri, 2019), Babarczy Eszter (*A mérgezett nő*, Budapest: Jelenkor, 2019), Tisza Kata (*Most. Túlélő leszel nem áldozat*, Budapest: Scolar, 2019; *Kékre szeretni*, Budapest: Scolar, 2020) vagy Halász Rita (*Mély levegő*, Budapest: Jelenkor, 2021) írásai örvendenek nagy népszerűségnek a magyar olvasók körében. A felsorolt írónők könyvei elsősorban a párkapcsolaton, családon belüli fizikai és érzelmi abúzust mutatják be, illetve az ebből a helyzetből való kilépési lehetőségeket is az olvasók elé tárják.

³ Menyhért, Anna: Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom. Anonymus-Ráció. Budapest, 2008. p. 5.

Olaszország sajátos helyzetet jelent a téma szempontjából, a patriarchális berendezkedésnek köszönhetően ugyanis a nők bántalmazásáról való beszéd még csak most van kibontakozóban, az utóbbi években az olasz médiában folyamatosak voltak a nők elleni erőszakra szóló hírek. A *femminicidio* ma is folytatódik Itáliában.⁴ Az erőszakot jellemzően kulturális problémának tekintik, ugyanis egy férfiak által dominált környezetben történik, a családon belüli erőszakot sokszor még mindig nem tartják bűncselekménynek, ráadásul az áldozatok gazdaságilag is függenek az elkövetőktől.⁵ A pandémia minden valószínűség szerint újra elmélyítette a férfiak és nők közötti egyenlőtlenséget, és emelte a nők elleni erőszak áldozatainak a számát.⁶

A traumakutatás sajátos viszonyban van az interdiszciplináris tudományokkal. Az élvonalbeli kutatások számos területen folynak, mint a pszichológia, a pszichiátria, a szociológia, a közegészségügy, a történelem és az irodalom, bár egyik tudományág sem tudja önmagában teljességgel leírni és megmagyarázni a trauma jelenségét.⁷ Egy traumás esemény hosszú távú, mély nyomot hagy az egyénben, mind fiziológiai szinten, mind pedig az érzelmek, a gondolkodás, vagy az emlékezet területén. Sokszor a teljes szervezet integrált működése is felbomolhat a nyomában.⁸ Egy traumatikus élmény következtében ismételt, ellenőrizhetetlen és kiszámíthatatlan hatások térnek vissza, amelyek a látszólagos kiváltó ok után hosszú idővel is fennmaradnak. Megtöri a személyiségben a múlt és jelen, múlt és jövő közti folytonosságot.⁹ A jelen dolgozat az egyéni sérülésekkel foglalkozik. Bár a témához

⁴ 2012-ben, tehát Maraini könyvének megjelenési évében csak az első félévben egy ENSZ-jelentés az olaszországi nőgyilkosságokkal kapcsolatban 73 áldozatról számol be (Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Rashida Manjoo, 15 June 2012) https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session20/A-HRC-20-16-Add2_en.pdf [Utolsó letöltés: 2021. 12. 08.] – és ez a szám csak a halálos kimenetelű tragédiák mutatója. Jó hír, hogy a számok folyamatosan csökkenő tendenciát mutatnak, ám még 2018-ban is 142 volt az áldozatok száma, akik többnyire továbbra is családon belüli erőszaknak voltak kitéve. (No Author: https://www.tgcom24.mediaset.it/cronaca/rapporto-eures-femminicidi-in-crescita-nel-2018-142-donne-uccise_11340305-201902a.shtml [Utolsó letöltés: 2021. 12. 08.]).

⁵ D'Onghia, Silvia: *Violenza sulle donne, quando „l'amore” uccide*. Onu: „Crimini tollerati da Stato” <https://www.ilfattoquotidiano.it/2012/06/26/violenza-sulle-donne-quando-lamore-uccide-onu-crimini-tollerati-dallo-stato/275686/> [Utolsó letöltés: 2021. 12. 08.]

⁶ Olaszországban a Covid vészhelyzet idején azoknak az embereknek, akik elvesztették a munkájukat, 70%-a nő. (Marino, Natalia: *8 marzo 2021*, Dacia Maraini: „Le parole che mi stanno a cuore” <https://www.patriaindipendente.it/8-marzo-tutto-lanno/8-marzo-2021-dacia-maraini-le-parole-che-mi-stanno-a-cuore/> [Utolsó letöltés: 08. 12. 2021.]

⁷ Marder, Elissa: *Trauma and Literary Studies: Some “Enabling Questions”*. Reading On. 2006. Vol. 1. no. 1. p. 1.

⁸ Herman, Judith: *Trauma and Recovery. The Aftermath of Violence - from Domestic Abuse to Political Terror*. BasicBooks. New York, 1997. p. 51.

⁹ A traumaelméletekkel, illetve a traumairodalommal kapcsolatban különbséget teszünk kulturális és individuális trauma között, a kettőt nem szabad összekeverni, hiszen másképp értelmezzük az egyéni pszichés sérülést és egy egész társadalmat átfogó kulturális folyamatot. (Takács, Miklós: *Sebek és szavak*. Kalligram. Budapest, 2018. pp. 13-14.) Előbbi többnyire konkrét személyektől függetlenül közvetítődik számunkra, és a kollektív tudatra/tudatalattira van hatással (pl. holokauszt).

kapcsolódva mondhatjuk, hogy a női életutak általános, szinte minden női egyénre jellemző aspektusa a különböző formákban megvalósuló, akár finomabb, eufemisztikus köntösben szembejövő erőszak vagy bántalmazás, hiszen alapvetésnek tekinthetjük társadalmunk férfi felvételű berendezkedését, itt az elsősorban mint individuumokban végbemenő traumákat vizsgálom. Társadalmi oldalról mindenekelőtt a környezetnek, az embereknek a jelenséghez fűződő viszonyát és attitűdjét, illetve ennek a bántalmazást elszenvedett nőre tett hatását.

A köztudatban a szexuális és családon belüli erőszak csupán néhány évtizede van jelen, mely jelenségnek társadalmi-politikai háttere épp az amerikai és nyugat-európai feminista mozgalom (bár a nőket ért traumával kapcsolatban már a tizenkilencedik század elején végeztek vizsgálatokat, ld. például Freud hisztéria-kutatásai¹⁰). Az ezeken a mozgalmakon felszólaló, korábban elhallgattatott áldozatok elmesélték a velük történt szörnyűségeket, így a „kimondhatatlan kimondásával” egyre több emberhez jutott el a nők elleni erőszak létének és gyakoriságának a ténye.¹¹ Ezt követően pedig lassan bár, de a tudományos szakma is a jelenség felé fordult. Rájöttek, hogy a leggyakoribb poszttraumás zavarok nem a háborúban harcoló, onnan visszatérő férfiaknál, hanem a civil életben élő nőknél fordulnak elő.

Meglepő lehet, hogy a traumával kapcsolatos legújabb és legmesszemenőbb felismerések épp egy olyan területről származnak, amely elsősorban tőle távol állónak tűnik: az irodalom és az irodalomelmélet területéről. Az elmúlt évtizedek során a traumával és irodalommal kapcsolatos munkák kritikai elméletben való megjelenése komoly hatást gyakorolt az irodalomtudományon belül és azon kívül is.¹² Ez nagyrészt Cathy Caruth¹³ és Shoshana Felman¹⁴ munkásságának köszönhető, akik mindketten az irodalom és pszichoanalízis témakörében végzik kutatásait. Caruth a trauma valódi erejét a hiány mozzanatában látja, vagyis abban a paradoxonban, hogy az áldozat az esemény bekövetkeztének pillanatában nem tud jelen lenni térben és időben. Ezt jól tükrözik Maraini történeteinek női főszereplői is, akiket a szerző a novellák cselekményének idejére teljesen kiszakít addigi életükből, az olvasó szinte semmit nem tud meg a múltjukról vagy a jövőre vonatkozó vágyaikról, kiragadottak életük idejéből, csupán az erőszak néhány percére, legfeljebb egy-egy órára mutatkoznak meg. Szimbolikus az elbeszélések térábrázolása is – idegen és átmeneti helyszíneken (külföldön, vasútállomáson, kórtermekben), a saját otthonukból kizártan vagy otthonukban is magányosan, emberek által elhagyott terekben láttatja a szerző a szereplőit. Az erőszak mindig ezeken a

¹⁰ Freud, Sigmund (szerk. P. Rieff): *Dora. An analysis of a Case of Hysteria*. Collier. New York, 1963.

¹¹ Herman, Judith: *i. m.* p. 14.

¹² Marder, Elissa: *i. m.* p. 2.

¹³ Caruth, C. (szerk.): *Trauma. Explorations in Memory*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore-London, 1995. és Caruth, C.: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore-London, 1996.

¹⁴ Felman, Shoshana (co-authored with Dori Laub, M.D.): *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Routledge. New York, 1992.

helyeken megy végbe, amelyek eleve nem tartoznak a női szereplők világához, vagy épp saját személyes, biztonságos tereiktől fosztják meg őket.

Valójában arról van szó, hogy a trauma megkésve üti fel fejét az áldozatban. Ám mindez nem csupán negatív következményekkel jár. Azon túl, hogy a térből-időből való kiesettség az adott a pillanatban az áldozat túlélését szolgálja,¹⁵ új megértési módokat is létrehoz, ráadásul a másokkal való új kapcsolódási lehetőségeket is magában hordozza.¹⁶ Caruth azt is állítja, hogy az irodalom az egyik legfontosabb módja annak, hogy elviseljük a trauma okozta eltávolodást, sőt másokat is elérünk azáltal, hogy az eltávolodásokon keresztül beszélünk az emberi tapasztalat bizonyos aspektusairól.¹⁷ Az irodalom tehát az egyik legjobban működő médium arra, hogy az emberek olyan tapasztalatokat osszanak meg egymás között, amelyeket a szokásos kifejezési módok által nem tudnak elbeszélni, és talán még az emberi megértést is meghaladják. Felman szintén ehhez a gondolathoz kapcsolódik: ő a tanúságtétel fontosságát emeli ki, ami új gondolkodásmódot nyújthat arról, ahogyan a trauma, a nyelv és a túlélés összekapcsolódnak az arról való beszéd során. Azt állítja, ez a legéletképebb válasz a traumára.¹⁸ Ám arra is felhívja a figyelmet, hogy a tanúságtétel nehéz helyzetbe hozza a beszélőt és az azt befogadó személyt. A tanúvallomások beszéd ugyanis különbözik a legtöbb nyelvhasználattól és beszédmódtól, és rámutat a következményekre is. Az olvasó akaratlanul is felveszi a tanú pozícióját, érzéseit, tapasztalatait, így átmenetileg annak terhére is magára vállalja. *„Tanúságot tenni annyit tesz, mint viselni a felelősség magányát, és éppen ezért a magányért viselni a felelősséget.”* – amely felelősség az olvasónak is sajátja.¹⁹

Menyhért Anna is ezt az aspektust gondolja tovább, vagyis hogy miért olyan nehéz traumaszöveget olvasni. Mint ahogy a traumát elszenvedett személy sem tudja élettörténetébe beilleszteni a (jelen vizsgált kötet esetében) erőszakos életeseeményt, így az olvasónak sincsenek meg a befogadáshoz szükséges eszközei, a traumatörténetek maguk is traumatizálják őt.²⁰ Maraini novelláinak narrációja ráadásul a maga nyersességével, valamint az erőszakot túlzott részletességgel való ábrázolásmódja által nyelvileg is még nehezebbé teszi a trauma befogadását az olvasó számára.

¹⁵ Levin, Peter A.: A tigris ébresztése. Ursus Libris. Budapest, 2020. p. 26.

¹⁶ Caruth: *i. m.* p. 10-11.

¹⁷ Marder: *i. m.* p. 3.

¹⁸ U. ő. u. o. p. 4.

¹⁹ Felman: *i. m.* p. 3.

²⁰ Menyhért: *i. m.* p. 7.

II. A nők elleni erőszak poétikája

Dacia Maraini az egyik legtöbb nyelvre lefordított kortárs olasz író, aki az irodalom szinte minden területén maradandót alkotott: író, költő, drámaíró és esszéista. Pályafutását az 1960-as években kezdte, majd egyre szélesebb közönség számára jelentett hivatkozási alapot. Életműve legnagyobb részét a női tragédiák, illetve a nők elleni erőszak feltárásának és bemutatásának szentelte. Civil színtereken máig aktív, gyakran szólal fel, ad interjút, különösen a nők és a gyerekek jogaiért és védelméért indított kezdeményezések főszereplőjeként. Úttörőnek tekinthető, amikor 1973-ban létrehozta a Teatro della Maddalena színházat, amelyet csakis nők vezetnek. Írásai miatt gyakran nevezik feministának, hiszen azokban a nők férfakkal szembeni alárendelt státusza ellen küzdött, ő azonban sosem helyezte bele magát ebbe a meghatározásba, műveit sosem tekintette feminista írásoknak. A feminizmus Maraini számára nem ideológiaként fontos, sokkal inkább mint mozgalom, amely segített a nőknek saját maguk megértésében.²¹ Mindamellett nem gondolja, hogy ez a munka, amelynek szinte egész életművét szentelte, a végéhez közeledne, célt ért volna. Egyik legutóbbi könyvében, a 2020-ban megjelent *Il coraggio delle donne* (Il Mulino. Bologna, 2020) című kötetben, amelyet Chiara Valentini újságíróval, feminista esszéíróval közösen írt, így fogalmaz: „*Può darsi che nel campo simbolico il dominio maschile sia stato intaccato, ma nella prassi mi sembra che siamo ancora lontane. È vero che le donne sono diventate più consapevoli e combattive, ma è anche vero che le richieste di autonomia e di rispetto per la loro professionalità hanno suscitato un'ondata di rancore, odio e violenza.*”²²

Ars poeticájának tekinthető az a gondolata, amelyet jelen kötetének messinai bemutatóján osztott meg a közönséggel: „*Lo scrittore è quel testimone che lavora con dettagli fisici, con la realtà che si può toccare, cioè con la materia umana.*”²³ Valóban: a nők elleni erőszakról és bántalmazásról szóló művei közül több megtörtént eseményen alapul.²⁴

²¹ Chiara Pagoto: Dacia Maraini (1936) <https://diacritica.it/strumenti/profili/dacia-maraini-1936.html> [letöltés ideje: 2021. 11. 03.]

²² „*Lehet, hogy a szimbolikus téren a férfi dominancia már leépült, de a gyakorlatban úgy tűnik, hogy még mindig messze vagyunk tőle. Igaz, hogy a nők tudatosabbá és harciasabbá váltak, de az is igaz, hogy az autonómia és a szakmaiságuk tiszteletben tartása iránti követelések a sértődöttség, a gyűlölet és az erőszak hullámát váltották ki.*” (Maraini, Dacia- Valentini, Chiara: *Il coraggio delle donne*. Il Mulino. Bologna, 2020. p. 16.)

²³ „*Az író az a tanú, aki fizikai részletekkel dolgozik, a megérintható valósággal, vagyis az emberi anyaggal.*” (Dacia Maraini, *l'impegno civile e la scrittura*: «Credo nel cambiamento» <https://www.tempostretto.it/news/intervista-dacia-maraini-impegno-civile-scrittura-credo-cambiamento.html> [letöltés ideje: 2021. 11. 30.]

²⁴ A *L'età del malessere* (Torino: Einaudi, 1963) főszereplőjében zavaros érzések keringenek, amelyeket ő maga sem tud teljesen megérteni. Tizenhét éves, identitását keresi, ingadozik az érzések és a szexualitás között, amely alapvetően idegennek tűnik számára, és amelyeket végül szinte passzívan

Érdekes az a Maraini-jelenség, hogy bár az egyik legmeghatározóbb és legtermékenyebb kortárs olasz írónőről beszélünk, maga a kritika elsősorban az általa felvetett témákra, vagyis a nők (és gyerekek) elleni erőszak és abúzus ábrázolására reflektálnak, feminista mozgalmi megközelítésből tárgyalják munkásságát, számottevően kevesebb a szövegeit narratológiai szempontból vizsgáló irodalomkritikai munka. Jelen elbeszéléskötettel kapcsolatban is csupán egyetlen dolgozat lelhető fel egy Marainiról szóló válogatott tanulmánykötetben,²⁵ a legtöbb, életművét átfogóan elemző írás meg sem említi.

Az író nő 2012-ben (Magyarországon 2020-ban) kiadott kötete, a *L'amore rubato* nyolc különálló történetet tartalmaz, melyekben a női főszereplők (akár gyerekek is) bántalmazás és erőszak áldozatai, leginkább párkapcsolataikban és családon belül. A történetek szinte mind Olaszországban játszódnak, női főszereplők vannak, mindegyik különböző helyzetekben ábrázolja a nők elleni erőszakot. Öt történetben a veszély, a fenyegetettség az otthon falai közt van jelen, míg három elbeszélésben az erőszak külső helyen megy végbe, mintegy büntetésképp a szabad, autonóm női főszereplővel szemben, aki tanul és dolgozik.²⁶ A novellák

elszenved. A *Donna in guerra* (Torino: Einaudi, 1975) című regénynaplóban a főhősnő, Vannina elmeséli azoknak a nőknek a szerencsétlenségeit, akik olyan korban élnek, amikor a nők társadalmi szerepe teljesen alárendelt a férfiakéhoz képest, a passzív szerepre kárhozott nők alá vannak vetve a férfiak döntéseinek és visszaéléseinek. Az *Isolina: la donna tagliata a pezzi* (Milano: Mondadori, 1980) Isolina Canuti, egy 20 éves veronai lány valós történetét meséli el, akinek feldarabolt holttestét 1900. január 16-án találták meg az Adige folyóban. Egy katonatiszttól volt várandós, és akarata ellenére abortuszra kényszerítették, ami a halálához vezetett. Az abortuszt a lányra erőszakoló hadnagyot először letartóztatták, de később a tényeket eltussolták és az elkövetőt szabadon engedték tekintve, hogy katonaként hazája és a becsületesség szimbóluma volt. A *La lunga vita di Marianna Ucrìa* (Milano: Rizzoli, 1990) főszereplőnője az 1700-as évek Sziciliájában él, egy gyerekkorban elszenvedett erőszak következtében süketnéma, és nőként jogokkal egyáltalán nem rendelkezik. Ezzel együtt az írásban találja meg kifejezési formáját, az írást használja belső világának közlésére és megnyilvánítására, hogy hangot adjon minden kimondatlan szónak és elfojtott kiáltásnak, illetve hogy megtalálja saját identitását és újra felfedezze önmagát. A *Buio* (Milano: Rizzoli, 1999) című kötet, amellyel megnyerte ugyanabban az évben a Strega-díjat is, tizenkét elbeszélést tartalmaz, amelyeknek szereplői gyermekek és nők, akik a társadalom teljes közönye mögött erőszakot, bántalmazást vagy akár gyilkosságot szenvednek el. A történetek a valóságban megtörtént eseményeken alapulnak, de a média és az újságírás figyelme ellenére hamarosan feledésbe merültek.

²⁵ Spinelli, Manuela: *Posseduto o cancellato. Il corpo femminile in Mio marito e L'amore rubato*. In: AaVv: *Curiosa di Mestiere. Saggi su Dacia Maraini*. Edizioni ETS. Pisa, 2017. pp. 47-57.

²⁶ A kötet azon novelláinak rövid cselekménye, amelyeket a jelen tanulmányban nem elemzek: A *La bambina Venezia* egy az apja által állandóan gyermekszépségversenyekre hordott kislánnyól szól, aki egy nap eltűnik, majd évekkel később a szomszéd kertjében elásva kerül elő a holtteste. A *Cronaca di una violenza di gruppo* történetben egy vidéki kamasz lány, Francesca elleni csoportos erőszakraól olvashatunk, csakis az elkövetők, a tanúk és a közösség egyéb szereplőinek elbeszélése alapján, melyeknek végső tanulsága, hogy az áldozat a felelős az erőszakért, az elkövetőket pedig felmenti mind az igazságszolgáltatás, mind pedig a közvélemény. A *La sposa segreta* novellában egy kislány testvérpárnak a nevelőapjukkal való évekig tartó pedofil, pusztító féltékenységekkel teli kapcsolatát követhetjük végig, amelyről az anyjuk semmit sem tud, sőt az egyik lány első vallomáskor nem is hiszi el, hogy férje erőszakoskodik a gyerekeivel. A *La notte della gelosia* egy olyan „szerelmi” kapcsolat folyamatos oscillálását mutatja be, ahol a férfi féltékenységgel, érzelmi, majd fizikai abúzusával fokozatosan

erős kritikát fogalmaznak meg a társadalomra vonatkozóan is: az elbeszélések mélyéről pontos portré rajzolódik ki a mai társadalom azon sötét oldaláról, amely viselkedésével, az áldozatokhoz való viszonyulásával, mindenekelőtt pedig a hallgatásával provokálja és támogatja a bántalmazás létrejöttét és fennmaradását.

Három novella elemzésén keresztül bemutatom, hogyan képződik meg a női test és szubjektum a kultúrában, milyen a kötetben szereplő traumanarratíváknak a nyelvi világa, és az hogyan hat az olvasóra, valamint miért kívánnak ezek a szövegek egy a megszokottól nagyban eltérő befogadói attitűdöt. Választásom azért esett erre a három történetre, mert az általuk bemutatott nők ellen elkövetett erőszakos jelenségek a való életben leggyakrabban előforduló bántalmazás-helyzetek.

A Marina elesett a lépcsőn a kötet első elbeszélése, egy fiatal feleség életének néhány kórházban zajló jelenetét mutatja be, akit a férje fizikailag rendszeresen bántalmaz. Az őt kezelő orvosnak feltűnik, hogy Marina már többször járt nála a sürgősségi osztályon, mindig komoly, egyértelműen fizikai abúzus által szerzett sérülésekkel, a lány azonban tagadja, hogy bántották volna („Elestem a lépcsőn”). Lenti doktor ezért szociális munkást rendel a házaspár lakásához, hogy kiderítsék, mi is zajlik valójában az otthon falai közt a fiatal nő és férfi között. A vizsgálódó szakember csak a férjet találja otthon, aki kedélyesen elbeszélget vele buta, szófogadatlan feleségéről, hazugságaival elaltatva minden gyanút, ami ellene irányulna.

Az előzékeny erőszaktevő című elbeszélésben egy Giorgia nevű nő ellen elkövetett nemi erőszaknak vagyunk közvetlen szemtanúi, aki egy kis spanyolországi vasútállomáson rostokol, mert lekéste a vonatát. Egy kedvesnek tűnő férfi készséggel felajánlja, hogy kocsival elviszi őt a következő megállóhelyre, így ott majd felszállhat. Az úton azonban hirtelen megváltozik a férfi viselkedése, a kocsit bezárja, majd erőszakoskodni kezd a nővel, aki képtelen szabadulni a férfi támadása elől: súlyos fizikai bántalmazások közepette, túlerejét kihasználva erőszakolja meg őt. Giorgia ezután menekülni próbálna, de a pusztaság közepén nem talál senkit, végül visszaszáll az autóba és (a férfi önfelmentő és áldozathibáztató magyarázkodásától kísérve) visszamennek az állomásra. Giorgia megpróbálja feljelenteni megerőszakolóját, de a vallomását hallgató rendőr nem hisz neki.

kisajátítja párja életének minden idejét és terét, megfosztja őt emberi kapcsolataitól, és állandó, súlyos pszichés stressznek teszi ki. A történet majdnem gyilkosságba torkollik, csak egy váratlanul megjelenő barát és a vele érkező két rendőr tudja megakadályozni a tragédiát. Ez egyébként a könyv egyetlen története, ahol az áldozat egyes szám első személyű narrációján keresztül ismerjük meg a cselekményt. Végül a kötet utolsó, az *Anna e il Moro* című elbeszélésben egy fizikailag bántalmazó kapcsolatba nyerünk betekintést a főszereplő nő apja elmondása által, amely helyzet a cselekmény előrehaladtával egyre súlyosbodik, és amelyet az apja gyanakodva bár, de télenül néz végig. A történet egy kórházban ér véget, ahol Anna öntudatlanul, kómában, összeverve, megkéselve, teljesen széttrancsoltan fekszik, nem sokkal apja érkezése után pedig meg is hal.

Az *Ale és a meg nem született gyermek* a kötetnek épp a közepén található. A novellában egy lány illegális abortuszműtétét nézzük végig, amelyre (mint a történet végén kiderül) egy csoportos nemi erőszak következményeként kerül sor. Ale zaklatottan várakozik az utcán, az összevissza számozott házak közt alig találja a titkos rendelő épületét. A lépcsőházban is kis híján eltéved, ráadásul a nyitott ablakokon át meglát egy fiatal lányt, aki újszülött kisbabáját ringatja éppen. Ale annyira elfantáziál a jelenetről és elérzékenyül („*A legjobb illat a világon, gondolja Ale, mámorító, könnyek szöknek a szemébe.*” p. 108), hogy majdnem meggondolja magát, ám végül mégis bekopog az ajtón: nem tarthatja meg a magzatát. A rendelőben mindenhol szenteket és Szűz Máriát ábrázoló képek függnek a falakon. Az orvos maga egyáltalán nem beszél a lánnyal, csakis az asszisztens keresztül kommunikál. A műtét érzéstelenítés nélkül zajlik, a lány fájdalmával mit sem törődnek, erőszakos és áldozathibáztató mondatokkal próbálják elhallgattatni. Az operáció után Ale nagyon rosszul van, alig bír járni, ezért leül a lépcsőházban, ahol véletlenül újra találkozik megerőszakolójával. Az fenyegetően számon kéri a lányt, majdnem meg is üti, ekkor azonban hirtelen megjelenik az orvos, aki saját maga panaszait elbeszélve mesél az egyébként házas, híres tévés figuráról, Ale bántalmazójáról. Végül taxit hív a lánynak, hogy az haza tudjon menni.

A *L'amore rubato* történeteinek tér- és időkezelése (vagyis a térből és időből való kiragadottság) az ábrázolt patriarchális és áldozathibáztató társadalomban pozicionálja a női szubjektum helyét, pontosabban épp a saját helyeikből való kitaszítottságukat, vagyis a nők *nem-helyét*: Marinát kórházban láthatjuk csupán, ahol rendszeresen ellátják sérüléseit, otthonában viszont a férje által a teraszra kizárva találkozunk vele, miközben a férfi a szociális munkással beszélget. Giorgia Spanyolországban van éppen a munkája miatt (egyetemen tartott előadást), messze az otthonától, az erőszak maga vasútállomáson, kihalt tájakban, poros utakon, bezárt kocsiiban zajlik. Alét egy illegális műtőteremben látjuk, az operáció előtt és után pedig mintegy két világ között, a lépcsőházban. Otthon aztán nem várja senki (később felbukkanó húgán kívül), az (elvieken belül) apakarakter teljesen hiányzik, hiszen külföldre utazott. Ami az időkezelést illeti, a szerző a női főszereplőket mindig épp a trauma megtörténtének pillanatában láttatja, csakis azokra a percekre korlátozódva, amikor a tragédia a maga lecsupaszított valóságában végbemegy, feltárhatatlan és elmondhatatlan sebeket ejtve az áldozatok testén és lelkén.

A novellák, mint a bárminemű, női testen elkövetett erőszakot ábrázoló (trauma)irodalmi alkotások, olyan kérdéseket vetnek fel, hogy hogyan jön létre a test a kultúrában, sőt milyen kulturális konstrukciók által kódolódik áldozatként a női test.²⁷ Maraini történeteiben a női szereplők nem csupán azért válnak erőszak

²⁷ Erre, valamint a korporeális feminizmusra vonatkozóan lásd: Séllei, Nóra: A női test mint áldozat – Polcz Alaine: *Asszony a fronton*. Korall. 2015. Vol. 16. no. 59. pp. 108-132.

és bántalmazás áldozatává, mert a testük fizikailag női test, bár ez is éppúgy része az ellenük elkövetett erőszaknak: olyan kulturális körülmények és társadalmi rend determinálja őket, amelyben könnyen esik meg az erőszak, sőt némely aspektusában természetesnek is tartható. Séllei Nóra alapvetően Elizabeth Grosz monográfiáját²⁸ veszi analízise alapjául, hogy megértse, „miként válhat – avagy bizonyos kulturális kontextusban miként válik »törvényszerűen« - áldozattá a nő, elsősorban teste révén és miatt.”²⁹ Grosz cáfolja, hogy külön lehetne választani a materiális testet annak kulturális megjelenítésétől, ez utóbbi ugyanis mint ideológiai produktum része magának a testnek, létrejöttének előmozdítója.³⁰ Vagyis középontba helyezi a női test anyagiságát, egyúttal azonban kulturális és társadalmi-történelmi konstrukcióként is kezeli azt.

Ez utóbbinak egyik legfontosabb felfedője a novellákban a saját maga és a társadalom részéről is felmentett elkövető. Marina történetének végén a férj magát sajnáltatva, manipulatív módon emlékezteti feleségét mindkettejük fájdalmas gyerekkorára, és magyarázza, miért is kell együtt maradniuk, ezáltal hozva függő helyzetbe a nőt:

„Mi ketten egyek vagyunk, ugye tudod? Te szeretsz engem, és én is szeretlek. Senki sem választhat el minket. Hát nem ezért vettelek feleségül? Nincs sok pénzünk, de mit számít az? Annyi van, amennyiből megélünk, nem? Ölelj meg, szeretnem, te vagy az egyetlen a világon, aki szeret engem. Tudod, hogy hétévesen vesztettem el anyámat. Az apám ölte meg, tudod, annyiszor elmeséltem. Még most is látom azt a felszarvazott barmot, azt a rohadékot... jó pár évig ült börtönben, és aztán nem tudom, mi lett vele, lelépett. Egyedül vagyok, érted, egyedül, mint az ujjam. Ha te is elmész, mi lesz velem? Ígérd meg, hogy örökre velem maradsz, ígérd meg!” – Marina szemét lehunyva magához öleli. Ő is egyedül van. Anyja és apja meghaltak egy balesetben, amikor ő még kicsi volt. A rideg, szomorú nagyanja nevelte fel. Az is meghalt pár éve. Testvére nincs, csak egy unokatestvére, akivel nincs kapcsolata. (p. 22)

Bernhard Giesen vezeti be az „áldozatiság” fogalmát: állítja, annak megvannak a maga „hallgatólagos előfeltevéseken nyugvó kulturális alapjai”.³¹ Hangsúlyozza, hogy az áldozatoknak sokszor már az elszenvedett erőszak előtt is sérült a szubjektuma, hiszen olyan térben vannak, amelyben nincsenek törvények vagy jogok. Éppen ez történik Marinával: női mivoltán túl a gyerekkora, vagyis hogy már kislánként is traumák és tragédiák, sőt szigorú nagymamája „áldozata” volt,

²⁸ Grosz, Elizabeth: *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Indiana University Press. Bloomington, 1994.

²⁹ Séllei: *i.m.* p. 109.

³⁰ Grosz *i.m.* xiv.

³¹ Giesen, Bernhard *Triumph and Trauma (The Yale Cultural Sociology Series)*. Paradigm Publishers. London, 2004. pp. 46-48. Idézi: Séllei: *i.m.* p. 110.

sérültté tette szubjektumát. Így e tapasztalat annak minden társadalmi vonatkozásával magával hozza a bántalmazott nő szerepét is párkapcsolatában.

Ale történetében az orvos az, aki meg sem lepődik, hogy a lány nemi erőszak áldozataként feküdt a műtőasztalára – ez a tény magában hordozza szinte teljesen részvételen viselkedését. Már-már legyint, mikor kiderül számára, ki is volt a lány megerőszakolója, mint valamiféle természetes jelenség, a saját maga vele kapcsolatos problémáiról kezd beszélni, a helyett például, hogy rendőröket hívna:

Nagyképű egy alak. Mindig felszólal a lakógyűléseken, mert mindig van valami hasfájása. Mindenkiel összeveszett már, de ő az, akinek folyton elmaradása van a közös költséggel. (p. 116)

Ezekből az állandó vagy folyton ismétlődő női szerepekből (akár az erőszakról magáról, akár az ezzel együtt járó érzelmi manipulálásról és bántalmazásról beszélünk) társadalmi-kulturális szempontból szinte lehetetlen a szabadulás.

A novellákban közös narrációs eljárás az erőszak egyik legfontosabb ábrázolási módja: a szerző úgy láttatja a női testet, ezzel együtt pedig a női szubjektumot, mint amely a férfi folyamatos kontrollja alatt van, nem rendelkezhet önmagával, szinte tárggyá silányul.³² Maraini történeteiben a női test objektivációja és a női szubjektum (szinte teljes) felszámolása a férfiak által elkövetett fizikai, ezzel együtt érzelmi bántalmazás, a szexuális erőszak, egy illegális abortuszműtét, a térbe való be- vagy kizártság mozzanatain keresztül realizálódik. A novellák kínos részletességgel, tűpontosan vezetik végig az olvasó számára, hogyan válik áldozattá, majd szűnik meg szinte teljesen az autonóm női test, ezzel együtt pedig a női psziché.

A női szubjektummal foglalkozó irodalomkritika egyik központi kérdése, hogyan viszonyulunk a nőhöz mint a hatalomnak alávetett szubjektumhoz, illetve mint cselekvő alanyhoz, másrésről azt állítja, létét erősen befolyásolja, ha a nőiségre társadalmi konstrukcióként tekintünk.³³ Egyes irodalmi alkotások által megjelenített női szereplők e tekintetben általában keresztülmennek egy szubjektumkonstrukciós folyamaton, melynek végén már mint cselekvő, beszélő, önmaga történetét autonóm módon megalkotó nőalakokról beszélhetünk. Ehhez lehetőségük szerint szembe kell szállniuk azokkal a (patriarchális rend által) rájuk

³² A *male gaze* jelenségének észrevétele és láttatása nem új keletű, mégis elsősorban a vizuális médiával kapcsolatban szokás hivatkozni rá. A nőknek a férfi tekinteten keresztül való szemlélése, a női test szexuális tárgyasítása gyakorlatilag mindenhol megjelenik a reklámoktól a pornóig. Az aktív férfitekintet vetíti ki fantáziáit a passzív női alakra, így ez utóbbi csakis mások által nézve alakul, ez határozza meg létezését. A filmekben a férfi képviseli a hatalmat, ő a néző tekintetének hordozója, vágyait a néző a férfi szereplőkön keresztül tökéletesen tudja a női szereplőkre projektálni (Mulvey, L.: *Visual Pleasure and Narrative Cinema*. Screen. 1975. no. 16.3 pp. 6-18. A vizuális élvezet és az elbeszélő film. (Trans. Juhász Veronika) Metropolis. Feminizmus és filmelmélet. 2000. no. 4. pp. 12-23.).

³³ Séllei Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2007. p. 8.

szabott szerepekkel, melyek szerint ők a passzív, a hallgató fél, akit kirekesztenek a szimbolikus jelrendszerekből és tárgyasítanak.³⁴ Maraini történeteinek világai azonban nem kínálnak fel ilyen lehetőségeket, a női szereplők olyan eleve adott, elnyomó helyzetekben és társadalmi rendszerben élnek, amelyből nem tudnak kilépni, képtelenek efféle önmegkonstruáló lépéseket tenni, hiszen (az adott maszkulin renden túl) az általuk átélt traumának is lényege, hogy kiragadottak lesznek életük teréből és idejéből. Így nincs választásuk, nem jutnak el létezésüknek abba a fázisába, amelyben valóban önálló és cselekvő alanyként felfogott női szubjektumként tudnánk értékelni őket. Ez pedig épp a megszólalás, a beszéd, a nyelv hiányában tetten érhető, amely aspektus egyébként szintén a trauma sajátja is: egy traumatikus élményt nem lehet verbálisan elérni.

III. Tiltott beszéd, kierőszakolt csend

A kiválasztott történetek mindegyike hangsúlyosan a beszéd-(el)hallgatás, megszólalás-csend dichotómiáján keresztül mutatja be az erőszakot és az arra adott indifferens, sőt az áldozatot támadó társadalmi működésmódot, azt a fajta emberek (férfiak) közti bűnrészességet, amely fenntartja és megvédi e rendszert.³⁵ Az elbeszélésekben a női főszereplők alig szólnak meg, vagy amit mondanak, szinte jelentés és befogadás nélkül marad. Elveszítik a testük és hangjuk/nyelvük feletti kontrollt, vagyis teljes identitásukat - hiszen a beszéd a tudattal való létezés feltétele, az életben való aktív részvétel kifejeződése. Ezzel szemben folyamatosan a külső világ és az őket személyiségüktől megfosztó férfi szereplők beszélnek helyettük vagy róluk, és magyarázzák meg az elnémitás létjogosultságát. A női szereplők így passzívok lesznek, szinte élettelenekké válnak. E jelenség a maga ketősségében értelmezendő: egyrészt a trauma okozta „elbeszélhetetlenséget” ábrázolja, mindazonáltal tökéletesen illeszkedik a kulturálisan hagyományosnak mondható narratívába, mely szerint a férfihoz az aktív/hős/hatalom/tudás, míg a nőhöz a passzív/meghódítandó/megtermékenyítendő/tudatlan szemantikai fogalmakat kapcsoljuk.³⁶

Marina összesen háromszor szólal meg az elbeszélésben, míg a narráció végig a „nem mond semmit”, „nincs válasz”, „összeszorítja a száját”, „nem szól egy szót sem” és hasonló mondatokkal jelzi a bántalmazott hallgatását, férje azonban az ő jelenlétének hiányában mesél buta kis feleségéről a vizsgálódó szociális munkásnak: *„Én azt szeretném, ha inkább itthon lenne, és csak velem mozdulna ki, de hát Marina nyughatatlan természet, szeret egyedül eljárni hazulról, amikor én dolgozom.”* (férj) (p. 17); vagy *„[Marina] makacs, mint az öszvér. Nem akarja*

³⁴ U.ő. u. o. p. 9.

³⁵ Spinelli, Manuela: i. m.

³⁶ De Lauretis, Teresa: Desire in Narrative. Alice Doesn't. Feminism, Semiotics, Cinema. Indiana University Press. Bloomington, 1984. pp. 103-157.

elfogadni, hogy ne lehessen önálló. Nem akarja, hogy megtiltsam neki, hogy kimozduljon itthonról. Én nem is tiltom meg, bár egyfolytában aggódom miatta.” (férj) (p. 18)

Zavarba ejtő az őt kezelő orvos hozzáállása is, aki a segítő szerepét tölti be, amennyiben gyanakszik az otthon falai közt zajló bántalmazásra, az ő kezelőlapra írt megjegyzése miatt kerül hivatalos vizsgálat alá Marina és a férje kapcsolata, azonban folyamatosak a lekezelő, áldozathibáztató megjegyzései, valamint a sérülések ellátása alatti szorongása is frusztráló, hiszen nem tud mit kezdeni egy összevert, „babaarcú” fiatal nő fizikai bántalmazásával: *„Hát jó, nem számít, ha nem akarsz beszélni, a te bajod...” (doktor) (p. 11)*³⁷. A „mosom kezeimet” gesztusa meg is valósul Marina ellátása végén *(„Felöltözhetsz – mondja az orvos, miközben a csapnál kezet mos.” p. 14)*, szimbolizálva és véglegessé téve a külső világ hozzáállását az erőszakhoz.

Az előzőkeny erőszaktevő kiindulási szituációja, hogy Giorgia Spanyolországban tartózkodik, tehát nem beszéli a közös nyelvet bántalmazójával, a zárt kocsiból segítségkérő kiáltása nem hallatszódkhat ki. Az erőszak megtörténte előtt tökéletesen ábrázolva olvashatjuk az áldozat fizikai reakcióit – ahogyan képtelen megszólalni: *„Könnyű azt mondani. Testét összezsugorítja a félelem. Alig jön ki hang a torkán. Érzi, hogy gyomra összeugrik, a gondolatai megbénulnak.” (p. 70)*

A férfi az aktus után folyamatosan beszél, magyarázkodik neki, meg akarja győzni, hogy valójában a nő vágyott az erőszakra, míg az hallgatásba merül:

...különben is, mit ártott neki? Semmit, csak kegy kis örömet okozott. Ő is élvezte, nem? A nők szeretik, ha megerőszakolják őket, bizonygatja, a feleségem azt mondja, mindig azt álmodja, hogy megerőszakolják. És én csak azt tettem, amiről minden nő álmodik. (pp. 73-74)³⁸

A novella végén Giorgia feljelentését egyszerűen nem fogadják el, nem adnak hitelt az áldozat szavának. A rendőrök férfiúi közösséget vállalva zárnak össze az erőszakoló előtt és védik meg őt Giorgiával szemben, a nő szemmel látható sérüléseire is csupán az ironia a válasz: *„A rendőr, aki felveszi a jegyzőkönyvet, hitetlenkedve méri végig. A mi vasutasaink rendes emberek, soha nem tennének ilyet. (p. 75); vagy: „Hát, néz rá gúnyosan a rendőr, ez nem jelent semmit. Tudja, hány beteges hazudozótól kapunk hamis feljelentéseket?” (rendőr) (p. 76)*

³⁷ További példák: *„Ez a nádszálvékony, hatalmas szemű lány felébreszti benne a gyengédséget. Ugyanakkor a hallgatása nyugtalanítja.” (p. 9); „Csakhogy mosolyogni látlak!” (doktor) (p. 11); „«Legalább annyit, hogy köszönöm – szól utána az orvos.” (p. 14); „Tényleg nevetséges vagy, gondolja Gianni Lenti doktor.” (p. 14)*

³⁸ És később: *„Nincs szerelem erőszak nélkül, különben miféle szerelem az? A szexhez kell a borzongás, a veszély.” (erőszakoló) (p. 74).*

Vagyis a kommunikációképtelenség nem csak a trauma elszenvedése során és következményeként van jelen, hanem akkor is, mikor az áldozat verbalizálni próbálja azt és a társadalomtól várna utólagos védelmet és igazságtételt.

Ale történetében az abortuszműtét alatt fosztják meg őt hangjától („Hallgasson, hallgasson, az isten szerelmére! – förmed rá az asszisztens...” p. 111), mely mozzanat fizikailag is realizálódik, hiszen az elviselhetetlen fájdalom miatti kiáltását egy szájába tömött zsebkendővel némítja el az asszisztens. Azonban a környezete minden gesztusa és megjegyzése Ale létének jelentéktelenségét, áldozat voltának tagadását fogalmazza meg: „Ha úgy dönt, hogy feljeleníti – szerintem jól tenné –, az én nevem ne említse. Nem használna magának.” (doktor) (p. 116).³⁹

Az orvos itt is ellentmondásos karakter: ő végzi az elviselhetetlen fájdalmat okozó műtétet és fosztja meg Alét magzatától, mindezt távolságtartással és lekezelően, mégis az ő jelenléte menti meg erőszakolója verésétől:

Ale csak bámul az orvosra, és közben az jár a fejében, hogy mi köze van ennek az általa elszenvedett erőszakhoz. Ugyanakkor hálát is érez az orvos iránt, amiért megmentette a veréstől. „Köszönöm” – mondja alig hallhatóan, miközben a férfi előzékenyen felsegíti, és kitámogatja a kapun. (p. 116)

Erőszakolójával való szembesülésekor a lány meg sem tud szólalni, a férfi ráadásul újra, fizikailag is megpróbálja bántalmazni, nehogy bárkinek is eláruljon valamit:

A férfi ránéz, és elsápad. Ő is felismerte. És most úgy látszik, rátört a pánik.
- Mit keresel itt, ebben a házban, ahol lakom? – förmed rá. – Azért jöttél, hogy beszélj a feleségemmel? Hogy kitálalj neki? – Ale annyira meglepődik, hogy egy hang sem jön ki a száján. A férfi gonoszul tovább faggatja. – Honnan tudta meg, hol lakom? Beszélj, ki adta meg a címetet?
A férfi arca egyre fenyegetőbben közeledik Ale arcához. Látja az ütésre emelt kezét. Behajlított karját védekezőn a feje fölé tartja. (pp. 113-114)

Ale tehát újra és újra belekerül az erőszak egyre ismétlődő mintázatába. Megint nem juthat szóhoz, szinte végérvényesnek tűnik az elfojtás és a kiszolgáltatottság állapota, melyből nem lehet szabadulni.

A narráció legszembetűnőbb sajátossága, hogy bár mindig bántalmazási helyzeteket jelenít meg, mindezt teljesen szenvtelenül, együttérzés nélkül teszi. Az elbeszélő szabad függőbeszédet alkalmazva gyakran csúszik bele még az elkövetők szerepébe is. A szerző mindegyik történetben olyan hiperrealisztikus elbeszélés-módot alkalmaz, amely narrációs eljárás az olvasót ismeretlen helyzet elé állítja. Az erőszakot, a traumát olyan líraiatlanul és eltúlzottan valóságként írja le, ahogy

³⁹ Az asszisztens és az orvos ironikus megjegyzéseit lásd még: „A bugyit azt könnyen letolják, aztán meg panaszkodnak a következmények miatt!” (p. 111); „De ne telefonálj, a doktor úr elutazik. Úgysem találál senkit.” (asszisztens) (p. 112); „Végre képes vagy kinyitni a szádát.” (doktor) (p. 115).

az a maga pusztaságában történik. A *Marina leesett a lépcsőn* című novellában a vér és a sebek képe az, ami érzékenyen érinti az olvasót: „Teli van véraláfutással, a karja meg csak lóg, mint egy bábué.” (p. 8); „Az orrából, melyet egy kék zsebkendővel tömött be, csorog a vér.” (p. 11); „A lány félénk mozdulattal veti le blúzát, és feltáru l meztelen válla, amelyen jól kivehetőn ostorcsapások nyoma látszik, nyakát pedig liláskék zúzódások borítják.” (p. 11). Az *Előzékeny erőszak* tevőben visszatér a vér motívuma, de talán még megdöbbentőbb az elkövető brutalitásának aprólékos leírása: „... aztán ököllel az arcába vág. [...] erős verejtékszag árad belőle. A férfi még egyszer szájon vágja, úgy, hogy most már vérzik is. [...] A pisztoly agyával rávág a lány homlokára, vérző sebet okozva.” (p. 71).⁴⁰ Végül az olvasót szinte megbénítja az abortuszműtét leírása az *Ale és a meg nem született gyermek* című elbeszélésben:

[az orvos] beleváj az élő húsba. Ale felkiált. Miközben a fémek kíméletlenül turkálnak a belsejében, a fájdalom egyre nyilallóbb, egyre elviselhetetlenebb lesz. A méhéből terjed szét koncentrikus körökben. [...] az orvos Ale zsibbadt kis méhét kaparja a fémkanállal. [...] De a hasa görcsben van, és amint feláll, hányásroham tör rá. [...] Ale látja, hogy az asszisztensnő megragadja a lavórt, amely teli van vérrel, és egy apró, halott kis test úszik benne. Szeretné visszatartani a hányást, de nem képes rá, kijön belőle, és elsírja magát a halott gyermeke fölött. [...] Ale emberfölötti erőfeszítéssel képes csak talpra állni. Lába elgémberedett, a bensője szétszaggatva, az élmélygéstől alig kap levegőt. (p. 110-112)

Ennek az írói nyelvezetnek a célja a valóság objektív, személytelen, rideg megjelenítése, az ember által láthatónál sokkal élesebben és pontosabban észlelhető valóságelemek ábrázolása. Ezáltal olyan kérdéseket tesz fel, milyen is a látvány és a realitás viszonya, illetve hogy a valóságdarabok eme leplezetlen reprezentációjával összemoshatóvá válhat-e valóság és fikció. Maraini novelláinak esetében: kezelhetjük-e valóságként a (női) traumairodalmi világot? Hiszen e narratívák olyan valóságspecifikus szövegek, amelyek tényszerű valóságelemekkel operálnak.

Kiindulási hipotézisem szerint a narráció nyelvi regisztere másképpen működik a megszokott narrációtól, így a befogadót is szokatlan helyzetbe hozza. Valóban: az olvasónak új azonosulási technikát kell létrehoznia ahhoz, hogy a szöveggel kapcsolatot tudjon teremteni. Ez azonban váratlan és megterhelő feladat elé állítja, hiszen (1) nehéz kapcsolódni egy ennyire minimalista elbeszélői nyelvezettel, ez a fajta nyelvi regiszter folyamatosan kizökkenti; (2) irodalmi szempontból a befogadónak meg kell újítania a hagyományos narratíváról való tapasztalatait, nem támaszkodhat korábbi olvasói elvárásaira, hiszen a történeteknek alig van előzménye és szinte nincs folytatása, nincs kiinduló helyzet, töréspont, helyreállítási folyamat és új egyensúlyi állapot, vagyis nincs katarzis és megoldás,

⁴⁰ Továbbá: „A férfi ekkor üvöltve beléhatol. *Giorgia* arcul köpi. [...] Végül dühödt üvöltéssel kielégül, a szeméből könny, a szájából nyál csorog.” (p. 72).

amelyben levezethetné a trauma tragédiájának feszültségét: magára van hagyatva; (3) végül pszichológiailag is képtelen azonosulni mind a passzív, csupán testként és tárgyként láttatott női áldozattal, mind pedig az erőszakot elkövető férfi szereplővel.

A nők elleni erőszak máig kényes, szinte tabutéma, így a szöveg meglehetősen kényelmetlen helyzetbe hozza az olvasót: azon kívül, hogy érzelmileg kondicionálja, saját maga társadalmi felelősségére is felhívja a figyelmet. A szerző sugallata szerint az áldozatok hallgatásának-elhallgattatásának, hibáztatásának, ha közvetetten is, mind részesei, okozói vagyunk. Nem véletlen tehát, hogy a befogadó első reakciója az elutasítás: csak úgy tudja az olvasottakat feldolgozni, hogy eltávolítja azt magától.

Alapvető paradoxon, hogy mindezek a narrációs eljárások és technika nyelvileg éppen azt fedi fel az olvasó számára, ami a trauma sajátja: nem verbalizálható – így az az olvasó esetében is nehezen, alig befogadható. A szöveg tehát hűen tükrözi magának a trauma természetének a működésmódját is: nem lehet történetyszerű, nem kontrollálható, megtöri a személyiségben a folytonosságot, különválik a mindennapi tudattól, megsemmisít minden korábbi működési sémát. Továbbá egy traumaszöveg, főleg amely a hiperrealisztikus részeivel ennyire kendőzetlenül mutatja be a valóságot, maga is traumatizálhatja az olvasót, hiszen az az olvasás során átmenetileg akaratlanul is magára veszi az erőszakot elszenvedő tapasztalatait és fájdalmát.⁴¹

A kortárs (olasz) prózában egyre nagyobb az igény egy erőteljes realizmusra, melyben a valóságelemek a maguk póré mivoltában válnak a narratívák részévé. Ezáltal már-már dokumentarista jellegű szövegek helyeződnek belé az irodalmi elbeszélések világába.⁴² Maraini jelen vizsgált kötete is éppen ebbe a tendenciába illeszkedik, azonban az általa feldolgozott téma (társadalmi és egyéni szempontból is) olyannyira érzékeny, hogy magának a kötetnek a sorsa is az elhallgatás, mint ahogy az általa ábrázolt jelenségnek, a nők elleni erőszaknak: szinte alig beszélnek róla. És bár az író szinte teljes életművét a nők és gyerekek elleni bántalmazás feldolgozásának szentelte, a jelen kötet a többi prózai alkotásához képest is anti-irodalomnak számít, egyetlen más művében sem használ ehhez hasonlóan szélsőségesen lecsupaszított narratívát és nyelvezetet, feloldhatatlanul kiszolgáltatott étellel felruházva női szereplőit. Ennek következménye, hogy a *Rabolt szerelem* fogadtatása az olasz köztudatban nagyon megosztó volt, inkább elutasító, még azok részéről is, akik egyébként méltatják Maraini munkásságát.

⁴¹ Menyhért: *i. m.* p. 7.

⁴² A hipermodernhez lásd: Donnarumma, Raffaele: *Ipermodernità: ipotesi per un congedo dal postmoderno. Allegoria.* 2011. no. 64. pp. 15-50. és Mátyás Dénes: *Poszt- után hiper-? A kortárs olasz próza alakulása. Helikon.* 2018. no. 3. pp. 327-335.

IV. Konklúzió

Dolgozatomban Dacia Maraini *Rabolt szerelem* című kötetét elemeztem trauma-irodalmi megközelítésben, vagyis azt vizsgáltam, hogy nők elleni erőszakról szóló irodalmi szövegek hogyan tudják nyelvileg felfedni a trauma okozta elbeszélhetetlen valóságot. Három novella bemutatásán keresztül láthattuk a bántalmazás jelenségének mind egyéni, mind társadalmi oldalát, vagyis azt a működésmódot, amelyben a női szubjektum (testi és pszichés) autonómiája épp a beszéd elvételeinek mozzanatán keresztül oldódik fel és szűnik meg, míg a bántalmazó és a környezet képviseli a beszéd általi aktivitást, kiterjesztve az elhallgattatás jelenségét a partiarchális társadalom gyakran erőszakon keresztül realizálódó működési mechanizmusára.

Kiindulási hipotézisem volt, hogy az elbeszélések hiperrealisztikus és líraiatlan nyelvi világa eltérően működik a megszokott narrációtól, így a befogadót is szokatlan helyzetbe hozza. Az elbeszélések analízisei során bemutattam, hogy Maraini jelen szövegei épp a trauma természetének megfelelően hatnak az olvasóra is: nehezen hozzáférhetővé teszi számára a szövegvilágokat. Vagyis e két jelenség, a nyelvi regiszter és a témaválasztás érzékenységeinek együttes hatásával magyarázható, hogy egy teljesen újfajta befogadási stratégiát kell kialakítania. És bár épp az említett két oknál fogva a kötet fogadtatása igen elutasító volt mind az olvasók, mind a szakmabeliek körében, a téma iránt egyre nagyobb és lelkesebb az érdeklődés a női olvasók részéről.

A kötet olvasásának, illetve a traumaszövegek befogadásának elősegítésére a megoldást a biblioterápia módszerében, különösen egy kimondottan traumafeldolgozási irodalomterápiás folyamatban látom.

A biblioterápia az olvasás (és írás) interaktív használata segítő kapcsolat keretében, amely támogatja, kísérni tudja egészséges vagy beteg egyének önismeretének gazdagodását, személyiségének fejlődését, mentális jóllétét, sőt segíti gyógyulásukat. A cél mindig kihasználni az olvasás terápiás hatását – vagyis az aktuális élethelyzet felől kell tudni kapcsolódni az olvasmányhoz, hogy megérintse az olvasót, és intenzív pozitív vagy negatív érzelmeket váltson ki.⁴³ A biblioterápiás folyamatban elsősorban a karakterrajzok vizsgálatán van a hangsúly. Az résztvevők a szereplőkre fókuszálnak, az ő pszichés működésmódjukat, lelki folyamataikat és motivációikat elemzik, így egy eleinte tudatalatti, majd felszínre kerülő azonosulás során a saját problémáikra, illetve azok megoldásaira is fényt derítenek. Elengedhetetlen, hogy az olvasottak az érzelmek kifejezésére motiválják a befogadót. Erre az olyan szövegek lesznek a legalkalmasabbak és leghatékonyabbak, amelyek saját élményt, saját emléket tudnak előhívni, hogy a személyiséget

⁴³ Bérés, J.: Azért olvasok, hogy éljek. Az olvasásnépszerűsítéstől az irodalomterápiáig. Kronosz. Pécs, 2017. p. 112.

gazdagító vagy elakadásokat, traumák feldolgozását segítő/kísérő beszélgetések elindítójává váljanak.

A traumatörténetek olyan eseményeket tárnak fel és verbalizálnak, melyeket egy traumát átélt személy nyelvileg képtelen elérni, mert nem tudja szavakkal leírni, ami vele megtörtént – ez a trauma sajátossága: csak testérzetekben, a tudatalattiban tetten érhető. Egy ilyen esemény leírásával, kimondásával, illetve az olvasó általi befogadással, az áldozat-szereplőkkel való azonosulás során azonban, majd ráadásul egy arról történő dialógus megkezdésével a szöveg képes megtörni a trauma okozta csendet. A terapeuta irányító olvasatával leszűkíti a jelentéstulajdonítás lehetőségeit, manipulálja a befogadót, ugyanakkor mégis megjelöli a lényegét, ezáltal pedig kezébe adja azt a kulcsot, amelyen keresztül a terápiás fél a szövegnek ahhoz a rétegéhez fér hozzá, amely egyfajta katartikus felismerés kíséretében szembesíti a saját tapasztalatával, vagyis felszínre kerülhet az elfojtott tartalom. Láthatjuk, hogy az ilyen értelmezés során az olvasó terápiás fél maga is belép a szövegvilágba, ahol a főszereplő és története mintegy önmaga és saját története tükörképei lesznek. Vagyis magával a trauma kimondásával, illetve egy manipulált, karakterorientált olvasás által akaratlanul is elindul azon az úton, ahol a saját maga problémáit feltárja és megoldhatja.

A jelenséget egyébként még érdekesebbé teszi, hogy egy csoportban az egyéni értelmezések némiképp multiplikálódhatnak, hiszen a terapeuta csak irányítottá teszi az értelmezés aktusát, de a jelenségeket nem korlátozza egyetlen olvasatra: az olvasási-értelmezési tapasztalatok folyamatos egymásra hatásban és változásban vannak. A résztvevők nem csupán a kiinduló szövegre, hanem egymásra is reagálnak, újabb és újabb szövegeket hoznak létre saját történeteik megalkotásával, majd ezekre is folyamatosan érkezik reakció.

Maraini történetei ezért nagyon gazdag forrásként szolgálhatnak az erőszak áldozatainak felépüléséhez, nyelvbe tudják foglalni azt a törést, amelyet egy bántalmazott nő nem képest kimondani. Így egy biblioterápiás folyamatban a szöveg olvasása és az arról való beszéd által újra kapcsolat teremthető múlt és jelen/jövő között, így visszaállítható a trauma elszenvedője életének és identitásának a folytonossága is.

Irodalomjegyzék

MARAINI, D.: *L'amore rubato*. Rizzoli. Milano, 2012. – *Rabolt szerelem*. Jaffa. Budapest, 2020.

BÉRES, J.: *Azért olvasok, hogy éljek. Az olvasásnépszerűsítéstől az irodalomterápiáig*. Kronosz. Pécs, 2017.

CARUTH, C. (szerk.): *Trauma. Explorations in Memory*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore-London, 1995.

CARUTH, C.: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore-London, 1996.

DE LAURETIS, T.: *Desire in Narrative. Alice Doesn't. Feminism, Semiotics, Cinema*. Indiana University Press. Bloomington, 1984.

D'ONGHIA, S.: *Violenza sulle donne, quando "l'amore" uccide. Onu: „Crimini tollerati da Stato”* <https://www.ilfattoquotidiano.it/2012/06/26/violenza-sulle-donne-quando-lamore-uccide-onu-crimini-tollerati-dallo-stato/275686/> [letöltés ideje: 08. 12. 2021.]

DONNARUMMA, R.: *Ipermodernità: ipotesi per un congedo dal postmoderno*. Allegoria. 2011. no. 64. pp. 15-50.

FELMAN, S. (co-authored with Dori Laub, M.D.): *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Routledge. New York, 1992.

FREUD, S. (Rieff, P. szerk.): *Dora. An analysis of a Case of Hysteria*. Collier. New York, 1963.

GIESEN, B.: *Triumph and Trauma* (The Yale Cultural Sociology Series). Paradigm Publishers. London, 2004.

GROSZ, E.: *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Indiana University Press. Bloomington, 1994.

HERMAN, J.: *Trauma and Recovery. The Aftermath of Violence - from Domestic Abuse to Political Terror*. BasicBooks. New York, 1997.

LEVIN, P. A.: *A tigris ébresztése*. Ursus Libris. Budapest, 2020.

MARAINI, D.-VALENTINI, C.: *Il coraggio delle donne*. Il Mulino. Bologna, 2020.

MARDER, E.: *Trauma and Literary Studies: Some “Enabling Questions”*. Reading On. 2006. Vol. 1. no. 1.

MARINO, N.: *8 marzo 2021, Dacia Maraini: „Le parole che mi stanno a cuore”* <https://www.patriaindipendente.it/8-marzo-tutto-lanno/8-marzo-2021-dacia-maraini-le-parole-che-mi-stanno-a-cuore/> [letöltés ideje: 2021. 12. 08.]

MÁTYÁS, D.: *Poszt- után hiper-? A kortárs olasz próza alakulása*. Helikon. 2018. no. 3. pp. 327-335.

MENYHÉRT, A.: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Anonymus-Ráció. Budapest, 2008.

MULVEY, L.: *Visual Pleasure and Narrative Cinema*. Screen. 1975. no. 16.3 pp. 6-18.
A vizuális élvezet és az elbeszélő film. (Trans. Juhász Veronika) Metropolis. Feminizmus és filmelmélet. 2000. no. 4. pp. 12-23.

PAGOTO, C.: *Dacia Maraini (1936)* <https://diacritica.it/strumenti/profil/dacia-maraini-1936.html> [letöltés ideje: 2021. 11. 30.]

SÉLLEI, N. (eds.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2007.

SÉLLEI, N.: *A női test mint áldozat – Polcz Alaine: Asszony a fronton*. Korall. 2015. Vol. 16. no. 59. pp. 108-132.

SPINELLI, M.: *Posseduto o cancellato. Il corpo femminile in Mio marito e L'amore rubato*. In: AaVv: *Curiosa di Mestiere. Saggi su Dacia Maraini*. Edizioni ETS. Pisa, 2017. pp. 47-57.

TAKÁCS, M.: *Sebek és szavak*. Kalligram. Budapest, 2018.

S.N.: *Dacia Maraini, l'impegno civile e la scrittura: «Credo nel cambiamento»* <https://www.tempostretto.it/news/intervista-dacia-maraini-impegno-civile-scrittura-credo-cambiamento.html> [letöltés ideje: 2021. 11. 30.]

S.N.: *Rapporto Eures: femminicidi in crescita nel 2018, 142 donne uccise* https://www.tgcom24.mediaset.it/cronaca/rapporto-eures-femminicidi-in-crescita-nel-2018-142-donne-uccise_11340305-201902a.shtml [letöltés ideje: 2021. 12. 08.]

S.N.: *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences*, Rashida Manjoo (15 June 2012) https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session20/A-HRC-20-16-Add2_en.pdf [letöltés ideje: 2021. 12. 08.]

**A mi, az ők és a társadalmi szégyenérzet.
Az olasz nemzeti identitás vonatkozásai Massimo d'Azeglio Ettore
Fieramosca című regényének karakterábrázolásában¹**

Bevezetés

Az itáliai *Risorgimento*² célja eleinte a félsziget területeinek egy államban való egyesítése, vagyis a politikai alapú egység megteremtése volt.³ A korszak eseményeinek előrehaladtával azonban felismerték, hogy a nemzetegyesítés lehetetlen az olasz identitástudat kiművelése nélkül, illetve, hogy ennek feltétele a társadalmi, kollektív közösségtudat megszületése. Az olaszok a napóleoni korszak után ébredtek rá, hogy az összetartozás nem is annyira elképzelhetetlen: többek között a romantika hatására egyre többen vallották, hogy a nemzet valójában egy metaforikus család, amelyben mindenki testvér, és amely harmóniáját a nő- illetve anyalakként idealizált (egységes) Itália őrzi.⁴ A nemzeti identitás megformálásáért folytatott küzdelem részeként, de azon jócskán túlmutatva az olaszok igyekeztek meghatározni azokat a morális, szociális értékeket és hazafias érzelmeket, amelyekkel kialakíthatják a kollektív, társadalmi tudatot. A *Risorgimento* az önmeghatározást, a testvériség érzésének megalkotását, alapvető ellentétek narratívája mentén képzelte el: jó és rossz, szeretet és gyűlölet, becsület és szégyen, győzelem és vereség.⁵ Maga a hazaszeretet is e kontextusba helyezhető: Itáliában az idegen elnyomó hatalmak jelenléte szégyenteljes a nemzetre nézve, az ellenük való agresszív fellépés nem lehetőség, hanem kötelesség. Vagyis a hazaszeretet kétféleképpen, a nacionalizmus és az idegengyűlölet formájában volt jelen. A *Risorgimento*t egyrészt a politikai és ideológiai irányzatok különbözősége miatt jellemezte ellentmondásos fejlődés, másrészt a Patriarca által meghatározott *társadalmi érzelmek* (social emotions) kettőssége uralta. Egyfelől ugyanis a nemzet dicsőségének forrását a korabeli kultúra ápolásában és a közösség történelmi múltjának nagy pillanataiban vélték megtalálni, másrészt a nemzet hiányosságait és elmara-

¹ „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3-SZTE-160 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

² Vö. Cogoi 1997; Pete 2018; Scirocco 1990.

³ Vö. Chabod 1979, 58.

⁴ Itália ilyen jellegű ábrázolása a dicső múlt avagy a viszontagságos jelen képzettársítását is felmutatja. Például Leopardi az *All'Italia*ban hazáját mint egykor dicső és szép nő mutatja be („*formosissima donna*”), aki ma már csak egy szerencsétlen szolgálóleány („*Che fosti donna, or sei povera ancella*.”). Vö. Leopardi 1988, 3. Manzoni az *Il proclama di Rimini*ben hasonlóan fogalmaz: Itáliát, a valaha erős és harcias nőt arra sem méltatják, hogy a sorsáról döntő bécsi kongresszusra meghívják („*Questa antica, gentil, donna pugnace/Degna non la tenean dell'alto invito [...]*”). Vö. Manzoni 1988, 101.

⁵ Vö. Patriarca 2012, 134.

dottságát látva (különösen más államokkal összehasonlítva) a szégyen és a megalázottság érzése is beépült a *risorgimentós* küzdelmekbe, sőt ez utóbbi érzelmek negatív voltak ellenére is egyfajta motorként szolgálták a nemzeti egyesítés folyamatát.⁶

A felsorolt nemzetalkotó tényezők mellett a korszakban az irodalom is fontos fejlődésen ment keresztül, mivel egyre inkább magára öltötte a közgondolkodás formálásának szerepét. Számos szerző reflektált az nemzeti egységgel és identitástudattal összefüggő kérdésekre, például Alfieri mint a *Risorgimento* irodalmi előfutára, Foscolo, Leopardi vagy Manzoni.

Manzoni nemzetegyesítéssel összefüggő gondolatai különösen fontosak a jelen munka szempontjából. Már 1821-ben, a *Marzo 1821* című versében megnevezi a társadalmi egység létrejöttének lehetséges tényezőit: „*Una d’arme, di lingua, d’altare, di memorie, di sangue e di cor.*”⁷ A programversben rávilágít arra, hogy a hagyományos nemzetformáló elemek – egy közös haderő, nyelv, vallás és származás – mellett szükség van a kollektív társadalmi tudatot befolyásoló közös történelmi múlt emlékezetére, annak újbóli megélésére, illetve a szív, vagyis a hazafias érzelmek a társadalom tagjait láthatatlanul összefűző kapcsolatára is. Ennek megteremtéséhez a nyelvre mint nemzetformáló tényezőre helyezte a hangsúlyt: szerrinte a közös nyelv és az arra épülő kultúra az, ami képes összefogást teremteni a megosztott Itáliában. Az egységes nyelvi modellt az *I promessi sposi* (1827, 1840-1842) történelmi regényével teremtette meg.

Itáliában a korszakban a történelmi regény jelentős fejlődésen ment keresztül. Ez összefüggésben állt azzal, hogy a *Risorgimento* a nemzeti büszkeség megalapozását többek között a közös történelmi múlt dicső pillanatainak köztudatba való újbóli beemelésével kívánta elérni. A kor célkitűzése a régi nagyság visszaszerzése volt, amelynek forrását, illetve a hazafias erkölcsi normákat és erényeket a nemzet múltjában vélte felfedezni.⁸ Petrocchi többek között abban látta a műfaj népszerűségét, hogy a korabeli történelmi regények jó része a középkori itáliai események feldolgozásával hathatósan közvetítette a nemzeti identitás formálásának szükségességét⁹: e művek csoportjába tartozik például Guerrazzi *Battaglia di Benevento*-ja (1828), Grossi *Lombardi alla prima Crociata*-ja (1826) és Marco Visconti-ja (1834). Manzoni az *I promessi sposi*-val kanonizálta a történelmi regény műfaját, ugyanakkor a poétikai programjában a tökéletes történelmi regény lehetetlenségét fogalmazza meg, mivel szükségszerűen vagy a történelmi igaz (*vero storico*) vagy a fikció sérül. A történelmi regény ezen problémáihoz és kríziséhez kapcsolódik d’Azeglio *Fieramoscá*-ja. A két szerző szoros kapcsolata és a regényeik megjelenése

⁶ Vö. Idem, 135-136.

⁷ Vö. Manzoni 1988, 99.

⁸ Risso úgy fogalmaz, hogy a *Risorgimento* történelmi regényeiben elbeszélt évszázadokkal korábbi események a 19. század eleji itáliai konfliktusok szimbólumai voltak. Vö. Risso 2012, 17.

⁹ Vö. Petrocchi 1967, 46. Lásd még Langella 2012, 53.

között eltelt rövid idő ellenére a *Fieramosca* teljes mértékben eltávolodik a Manzoni-féle narratívától. Erre utal d’Azeglio 1831 júliusában született levele¹⁰, amelyben elismeréssel szól Manzoni történelmi regényről alkotott nézeteiről, ugyanakkor hozzát teszi, hogy véleménye szerint a többség sohasem fogja magáévá tenni ezt a regény koncepciót. Mindenesetre a történelmi tények tisztaságát d’Azegliónál felváltja a történelmi igaz puszta kiindulópontként való felhasználása, amelyet aztán az író a szándékának megfelelően módosít. Eszerint nem célja az események hű ábrázolása, hanem azok különleges hangulatának megragadása és értelmezése a *Risorgimento* megoldandó problémáinak nézőpontjába rendezve, végül mindennek közvetítése az olvasók számára.¹¹

A korszak legkiemelkedőbb irodalomkritikusa, De Sanctis is éppen a történelmi elemek hangsúlyossága alapján pozicionálja d’Azeglio művét: az *I promessi sposi*val és a *Marco Viscontini*val szemben az *Ettore Fieramoscát* tartja az első valódi olasz történelmi regénynek. Állítását azzal magyarázza, hogy bár Manzoni és Grossi is bemutatják a cselekmény történelmi hátterét, mindez csupán egyfajta „keretként” szolgál számukra, annak ellenére, hogy az itáliai történelem (és a nemzettudat szempontjából) meghatározó pillanatait választották az események hátteréül. De Sanctis szerint valójában elbeszéléseikben a szerelmi szál a hangsúlyos. Ezzel szemben a *Fieramoscában* a történelmi vonulat „nem képerket, hanem maga a kép”¹²: nemcsak, hogy végig a történelmi szál áll a középpontban, hanem annak eseményeit d’Azeglio (még ha bizonyos esetekben változtat is a tényeken) sokkal nagyobb arányban tölti meg hazafias üzenettel és szinte provokatív kérdésfelvetésekkel, mint a másik két szerző.¹³

Hipotézisem szerint d’Azeglio a szereplők és a történelmi események ábrázolásának módját átalakítja és a szerzői szándéknak – vagyis a nemzeti egység és identitás kérdésének a köztudatban való minél jobb elültetésének – rendeli alá.¹⁴ A hazafias üzenetközlés vágya eszerint felülírja a romantizáló szerelmi szálát, így a *vero storico* helyett az *interessante per sé* aspektus dominál d’Azeglio művében: meglátásom szerint a szerelmi szál mintegy mese a mesében elemként funkcionál¹⁵, míg a történelmi vonulat jeleníti meg az egységes olasz nemzeti identitás

¹⁰ Vö. Gigante 2013, 25.

¹¹ A történelmi regény pontos definíciók közé szorítása igen problematikus. Az egyik legnagyobb teoretikusa, Lukács György például éppen azokat a műveket nem tartotta történelmi regénynek, amelyek csupán „díszletként használják a történelmet”, valójában azonban „az alakok lélektana” és „a rajzolt erkölcsök is teljességgel a szerzők korából valók”. Vö. Lukács 1977, 17.

¹² „La storia dovrebbe essere cornice e per lui è il quadro, essa chiama la sua attenzione.” Vö. De Sanctis 1922, 336.

¹³ Vö. Idem, 336–337.

¹⁴ Risso megfigyelése szerint a korabeli történelmi regények szerzői tudatosan úgy alakították műveik cselekményét és azok üzenetét, hogy a nemzettudat és a hazafiság formálását szolgálják. Vö. Risso 2012, 18.

¹⁵ Ettore a francia tábor felé menet meséli el Brancalonének Ginevrával való kapcsolatának történetét. Vö. d’Azeglio 1923, 41–61.

megalkotásának üzenetét. Továbbá az erények meghatározása során, véleményem szerint, d’Azeglio figyelembe vette a korszak társadalmának *social emotion* állapotát és jellemzőit, különös tekintettel az ellentétező narratívára, ugyanis a *discosség* és a *szégyen* együttes megjelenítésének cselekményalakító szerepével határozhatta meg azokat az erényeket, amelyek a nemzettudat megformálásához szükségesek.

Massimo d’Azeglio és az Ettore Fieramosca ossia la disfida di Barletta

A piemonti főnemesség tagja, Massimo Taparelli d’Azeglio (1798-1866) festőként, íróként, katonaként, politikusként rendkívüli sokoldalúságáról tett tanúbizonyságot. Életútja¹⁶ összefüggésben áll a korszak által „elvárt” hazafias magatartással: a kulturális kontextus és az egyén tenni akarása óhatatlanul is elválaszthatatlanná teszi az irodalmár és a politikus-katona alakját, mint ahogyan ez Giuseppe Mazzini vagy Ippolito Nievo esetében is megfigyelhető.¹⁷

Világnézetének formálásában fontos szerepet játszott a szülők által kapott katonás és hazafias szemléletű neveltetés. Az apja francia fogságban töltött éveiről szóló történetek, illetve az 1806-os francia megszállás Piemontban, amelynek következtében a család Firenzébe vonult önkéntes száműzetésbe, d’Azeglio franciaellenes meggyőződésének és általában véve az idegen hatalmak elleni küzdelmének alapjául szolgált.

1820-tól nagyjából 1829-ig kizárólag festőként alkotott. Itália történelme iránti érdeklődése már ebben az időszakban megmutatkozott, számos az olaszok számára kiemelt jelentőségű témát dolgozott fel. Művészi karrierjének fordulata 1831-ben következett be. 1830-ban ugyanis a barlettai párbaj megfestéséhez látott hozzá, amely munka során, 1831-ben, fogalmazódott meg benne, hogy a festészet helyett a próza sokkal alkalmasabb eszköz lehet a nemzeti lelkiület felrázásához. Erre a mozzanatra így emlékezik vissza az *I miei ricordi*-ban¹⁸:

¹⁶ Vö. Brignoli 1988; Orilla 1969, 2467-2484; Trombatore 1953, 301-305.

¹⁷ Vö. Bellini - Mazzoni 1993, 99. A kritikai kiadványokban gyakran ingadozik d’Azeglio besorolása: Bellini-Mazzoni, Gigante stb. egyértelműen politikai szerzőként értelmezik, a nemzeti egységgel és identitással kapcsolatos gondolatait hangsúlyozzák. Trombatore, Romagnoli inkább a szépirói szerepét és újszerű, ironikus stílusát emelik ki.

¹⁸ 1863-tól haláláig (1866) dolgozott a befejezetlenül maradt, 1867-ben megjelent *I miei ricordi*-ban, amelyben karrierjének állomásait mutatja be 1846-tal bezárólag. Látszólag klasszikus autobiográfiáról van szó, valójában az események felidézése pusztán keretet biztosít azoknak a kitérőknek, amelyek rendre megszakítják a narrációt, teret engedve az elbeszélőt foglalkoztató politikai, társadalmi, morális és vallási kérdések feletti elmélkedésnek, illetve a *Risorgimentó*-ból való végleges kiábrándulás megfogalmazásának. A Torinói Állami Levéltárban folytatott kutatásaim során elemzett kéziratok (ASTo, Carte d’Azeglio, Mazzo 2; n. 2/10.) alapján feltételezhető, hogy d’Azeglio szándéka az lehetett, hogy a narrációt 1848 eseményei előtt szakítja meg, a *Risorgimentó*-ban való csalódás miatt. A filológiai kutatások pedig arra világítottak rá, hogy a ma ismert korpusz számos betoldást tartalmaz, amelyek gyakran éppen olyan helyeket érintenek, ahol d’Azeglio a nemzeti egységgel kapcsolatos gondolatait fejté ki. Vö. Gigante 2015, 215-235.

Un giorno, me ne ricordo come se fosse ora, [...] e mi venne considerato che, data l'importanza del fatto e l'opportunità di rammentarlo per mettere un po' di foco in corpo agli Italiani, sarebbe riuscito molto meglio, e molto più efficace raccontato che dipinto. « Dunque raccontiamolo! » disse come? Un poema? Che poema! Prosa, prosa, parlare per essere capito per le vie e le piazze e non in Elicona! »¹⁹

1831-től kezdve érdeklődése tehát az irodalom és a történelmi regények felé fordult, amely lelkesedés még az 1840-es években is éreztette hatását: 1841-ben jelent meg a *Niccolò de' Lapi, ovvero i Palleschi e i Piagnoni*. Ezt követően bár elkezdett dolgozni a *La Lega Lombardán*, végül befejezetlenül maradt. Az irodalmi karrierjének felívelését segítette elő, hogy 1831-ben Milánóba költözött, ahol az osztrák fennhatóság ellenére is a félsziget legpezsgőbb kulturális élete zajlott. Az irodalmi elit nagy része, köztük Manzoni is a városban élt és szervezte kulturális körét, amelynek d'Azeglio tagjává vált, így lehetősége nyílt eszmecseréket folytatni vele a készülőben lévő *Fieramoscával* kapcsolatban: „*Ed a Manzoni presentò il suo scritto, pregandolo dargliene giudizio. [...] Manzoni che gli voleva bene, restituendogli il lavoro, disse aver segnate tutte le parole e le frasi censurabili, errate.*”²⁰ Bár a szerző számára mindvégig az *I promessi sposi* volt a zsinórmérték, a cselekmény formálását a saját írói elképzeléséhez szabta anélkül, hogy bármiféle elméleti kérdésbe bonyolódott volna a történelmi regényről.²¹

A történelmi események ábrázolása a nemzeti identitás szolgálatában

D'Azeglio az *I miei ricordi*-ban úgy fogalmaz, hogy a *Fieramosca* megírása előtt érdemben nem foglalkozott a források tanulmányozásával, csupán Guicciardini *Storia d'Italia* barlettai párbajra vonatkozó fejezetét tekintette át felületesen.²² Valószínűsíthető azonban, hogy valójában nem így történt, amire két bizonyítékot

¹⁹ Vö. d'Azeglio 1891, 464. Bővebben Brignoli 1988, 58-60; Bellini - Mazzoni 1993, 189; Guidobaldi 2016.

²⁰ Vö. De Sanctis 1922, 333.

²¹ Vö. Romagnoli 1968, 60-61.

²² Vö. d'Azeglio 1891, 464. A regény cselekményének középpontjában az 1503-as barlettai párbaj áll, amely esemény az 1499-1504 között Itáliában vívott francia-spanyol háború egyik fejezete volt. D'Azeglio egy franciaellenes olasz-spanyol szövetséget képzel el művében, ugyanakkor a történelmi tények arról tanúskodnak, hogy Itália egyáltalán nem kötelezte el magát Spanyolország mellett: XII. Lajos francia király a pápával és a Velencei Köztársasággal szövetségelt, és együtt szállták meg a Milánói Hercegséget. Az 1500-ban aláírt granadai szerződés értelmében XII. Lajos és II. Ferdinánd spanyol király felosztotta a Nápolyi Királyság területét. Az érdekellentétek azonban 1503-ban a két hatalom közötti újbóli konfliktushoz vezettek, amelyek eredményeként a franciákat végleg kiűzték Dél-Itáliából. A barlettai katonai események azért voltak jelentősek, mert azon kevés terület egyikén zajlottak, ahol a spanyolok kezdetben jelentős hátrányban harcoltak. A pestis és az éhínség fenyegetésére válaszul a spanyolok egy éjszaka kitörtek az utánpótlástól elzárt barlettai várból, és ezzel megfordították a háború menetét. Francia foglyokat is ejtettek, köztük a kulcsfigurát, La Mottát: e ponton kezdődik a *Fieramosca* cselekménye. Vö. Mallett - Shaw 2012.

hoznak fel a kritikusok: egyrészt a regényben eltér a párbaj kiváltó oka a Guicciardini által leírtaktól, másrészt a *Storia d'Italia*ban nincsenek megnevezve a résztvevő francia lovagok. A szerző minden bizonnyal felhasználta Paolo Giovo *Le Vite del Gran Capitano e del Marchese di Pescara*, Giovanni Antonio Summonte *Dell'Historia della Città e del Regno di Napoli* c. művét is. Előbbiben a párbaj okaként a d'Azegliónál is elbeszélt esemény kerül megjelölésre, utóbbiban pedig a francia lovagok listája szerepel úgy, ahogyan a *Fieramoscá*ban jelenik meg.²³

Mindezek alapján kizárható, hogy d'Azeglio nem a források hiányában, azok nem ismerete miatt tér el a történelmi tényektől. Az események „megmásítása” tudatos döntés volt részéről, a változtatásoknak pedig az szabott irányt, hogy az olasz nemzeti identitás kérdése és annak lehetséges alkotóelemei minél hangsúlyosabb pozícióba kerüljenek.

Az első eltérés a párbaj dátuma. Erre a valós események szerint 1503. február 13-án került sor, d'Azeglio viszont 1503 áprilisát jelöli meg az elbeszélés kezdetének időpontjaként. Ezzel kapcsolatban a szakirodalom nemigen szolgál magyarázattal. Véleményem szerint figyelmetlenségről aligha lehet szó, annak ellenére, hogy a szerző elismeri, hogy a regény megírásához szinte rohamtempóban látott neki.²⁴ A források minimális tanulmányozásával mindenképpen találkoznia kellett a pontos dátummal, ráadásul az *I miei ricordi*ban így fogalmaz: „[...] volevo decisamente fare il meglio che potevo, anche dal lato storia, paese, color locale [...]”.²⁵ A szerző tehát nagy hangsúlyt kívánt fektetni a történelmi hitelességre. Azért is valószínűtlen az „elírás” lehetősége, mert többek között Manzoni, Grossi és Balbo is végigkísérték az alkotás folyamatát, tanácsokkal és módosítási javaslatokkal látták el d'Azegliót. A magam részéről nem tartom kizártnak, hogy d'Azeglio az írás folyamata során bekövetkező 1831-es Toszkán Nagyhercegségben történt megmozdulások hatására változtatta meg a cselekmény idejét. A forradalom februárban kezdődött és áprilisban verték le, d'Azeglio pedig a vereség szégyenének csillapítása érdekében a művében a párbajt mint az olasz történelem dicső pillanatát áthelyezhette februárról áprilisa. További esetleges magyarázat, hogy a szerző festői vénájának az irodalomba való beemeléséről lehet szó, a februári táj helyett a tavaszodó Dél-Itália romantizáló képeit jeleníti meg: „Al cadere d'una bella giornata d'aprile [...]”.²⁶ „[...] fresco venticello della mattina. Poveri abitanti del settentrione! Non sapete quanto valga quest'ora sotto un bel cielo del mezzogiorno, in riva al mare [...]”.²⁷ Ráadásul az erős, fiatal lovagok jellemzésekor több alkalommal a *fior di gioventù*²⁸ kifejezés jelenik meg, amely a feltámadás *risorgimentós* asszociációját is magában hordozza. A kérdés tisztázása

²³ Vö. Gallina 1956, 323-327; Gasparrini 1960, 331-338; Gigante 2013, 31.

²⁴ Vö. d'Azeglio 1891, 464.

²⁵ Vö. Idem, 502.

²⁶ Vö. d'Azeglio 1923, 1.

²⁷ Vö. Idem, 27-28.

²⁸ Vö. Idem, 34, 117, 127.

további kutatást igényel, esetlegesen olyan d'Azegliótól származó források feltárását, amelyekben a dátumra vonatkozóan kaphatunk adatokat.

Az írói szándékkal összefüggésben két alapvető jelentőségű módosítás van jelen a műben: az első a központi elem, a párbaj oka. A francia invázió és az átvonuló sereg kegyetlenségeinek ábrázolásával²⁹ d'Azeglio a korszak és saját franciaellenes álláspontján túl általában véve a külső erőktől való függetlenedés *risorgimentós* alaptételét jelöli ki. Ezen üzenet átadása érdekében módosítja a párbaj okát. Guicciardini *Storia d'Italiája* szerint ugyanis nem La Motta sértette meg az olaszok becsületét, hanem az olaszok provokálták a franciákat.³⁰ Ez nyilvánvalóan nem felelt meg a társadalom korabeli nacionalista és idegengyűlölő *social emotion* állapotának. D'Azeglio a nemzeti önbecsülés erősítése érdekében tehát átformálta az inzultus pillanatát:

[...] abbiamo molto più veduto adoprar pugnali e veleni che lance e spade [...]; un gendarme francese [...] si vergognerebbe d'aver per ragazzi di stalla uomini che non valessero meglio di questi poltroni d'Italiani [...].³¹

D'Azeglio La Mottával mondatja ki a sértést, amelynek tanúi csupán a spanyol szövetségesek, az olaszok jelen sincsenek a vád elhangzásakor. Az író ezáltal az olaszokat a megalázott félként ábrázolhatja, akik jogosan bíznak a párbaj morális igazságszolgáltatásában: csupán azt a történelmi-katonai helyzetet helyezi előtérbe, hogy Itáliát külső támadás sújtja, és így az olasz nép lehetetlen, hogy elnyomóival szemben akárcsak provokációt kezdeményezzen. Tehát részben az olaszok megalázottságát, de főként az ártatlanságukat hangsúlyozva d'Azeglio a konfliktus közvetett elszenvédőivé teszi őket azáltal, hogy mivel nincsenek jelen, lehetőségük sincs a becsületükért való kiállásra.

Mindazonáltal tény, hogy az olaszok a spanyolok bajtársias ígérete nyomán válnak a párbaj résztvevőivé:

[...] ma poichè voi siete prigionie, e qui non sono che Spagnuoli, io, che sono amico di Fieramosca e degl'Italiani, dico in loro nome, [...] son pronti a starne al paragone [...] dove, e quando, e sempre che vi piacerà.³²

Meglátásom szerint ez további értelelmzési lehetőséget nyújt. Ugyanis ebből a nézőpontból az olaszok nem aktív cselekvői a becsületük visszaszerzésének, ez pedig alapvetően nem illeszkedik a *Risorgimento* önállóságot hirdető narratívájába. Eszerint lehetséges, hogy d'Azeglio egyfajta rejtett cinizmussal tartott görbe tükröt az olvasók elé, némi *szégyenérzetet* keltve bennük: ha nem veszik kezükbe

²⁹ „[...] miserie d'Italia, e lo sdegno contro i Francesi che n'erano autori.” Vö. Idem, 40.

³⁰ Vö. Guicciardini 1987, 555.

³¹ Vö. d'Azeglio 1923, 23.

³² Vö. Idem, 24.

a nemzet sorsának irányítását, mások fogják meghatározni, mikor és ki ellen küzdhetnek a szabadságukért.

Az identitás és a társadalmi önbecsülés kialakításának részét képezte a területi egységen túlmutató, azt felülíró kollektív érzet megformálása. Ehhez kapcsolódik a másik jelentős változtatás: d'Azeglio a közösségtudat előtérbe helyezéséért megváltoztatja Claudio Grajano d'Asti karakterének nemzetiségét. A források közül egyedül Giovo munkája hivatkozik rá olasz személyként, míg Summonte, Cantalicio (*Le historie*) és Passero (*Giornali*) munkái franciaként mutatják be.³³ A szerző a források döntő többségével szemben Grajanót nem franciaként, hanem a franciák seregében zsoldosként harcoló olaszként ábrázolja: e módosítással maga is előveszi a *Risorgimento* által előszeretettel használt és az olasz irodalomban kedvelt toposzt, a „testvér a testvér ellen” harc témáját. Grajano a franciákat támogatja, e tettét azonban nem ideológiai meggyőződés magyarázza és politikai érdekek sem fűzik a megszállókhoz, számára katonaként a pénz az egyetlen motiváció: a franciákat zsoldosként szolgálja ki, e szolgálatra pusztán „munkaként” tekint.³⁴ Tisztában van azzal, hogy a párbaj nem egy hétköznapi csata: valójában az olaszok becsülete forog kockán, és ennek ellenére nem okoz számára lelkiismeret-furdalást, hogy a honfitársai ellen harcol.

A francia lovagok kiválasztásakor Ettore és Grajano heves vitába keverednek, amely fontos jelenet a nemzettudat kérdése szempontjából. Ettore ellenszenve eredetileg abból fakad, hogy Grajano feleségül vette Ginevrát, de amikor tudomást szerez vetélytársa részvételéről a párbajban, a személyes sérelem mellett megjelenik a nemzeti érzelmekben való sértettség is:

Ora ditemi, di che paese siete voi? - Son d'Asti. - Ed Asti non è in Piemonte? Ed il Piemonte è Italia o Francia? Ed essendo voi soldato italiano, volete combattere co' Francesi contra l'onore degl'Italiani? [...] in ogni paese vi son traditori? - Il traditore sei tu! - gridò come un tuono il Piemontese.³⁵

E ponton két világnézet ütközik meg egymással. Ettore haragja Grajano szemszögéből értelmezhetetlen, hiszen számára a párbaj csak egy kitérő a háború során, amelyben ráadásul zsoldosként, „idegenként” vesz részt.³⁶ Ezzel szemben Ettore a nemzeti érzelmektől vezérelve igyekszik ráébreszteni Grajanót döntése erkölcsileg kifogásolható voltára. A főszereplő azonban gúny tárgyává válik, s így d'Azeglio arra figyelmeztet, hogy sok ellensége van az egységnek még Itálián belül is és igen

³³ Vö. Gallina 1956, 325. Érdemes viszont megfigyelni, hogy mindhárom szerző olasz változatban tünteti fel Grajano nevét: Claudio Graiam d'Aste (Summonte), Claudio Graian de Asti (Cantalicio), Gian Joanne de Aste (Passero).

³⁴ „[...] servo chi mi paga, [...] per noi soldati dov'è il pane è la patria?” Vö. d'Azeglio 1923, 66.

³⁵ Vö. Idem, 66.

³⁶ D'Azeglio Petrarca *Italia mia* versének halállal csak játszó és Itáliát rühel beszenyező külföldi katonáit idézi meg.

állhatatosnak kell lennie annak, aki a hazaszeretetet és az olasz identitást akarja képviselni.

Grajano tehát csak részben Ginevra, valójában inkább a megtagadott nemzeti érzés miatt ellensége Ettorénak. A narráció szerint azonban nem Grajano, hanem La Motta sértette meg az olaszokat, ezért utóbbi lesz Ettore ellenfele a párbajban. Ettore elsősorban a becsület visszaszerzéséért küzd és nem Ginevra „megszerzéséért”. Mindez tovább erősíti a feltételezést, hogy a szerelmi vonulat alárendelődik a hősi-történelmi-nemzeti szálnak. Grajano a párbajban életét veszti, halálára Ettore mint a hazafias megbánás elmulasztására tekint, minthogy nem Itáliát szolgálta, így árulóként halt meg³⁷: a *Risorgimento* narratívája szerint a hazátlan (hazáját meg nem védő) sorsa az örök gyalázat.³⁸ Ráadásul az elbeszélés e pontja egyike azoknak, amelyekben Ettore (más esetben a narrátor) az olasz vér és az olasz fegyverek által létrehozott közösségtudatról beszél.

D’Azeglio a történelmi eseményekkel és személyekkel kapcsolatos tények átalakításával a nemzeti identitás és a kollektív közösségtudat üzenetének fontosságát hangsúlyozza a korabeli olvasók számára. Ennek érdekében különösen az „olaszok-ellenség”, „hazafik-árulók”, „becsület-gyávaság” ellentétpárokat alkalmazza, amelyek mentén nemcsak az írói szándéknak megfelelően alakítja a cselekményt, hanem a meghatározza a hazafias magatartás és a *risorgimentós* felelősségvállalás követendő mintáját.

Karakterbrázolás és társadalom

D’Azeglio a társadalom átalakítását az egyes személyek fejlődésének összeadódásaként képzelte, ezért fontosnak tartotta a megfelelő erények hangsúlyozását és vonzóvá tételét minden egyén számára. Az irodalom eszköze a festészettel szemben így még inkább indokolttá válik, hiszen a karakterek leírásán, cselekedtetésén és beszéltetésén keresztül jóval hathatósabban adhatta át a nemzettudattal kapcsolatos üzenetét.

Az elbeszélés alapján a szereplőket két fő csoportra lehet osztani: az erényes és hazaszerető olaszokra, illetve a kegyetlen és gőgös franciákra. A spanyolok kategorizálása némileg összetettebb, ugyanis katonai rátermettségüket és morális erényeiket tekintve az olaszokhoz hasonló bemutatást kapnak, azonban a narrátor időről időre érzékelteti, hogy valójában ők is az idegen hatalom megtestesítői. Értelmezésem szerint a spanyolok azért jelenhetnek meg pozitívan, mert az olaszok szövetségeseiként harcolnak, és ez utóbbiak erkölcsi helyállásával kerülne

³⁷ „[...] non è egli sangue italiano? [...] non avrebbe potuto spargerlo a sua ed a nostra gloria contra i comuni nemici? [...] Invece [...] sulle sue ceneri peserà la maledizione de' traditori della patria.” Vö. Idem, 246.

³⁸ Vö. Patriarca 2012, 141.

ellentmondásba, ha a spanyolok nem lennének hozzájuk hasonlóak.³⁹ Ez alapján Cesare Borgia ábrázolása is minden bizonnyal azért sarkítottan negatív, mert a franciákkal szövetséget kötött egyes itáliai területek kezükre juttatása érdekében, vagyis a franciák gőgje és kegyetlensége őt is „beárnyékolja”. Érdemes megfigyelni azt is, hogy szinte állatias vágya Ginevra megszerzése iránt szöges ellentétben áll Ettore tiszta, a *cuor gentile* ideálját idéző szerelmével szemben.

A *Risorgimentó*t jellemző ellentétpárok mentén szerveződő dialektika regénybeli megjelenése lehetővé teszi az irodalomszociológiai megközelítést. A karakterábrázolás két végletre való „leegyszerűsítése” nem azt jelenti, hogy d’Azeglio lenézte volna olvasóit: célja az volt, hogy a társadalom minden tagja számára már az értelemzés első pillanatától kezdve egyértelműen azonosítható és befogadható legyen az általa kijelölt magatartásminta. Művészi hitvallását, különösen a nemzeti identitás kapcsán, áthatotta az felfogás, amely szerint az irodalom képes befolyásolni a társadalom morális cselekvését.⁴⁰ Eszerint tudatosan törekedett az irodalom és a társadalom kölcsönösen egymásra ható narratívájának kiaknázására.⁴¹ Somogyvári Ildikó tanulmányában hasonló megközelítésből a történelmi regények a nemzeti identitás formálásával⁴² való összefüggését vizsgálja. Ezek a művek csoportok közötti konfliktusokat mutatnak be, amelyek kapcsán megvizsgálhatjuk, hogy a narráció melyik ábrázolt csoportot mutatja be pozitív és negatív szerepben, magatartásukhoz milyen tulajdonságokat kapcsol, majd levonhatjuk a következtetéseket, hogy az adott nemzet esetében mindez hogyan érvényesül. Az ilyen típusú relációt megjelenítő történelmi regény tehát képes a kollektív emlékezetet és társadalomtudatot befolyásolni a múltbeli értékek és a dicsőséges tettek hangsúlyozása avagy az egykori hibák ostromozása által.⁴³ A *Fieramoscában* a két szemben álló csoportot a franciák és olaszok jelentik meg, a közöttük lezajló párba a fizikai síkon túl az általuk képviselt erények összecsapása. Eszerint az olaszok nemcsak katonai, hanem morális értelemben is győzedelmeskednek: az olvasók tehát akkor járnak el helyesen, ha az olaszok bátorságát, kitartását, alázatosságát sajátítják el.

A francia tábor tagjai negatívan kerülnek bemutatásra. Az antagonista szereplők közül kiemelkedik La Motta: alakját hangsúlyozottan és igen egyoldalúan ábrázolja d’Azeglio. A szövegben mint vadállat módjára cselekvő („pezzo di

³⁹ Bár alapvetően francia-spanyol háborúról van szó, d’Azeglio a katonai események fontos tényezőjévé teszi az olaszokat, amely a *Risorgimento* korában a nemzeti függetlenség üzenetét közvetíti. Az olaszok a narráció szerint támogatják a spanyol erőket, annak ellenére, hogy valójában mind a franciák, mind a spanyolok idegen, „elnyomó” hatalmak Itáliában.

⁴⁰ „[...] literary imagination is a part of public rationality [...]” Vö. Nussbaum 1995, XVI.

⁴¹ Vö. Idem, XIII; Escarpit 1973, 7.

⁴² Vincze és Kóváriné tanulmánya hasonlóan ítéli meg a történelmi regények identitásformáló szerepét. Vö. Vincze - Kóváriné 2003, 59.

⁴³ Vö. Somogyvári 2011.

*bestione*⁴⁴), szemtelenül beszélő („*insolenti parole*”⁴⁵), gúnyos mosolyú („*riso di scherno*”⁴⁶) személy jelenik meg. Még fogolyként sem alázkodik meg, sőt ekkor fogalmazza meg sértő véleményét az olaszokról. Mindazonáltal az, hogy árulóknak és trükkökkel győzedelmeskedőknek titulálja őket, a közvetíteni kívánt üzenet motorjává válik. A sértés szégyenérzetet kelt az olaszokban, amely az egyik leghathatósabb érzelm a társadalmi szintű cselekvések végrehajtásában⁴⁷: a hánytatott sorsú nemzetek esetében ez a szégyen, illetve az abból születő bosszúvágy különösen akkor aktiválódik és válik a közösség reakciójának irányítójává, amikor más nemzetekkel összehasonlítva alulmaradnak vagy idegen hatalmak jelenlététől szenvednek.⁴⁸ Mindez a *Risorgimento* tisztességteljes helytállást és az idegen hatalmakkal szemben, a nemzetért való kiállást megkövetelő korában fontos áthallásokat eredményez. Éppen ezért a szégyent követően bizonyítási vágy fogalmazódik meg az olasz lovagokban és d’Azeglio reményei szerint az olvasókban is. Meglátásom szerint az olaszok győzelme nem csupán a történelmi tények visszaadása, hanem a *social emotion* gyakorlatban való megjelenése és erejének bizonyítéka: a franciákkal ellentétben az olaszok számára ugyanis nemcsak egy párbajról, hanem közösségi szintű önmeghatározásról van szó.

Kérdendő természetével La Motta nemcsak az olaszok, hanem a spanyolok becsületét is gyalázza: a barlettai kastélyban, a három nemzet katonáinak részvételével megrendezett lovagi torna alkalmával azt állítja, hogy sokkal rátermettebb torreador, mint a spanyolok. Ez az epizód egyfajta párhuzamot jelenthet a nemzet-tudat kérdésével. A bikaviadal ugyanis mint a spanyol kultúra egyik legmeghatározóbb eleme a spanyol identitás részét képezi, feltételezi, hogy a legügyesebb művelői kizárólag a spanyolok lehetnek. Ennek kétségbe vonása nemcsak a becsületük, hanem az identitásuk megkérdőjelezése is: vagyis La Motta ezen kijelentése párhuzamba állítható az olaszokat gyalázó szavaival. Továbbá fontos szempont, hogy a francia tábor katonái közül (Grajanót leszámítva) egyedül La Motta kerül részletes bemutatásra, csupán őt beszélgeti a narrátor. Meglátásom szerint szinte túlzottan felnagyított karaktere képviseli és koncentrálna magában a franciák kegyetlenségét és gőgjét. Az egész francia tábor megtestesítőjeként nem véletlen, hogy ő Ettore ellenfele a lovagi párbajban, ahol a főhőssel és így az olasz nemzettel szemben alulmarad. La Motta bár a küzdelmet túléli, elszenvedti a maga és nemzete morális bukását: ennek üzenete pedig az, hogy minden elnyomó hatalom tanúja lesz Itália feltámadásának. Összességében d’Azeglio La Motta egyoldalú ábrázolásával azokat a negatív tulajdonságokat hangsúlyozta (nagyképűség,

⁴⁴ Vö. d’Azeglio 1923, 8.

⁴⁵ Vö. Idem, 31.

⁴⁶ Vö. Idem, 132.

⁴⁷ Vö. Patriarca 2012, 134.

⁴⁸ Vö. Idem, 136.

gúny, becstelenség), amelyektől óva intette olvasóit: e jellemzők ugyanis méltatlannak Itália népéhez, kontraproduktívak a nemzetformálás során.

La Mottával szemben d’Azeglio Ettore-t állítja példaként a magatartásminta létrehozásakor, amelynek eszköze egyrészt a szereplő egyoldalúan pozitív ábrázolása: „*La natura gli aveva concesso il prezioso dono d’esser per indole propria spinto a quanto v’ha di bello, di buono e di grande. Un solo difetto si poteva appor gli, se difetto si può chiamare, una soverchia bontà.*”⁴⁹ Ettore elsősorban hazaszeretetével tűnik ki: ifjúkorától részt vesz különböző háborúkban a franciák ellen. Patriotizmusa végképp megkérdőjelezhetetlenné válik, amikor Ginevra megmen-tésére sietve súlyos sérülést szenved, ami kérdésessé teszi, hogy a lovag egyáltalán részt tud-e venni a párbajon. Retteg, hogy nem tudja kötelességét teljesíteni, hiszen ez a korábban már bemutatott *szégyennel* lenne egyenértékű, ami nemcsak ön maga, hanem kollektíve az olasz társadalom becsületét és identitását rom-bolná.⁵⁰ Emellett alázatos, mivel bár elsőként választják a lovagok közé, nem kérkedik: vagyis La Mottával szemben, aki olyan képességekkel dicsekszik, amelyekkel nem is rendelkezik, Ettore szerény még akkor is, amikor kimagasló erényei a közösség számára is nyilvánvalók.

Ahogy az előzőekben utaltam rá, Ginevra és Ettore szerelme a *cuor gentile* koncepcióját idézi fel. Bár ifjúkorukban a lány visszautasítja Ettore szerelmét, a sors által újra és újra közel kerülnek egymáshoz, igazolva azt, hogy az erényeik alapján a lelük összetartozik. Csupán egyetlen alkalommal bizonytalanodik el hazafias kötelességében a főszereplő, a sérülése után ugyanis rögtön Ginevrát akarja látni, holott a párbajra kellene igyekeznie. A helyes döntést azáltal képes meghozni, hogy eszébe jut: Ginevrához akkor lehet igazán méltó, ha először hazafiként teljesíti kötelességét. A szerelmük tehát nem pusztán testi vágy, hanem valódi, két lelket az erényeik alapján transzcendentális szinten is összekapcsoló erő. A szerző részéről mindez azt feltételezi, hogy a *Risorgimento* ideálja nagy tettek végrehajtása mellett „elvárja”, hogy a magánéletben is példamutató életet éljen, a patrióta szerepkört támogató párt válasszon az egyén.

Másrészt a szerző azáltal is hangsúlyozza a főszereplő jelentőségét, ahogyan beemeli és mozgatja őt a cselekmény során, amelyben szintén a történelmi tények módosítása jelenik meg. Ettore-t az alapkonfliktus létrejötte után jeleníti meg először; majd Ginevra halálhírére követően kivonja a történetből, eltekintve így a történelmi személy 1515-ös, vagyis a párbaj után 12 évvel bekövetkező halálának tényétől. Ezáltal nyomatékosítja, hogy Ettore elsősorban hazájáért és nem szerelméért küzd: így a sikeres párbaj után a főszereplő elveszíti funkcióját, vagyis azt, hogy d’Azeglio írói szándékát szolgálja. Továbbá így a szerelmi szál ismétetlen

⁴⁹ Vö. d’Azeglio 1923, 28.

⁵⁰ „*Io son vituperato per sempre! [...] a chi dirò le mie ragioni? ed anche dicendole, non parrà vero ai nemici poter fingere di non crederle, e dire: Ettore immaginò queste ciance perchè avea paura di noi.*” Vö. Idem, 178-179.

alárendelődik a hősi-történelmi vonulatnak. D'Azeglio a nemzet történelmi múltjából választ ki egy dicső fejezetet, az ábrázolt kor erényeit – hazaszeretet, becsületesség, bajtársiasság, elszántság, jószívűség, hit és hűség – Ettore karakterébe helyezi. A 16. század eleji eseményeken keresztül megidézett lovagi kultuszt és erényeket Ettore sűríti magában, ezáltal az ő győzelme az olasz nemzet dicsőségének metaforája, vagyis a narráció alapján ő az, aki a *Risorgimento* számára a hazafiság modelljévé válik.

Az ellentétkezésen alapuló bemutatás a párbajban csúcsonyosodik ki. A küzdelem leírása során megmarad a túlzó bemutatás: az olaszok mint a bátorság, erény és a hazafiságtól fűtött kitartás bajnokai jelennek meg, míg a franciák sikerükben bízva gőgösen, majd kétségbeesetten és állatias erővel küzdenek. La Mottát úgy jellemzi d'Azeglio, hogy önkívületi állapotában harcol, és még akkor sem hajlandó feladni a párbajt, amikor az már eldöntött. Az eredmény, bár a történelmi tényekkel összhangban áll, szinte túlzóan kiemeli, hogy az olaszok csak megsérültek, míg a franciák közül alig néhányan maradtak életben.

Maga a párbaj nemcsak a becsület visszaszerzéséről szól, hanem eszköz az olaszok közötti kötelék felismeréséhez. A lovagok kiválasztásakor a narrátor még felsorolja, hogy az egyes katonák Itália mely területéről származnak.⁵¹ A párbaj előtti lelkesítő szavaiban viszont Colonna már arról beszél, hogy bár származásukat tekintve lombardok, nápolyiak, rómaiak és szicíliaiak is alkotják a lovagok csapatát, valójában mindannyian olaszok, a sikeres párbajt követően a narrátor „olasz győztesekként” hivatkozik rájuk. Colonna beszéde további példa lehet a *szégyen* társadalmi mozgósító szerepére. Értelmezhető akképpen is, hogy a becsületért és az identitásért való küzdelem vágyát a provokatív kérdésével akarta még inkább fokozni: ha mindannyian közös értékeket vallanak, miért ne lennének mindannyian olaszok? Eszerint a bajtársias küzdelem is indokolttá válik. Érdekes szempont továbbá, hogy a tizenhárom párbajozó lovag közül egyedül Ettore esetében nem jelenik meg a születési hely, amely véleményem szerint arra utal, hogy ellentmondásos volna, ha az egész olasz nemzetet megtestesítő szereplő származási helyét megnevezné a narrátor.

Megfigyelhető, hogy a női karakterek ábrázolására is nagy hangsúlyt fektet d'Azeglio. Ginevra alázatos és szűzies alakját a narrátor Ettore szavain keresztül mint az olasz nők modelljét jellemzi: „*Le donne del tuo taglio possono far fare miracoli alle spade senza toccarle; potreste voltar il mondo sottosopra... se sapeste fare. Non parlo per te, Ginevra, ma per le donne italiane, che pur troppo non ti somigliano.*”⁵² D'Azeglio felhívja a figyelmet arra, hogy a nőknek is joguk és kötelességük a nemzet egyesítésén fáradozniuk, amely folyamatban alapvető szerepet töltenek be. A nemzetegyesítés harcát ugyanis nemcsak fegyverekkel kell megvívni, hanem szükség van egy erős társadalmi kötelékre is, amelynek létre-

⁵¹ Vö. Idem, 38.

⁵² Vö. Idem, 84.

hozásához elengedhetetlen a családtagok, barátok hazafias cselekedeteinek támogatása, akár az egyéni szeretetkötelékek feláldozása árán is.⁵³ Ginevra azért is kulcsfontosságú, mert a *Risorgimento* dicső nőként ábrázolt Itáliájának metaforájává válik. Ettore a párbajban való esetleges győzelmet részben tisztelete jeléül ajánlja fel neki. A lovag hűsége Ginevrához – amely a barlettai nők, illetve Zoraide és Elvira rajongása ellenére sem gyengül – az Itáliához való hűség jelentését is magában hordozza. Ugyanakkor az áruló olasz feleségeként (Grajanóhoz kényszerből ment hozzá) és a franciákkal szövetséges Cesare Borgia által megerősített Ginevra az idegen uralomtól szenvedő Itália képévé válik.

Zoraide karaktere látszólag ellentmondásos a nemzeti identitást előmozdítani kívánó műben. Bár a lány szaracén származású, vagyis az európaiaktól eltérő *social emotion* koncepcióval és értékrenddel rendelkezik, d'Azeglio éppen az ő külső nézőponttal felruházott karakterén keresztül képes láttatni azt, hogy valójában a spanyolok is az elnyomást képviselik Itáliában. A külső hatalomaktól való függetlenedés szükségességét az alábbi módon fogalmazza meg:

Tanta collera, tanto romore perchè i Francesi dicono stimarvi poco! Ma non ve l'hanno detto anche più chiaro col fatto, venendo nel vostro paese [...] non ve lo dicono gli Spagnuoli al par de' Francesi, venendo anch'essi in Italia a far quel che fan loro?⁵⁴

Mindez annál is inkább valószínű, mert maga a párbaj is részben a spanyolok miatt jön létre, tekintve, hogy az olaszok a sértés pillanatában nincsenek jelen, így akár bajtársi becsületből, akár valamilyen esetleges hátsó szándék miatt, de a spanyolok bizonyos értelemben belehajszolják az olaszokat a párbajba. Ez a gondolat pedig a *Risorgimento Italia farà da sé* politikai elvére, a függetlenség önálló megteremtésének elképzelésére játszik rá. A bikaviadal így meglátásom szerint akképpen is értelmezhető, hogy ha a viadalon a spanyoloknak kell bizonyítaniuk, hogy ők a legjobb torreádorok, akkor ezzel párhuzamba állítva, Zoraide elgondolása helyes: Itáliát az olaszok tudják a legjobban megvédeni. A lány származásának az olasz nemzeti identitással való ellentéte végképp feloldódik abban a pillanatban, amikor a keleti praktikák segítségével meggyógyítja Ettorét, lehetővé téve annak részvételét a párbajban. D'Azeglio ezáltal arra utalhatott, hogy a *Risorgimento* elvárása alapján az olasz vér és származás fontos a nemzeti identitásban, mégsem lehet kizárólagos eleme, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Grajano a történet szerinti olasz volta ellenére szívében francia. Mindez modern szemléletű nemzetfelfogást tükröz: nem az ősök, a közös állam és nem is feltétlenül a kulturális örökség a kizárólagosan meghatározó szempont, hanem az akarat, hogy hol

⁵³ Vö. Idem, 83.

⁵⁴ Vö. Idem, 84.

kíván az egyén beilleszkedni a társadalomba és legjobb tudása szerint szolgálni azt⁵⁵, illetve hol képes társadalom tagjaival közösségi érzetet kialakítani.⁵⁶

D'Azeglio a két végre „leegyszerűsített” karakterábrázolásán keresztül kijelölte olvasói számára a nemzetegyesítéshez és a nemzeti identitás megvallásához elengedhetetlen tulajdonságokat. Az elbeszélés ráadásul sugallja, hogy középút nincs, mindenkinek választania kell, hogy az árulók vagy a hazafik csoportjához akar tartozni: mindez felidézheti a bibliai széles és keskeny úton haladókat, illetve az Utolsó Napon való megítélésüket. Eszerint az Itáliáért való küzdelem egyfajta szakrális értékű szent ügy: Ettore számára annak lehetősége, hogy a párbajban veszítse életét (ezáltal feláldozva magát Itália becsületéért), az elképzelhető legdicsőösebb és legszebb halál.⁵⁷ Mindez megerősíti a korábban kifejtetteket, vagyis azt, hogy a párbaj, bár önmagában csak egy katonai esemény volt a francia-spanyol háborúban, az olaszok számára (különösen a *Risorgimento* idején) a nemzeti egység és függetlenség szimbólumává vált.

Összegzés

A vizsgálat eredményeként elmondható, hogy d'Azeglio az egyes történelmi tények módosításaival a függetlenségi és a testvériségi alapon szerveződő új Itália eszméjének fontosságát kívánta hangsúlyozni, az ellentéteken alapuló jellemrajzai révén pedig a becsületet, az alázatot, a bajtársiasságot és a *cuor gentile*t olyan erényekként határozta meg, amelyek a minden olasz által vallott nemzeti identitás alapjává válhatnak. Az elemzés tehát azt a hipotézist igazolja, hogy a szerző megváltoztatja a tényeket annak érdekében, hogy az általa képviselt eszmét előmozdítsa. A mű igen hatásosan tükrözi a kor közhangulatát: a *Risorgimento* társadalma számára a szégyen, a becsület és a bizonyítási vágy alapvető fontosságú volt az olasz nemzet attitűdjének kialakításában. A *social emotion* elmélet kategóriájába tartozó érzelmek jelentős szerepet játszanak a regényben, ugyanis ezek válnak a cselekmény és a szereplők döntéseinek mozgatórugóivá. Más szóval a szégyen és a becsület nemcsak az egyén szintjén van jelen, hanem a társadalom és a nemzeti identitás összefüggésében is.

Nem elhanyagolható szempont, hogy d'Azeglio részben nevelői céllal írta művét. A szerző nemcsak a múlt és a 19. századi Itália problémái közötti párhuzamokat kívánta megmutatni, hanem erkölcsi kérdésekben is nevelni akarta olvasóit. A jó és a rossz, a hazafi és az áruló olasz ellentétén keresztül d'Azeglio - ahogy Risso állítja - arra törekedett, hogy olvasóiba az Ettore által megtestesített

⁵⁵ Vö. Balduino 2011, 400.

⁵⁶ Vö. Dugo 2014, 168.

⁵⁷ „[...] una morte della quale non si poteva immaginare nè la più gloriosa nè la più bella.” Vö. d'Azeglio 1923, 222.

hűség és a hazaszeretet egyetemes értékeit plántálja.⁵⁸ Ez a fajta nevelő szándék d'Azeglio későbbi műveinek is meghatározó eleme, és a *Fieramosca* ebben az értelemben is az életmű nyitódarabja. A szerző tehát hatékonyan képviselte és közvetítette az olvasók és a társadalom felé az olasz nemzeti ügyet. De Sanctis szerint a mű elérte célját⁵⁹: az olvasók a cselekményben felfedezték a korabeli Itália problémáit, a narrátori kiszólások nagy száma pedig folyamatos reflexióra invitálta őket, így nem véletlen, hogy a regény a korszak egyik bestsellere lett. Az 1833-as megjelenés véleményem szerint azért jelentős, mert d'Azeglio az 1820-21-es és az 1831-es sikertelen, valódi egységet nélkülöző forradalmak ellenpontjaként, azokra reflektálva mutatta be az erkölcsileg értékes, nemzeti érzéssel átitatott párbajt.

Összességében az *Ettore Fieramosca* felmutatja azt a *Risorgimentó*ban bekövetkező változást, amely szerint az irodalom felvállalja a közösség formálásának szerepét. Véleményem szerint a *Fieramosca* azért is jelentős, mert e regényben d'Azeglio pontosan úgy fogalmazza meg az általa képviselt nemzeti egység és identitás értékeit, mint szinte valamennyi későbbi regényében, politikai kiáltványában és végül önéletrajzában tette: a hazafias elköteleződés mindvégig központi elem maradt munkásságában. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy míg az 1833-as regény a korszak optimista és felfelé ívelő szakasza felé mutatott utat, addig az 1867-es *I miei ricordi* című önéletrajza számos elemében már a *Risorgimentó*ból való kiábrándulást sugallja.

Irodalomjegyzék

D'AZEGLIO, M.: *Ettore Fieramosca ossia la disfida di Barletta*. Felice Le Monnier. Firenze, 1923.

D'AZEGLIO, M.: *I miei ricordi*, Barbera. Firenze, 1891.

LEOPARDI, G.: *Tutte le opere*. Vol. I. Sansoni Editore. Firenze, 1988.

MANZONI, A.: *Tutte le opere*. Vol. I. Sansoni Editore. Firenze. 1988.

BALDUINO A.: *Cultura, lingua e identità nazionale*. Lettere Italiane, 2011. Vol. 63. No. 3, pp. 378-402.

BRIGNOLI, M.: *Massimo d'Azeglio. Una biografia politica*. Milano. Mursia, 1988.

BELLINI, G. - MAZZONI, G.: *Letteratura italiana. Storia, forme, testi*. 3. L'Ottocento. Editori Laterza. Roma-Bari, 1993.

⁵⁸ Vö. Risso 2012, 23.

⁵⁹ Vö. De Sanctis 1922, 358. Bővebben Bellini - Mazzoni 1993, 190.

CHABOD, F.: *L'idea di nazione*. Laterza. Bari, 1979.

COGOI, G.: *Lineamenti di storia del Risorgimento italiano*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 1997.

DE SANCTIS, F.: *La letteratura italiana nel secolo XIX: scuola liberale - scuola democratica: lezioni; raccolta de Francesco Torraca, e pubblicate con prefazione e note da Benedetto Croce*. Alberto Morani. Napoli, 1922.

DUGO S.: *Dall'idea della Terra Italia al concetto di identità nazionale dell'Italia moderna*. Revista Italiano UERJ. 2014. Vol. 5. N. 5. pp. 160-180.

ESCARPIT, R.: *Irodalomszociológia. A könyv forradalma*. Gondolat. Budapest, 1973.

GALLINA A.: *Sulle fonti dell' "Ettore Fieramosca"*. Lettere Italiane, 1956. Vol. 8. No. 3. pp. 323-327.

GASPARRINI, P.: *Fonti ignorate dell'«Ettore Fieramosca»*. Lettere Italiane, 1960. Vol. 12. No. 3. pp. 331-338.

GIGANTE, C.: *La nazione necessaria. La questione italiana nell'opera di Massimo d'Azeglio*. Franco Cesati Editore. Firenze, 2013.

GIGANTE, C.: *Il problema testuale de I miei ricordi di Massimo d'Azeglio*. In Kostis Pavlou e Giorgio Pilidis (a cura di): *Autografi letterari romanzi e neogreci. Due giornate di studio in memoria di Filippo Maria Pontani*. Padova, Accademia Galileiana, 24-25 ottobre 2013. S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria. Padova, 2015. pp. 215-235.

GUICCIARDINI, F.: *Storia d'Italia*. Utet. Torino, 1987.

GUIDOBALDI, L.: *Dal pennello alla parola, dalla spada all'azione. Il soldato Massimo d'Azeglio*. 2016. <https://doi.org/10.4000/italies.5580> [letöltés ideje: 2021. 12. 10.]

LANGELLA, G.: *La letteratura del Risorgimento e l'Unita nazionale*, 2012. pp. 53-63. <https://www.ateneo.brescia.it/controlpanel/uploads/supplementi-ai-commentari/S-2015b-05%20Langella.pdf> [letöltés ideje: 2021. 12. 17.]

LUKÁCS, Gy.: *A történelmi regény*. Magvető Kiadó. Budapest, 1977.

MALLET, M. E. – SHAW, C.: *The Italian Wars, 1494-1559: War, State and Society in Early Modern Europe*. Routledge. London, 2012

NUSSBAUM, M.C.: *Poetic justice. The literary imagination and public life*. Beacon Press. Boston, 1995.

ORILLA, S.: *Massimo d'Azeglio*. In *Letteratura italiana. I minori*. Vol. III. a cura di Francesco Sarri. Marzorati Editore. Milano, 1969. pp. 2467-2484.

PATRIARCA, S.: *A Patriotic Emotion. Shame and the Risorgimento*. In *The Risorgimento Revisited. Nationalism and Culture In Nineteenth-Century Italy*, edited by Silvana Patriarca and Lucy Riall. Palgrave Macmillan. London, 2012. pp. 134-151.

PETE, L.: *Itáliától Olaszországig. A Risorgimento és az olasz egyesítés*. Gondolat Kiadó. Budapest, 2018.

PETROCCHI, G.: *Il romanzo storico nell'800 italiano*. ERI classe unica. Torino, 1967.

RISSO, R.: *“La patria pericolante:” i romanzi storici del primo Ottocento e la formazione dell’Italia e degli Italiani*. CARTE ITALIANE, 2012. Vol. 2. No. 8. pp. 15-27.

ROMAGNOLI S.: *Narratori e prosatori del Romanticismo*. In *Storia della Letteratura Italiana*. Volume ottavo: Dall'Ottocento al Novecento (a cura di Emilio Cecchi e Natalino Sapegno), Garzanti. Milano, 1968. pp. 7-88.

SCIROCCO, A.: *L'Italia del Risorgimento. 1800-1860*. Il Mulino. Bologna, 1990.

SOMOGYVÁRI, I.: *A történelmi tárgyú irodalom szerepe a nemzeti identitás alakításában: Empátia, csoport-identifikáció és csoportközi folyamatok kapcsolata a befogadásban*. 2011.

<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15261/somogyvari-ildiko-phd-2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [letöltés ideje: 2021. 12. 13.]

TROMBATORE, G. (a cura di): *Memorialisti dell'Ottocento*. Tomo I. Riccardo Riccardi Editore. Milano-Napoli, 1953. pp. 301-305.

VINCZE, O. - KÖVÁRINÉ S; J.: *A nemzeti identitás reprezentációja a sikeres történelmi regényekben*. Magyar Tudomány, 2003. Vol. 48. (109.) No. 1. pp. 58-66.

Perché un Manzoni linguista?

1. Il contesto linguistico-culturale

La posizione di Alessandro Manzoni nei confronti della lingua è talmente importante che per capire adeguatamente le sue intuizioni e lungimiranti teorie, bisogna che il linguista cooperi con il filosofo del linguaggio e lo storico della lingua (Dardano 1987). Purtroppo la sua figura non fu degnamente valorizzata a causa della non conoscenza dei suoi scritti inediti e alla *mala* interpretazione di quelli editi (Francesco Bruni 1986); ed in verità Tristano Bolelli nel suo saggio del 1987, affermò del Manzoni di una nuova figura che «non ebbe la giusta attenzione in questo campo del sapere»¹. Le riflessioni manzoniane sulla lingua, depositate in testi sparsi, sono state raccolte e sistemate nel 1974 da Angelo Stella. Esse meritano di essere ancora approfondite perché, nonostante sia emerso fin dai primi studi, che anticipino teorie linguistiche che si svilupperanno e si diffonderanno, come avremo modo di constatare, riferendoci al panorama italiano, solo dopo la lezione saussuriana, ancora non è comunemente riconosciuto lo *status* di linguista a questo scrittore.

Il lavoro del Manzoni sulla lingua non può essere disgiunto da quello di scrittore del romanzo. Le tre edizioni (*Fermo e Lucia*, ventisettana e quarantana) sono il riflesso dei suoi studi, dei suoi dubbi, delle sue lente consapevolezze e scoperte, che lo fecero, appunto, non solo poeta, ma storico della lingua e linguista.

Nel panorama italiano l'importanza di Manzoni è paragonabile a quella di Dante (Maurizio Vitale 1990), perché con un vero colpo di stato (Dante Isella 2005) ridusse l'enorme distanza tra lingua letteraria e scritta, e lingua comune e parlata. Un debito culturale riconosciuto persino dai manzoniani più restii quali l'Ascoli² e il Croce³.

¹ '[...] Venti anni fa quando uscì il mio volume *Per una storia della ricerca linguistica* uno studioso americano, Leo Pap, in una recensione sulla rivista *Word* si stupiva che io avessi incluso passi di [...] Manzoni nella mia antologia [...] ebbi uno scambio di lettere con lui ma non so se io sia riuscito a persuaderlo e chissà se ancora si chiede perché ci sia anche Manzoni in un'antologia linguistica. [...]', T. Bolelli, *A. Manzoni, La teoria linguistica*, In *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

² '[...]le squisite brame di quel Grande, che è riuscito, con l'infinita potenza di una mano che non pare aver nervi, a estirpar dalle lettere italiane, o dal cervello dell'Italia, l'antichissimo cancro della retorica [...]'. G. I. Ascoli, *Proemio*, Roma-Torino-Firenze, Loescher, 1875, cit. p. 28.

³ 'avere disaccademizzato la nostra prosa spingendola verso un modo di scrivere più semplice e svelto, più generalmente italiano, più prossimo alla vita, specialmente nelle opere di carattere didascalico pratico, e politico, e altresì nel giornalismo'. In Francesco Sabatini, *Questioni di lingua e non di stile*.

Le posizioni letterarie circa la *questio* linguistica negli anni del Manzoni annoveravano il ministero linguistico di Firenze e la Crusca, e da qui mossero gli intellettuali puristi come Antonio Cesari e Basilio Puoti convinti che la naturale purezza della lingua risiedesse nell'aureo Trecento, e furono avversi ad ogni tipo di neologismo straniero e adozione di lingua viva. Vi fu poi la scia seicettecentesca della tradizione linguistica illuminista di Melchiorre Cesarotti e di tutti quegli intellettuali aperti alla cultura straniera, alle nuove scienze, pronti ad accogliere senza riserve il linguaggio estero ad esse connesso. Questa linea fu perseguita dagli intellettuali che vollero abbattere il provincialismo, lontani però dal toscanismo cruscante e dal fiorentinismo cristallizzato, che si fecero anche fautori dell'uso, perché convinti che esistesse una lingua italiana e comune, rintracciabile nella tradizione scritta letteraria e colta degli autori passati, e furono i famosi classicisti come Monti, Perticari, Foscolo e Giordani. Erede di questi ultimi fu l'ambiente lombardo di Carlo Cattaneo e Carlo Tenca, sicuri anch'essi che l'unità linguistica in Italia esistesse nella tradizione letteraria ma che avrebbe dovuto essere colta nel risultato di insieme della cultura della nazione con le varie esperienze municipali, come, secondo loro, era sempre stato. L'emblema della cultura romantica si raccolse invece intorno ai letterari del Conciliatore, Pietro Borsieri, Ermes Visconti, Ludovico di Breme e altri, i quali favorirono una maggiore libertà dalle restrizioni precettistiche tradizionali del culto dell'antico, aperti al pensiero europeo e a favore di una letteratura 'popolare' di stampo sociale-nazionale lontana dall'esclusività toscana, inclini all'uso di una lingua moderna e viva, con l'adozione di formule comprensibili a tutti. Riconobbero il valore, nella loro varietà naturale e storica, delle parlate dialettali, chiamate a concorrere al ravvivamento della lingua e delle sue strutture. Ed infine i neotoscani, ispirati anch'essi alle dottrine illuministiche, spinti ad uno svecchiamento della società italiana in termini di cultura e lingua, riconobbero il valore della tradizione letteraria della lingua ma proposero le teorie fiorentinistiche dell'uso vivo, persuasi che dal parlato dovevano derivare gli elementi della vivificazione linguistica, fra di essi Niccolò Tommaseo, Giovan Battista Niccolini, etc⁴.

Il Manzoni si forma a Milano nell'ambiente del Conciliatore e nel momento in cui inizia a scrivere il suo romanzo, si inserisce pienamente nel dibattito linguistico della sua epoca. La sua istruzione romantica lo obbligherà al 'vero' e si ritroverà spesso su posizioni antitetiche rispetto a quelle dei suoi contemporanei. Il motivo principale dello scontro sarà proprio questa vincolante attenzione alla realtà di fatto, in cui linguisticamente parlando, era assente, a differenza di quanto credettero gli altri, una lingua comune. Manzoni cosciente del fatto di essere

Considerazioni a distanza sulla morfosintassi nei -Promessi Sposi-. In Manzoni *'L'eterno lavoro'*, *Ibidem*.

⁴ Sintesi raccolta in Maurizio Vitale, *A. Manzoni, Scritti linguistici*, Utet, Torino 1990.

incastrato in un contesto linguistico bipartito, perché in Italia vigoreggiavano i dialetti, inizia un'intensa riflessione e una costante ricerca, che avrà come obiettivo quello di trovare, o ritrovare, un'unica lingua per tutti. Una lingua che dovrà essere però, nel senso scientifico e moderno del termine, un insieme di segni condivisi, parlati e scritti, reale strumento di comunicazione degli uomini, senza pregiudizi.

Su queste nodali idee si basa la sua meditazione linguistica, che cercheremo di riproporre cronologicamente, sintetizzando quelle parti che potranno indurci a capire, come le posizioni del nostro scrittore lombardo, anticipino metodi della linguistica moderna e preavvisino le loro teorie.

2. Le idee di uno scrittore

La perspicacia manzoniana in seno alla lingua si coglie fin dalla sfogo all'amico francese Fauriel, in una lettera del 1821. Il Manzoni che lavorava al suo romanzo, come detto precedentemente, diventa subito cosciente della mancanza di una lingua comune italiana, da apporre naturalmente nel suo scritto. Egli perfetto conoscitore della lingua francese, comune e condivisa, la pone subito come raffronto a quella italiana, e rende nota la differente e vincolante situazione sociale. Da questo paragone Manzoni rivela infatti in anticipo le deficienze degli italiani e ne palesa il cruciale scenario. Queste considerazioni, con le dovute discriminazioni novecentesche, non sembrano così lontane dalla realtà mediana e popolare moderna, anzi ne sembrano avanguardiste, perché potrebbero applicarsi con un salto secolare alla quotidianità del nostro tempo:

[...] Quando un francese cerca di rendere al meglio possibile le sue idee, quale abbondanza e quale varietà di modi egli trova nella lingua che ha sempre parlato, nella lingua che si fa da gran tempo e ogni giorno[...]. Egli ha una regola che ritrova nella sua memoria, nelle sue abitudini che gli danno un senso quasi sicuro del suo stile con lo spirito generale della lingua: egli non deve consultare alcun vocabolario per sapere se una parola stonerà o se è accettata; egli si domanda se è francese o no ed è pressoché sicuro della risposta [...]. Immaginatevi invece un italiano che scrive, se non è toscano, in una lingua che non ha quasi mai parlata e che (anche se è nato nel paese privilegiato) scrive in una lingua che è parlata da un piccolo numero di abitanti d'Italia, una lingua nella quale non si discute oralmente [...]. Manca completamente a questo povero scrittore quel sentimento, per così dire, di comunione con il suo lettore, quella certezza di maneggiare uno strumento ugualmente conosciuto da entrambi [...]⁵.

Queste circostanze che descrivono la realtà linguistica e sociale dell'Italia, nate nell'Ottocento in un animo da scrittore, si spingono oltre, e precorrono i nostri problemi di linguistica generale, le discussioni di sociolinguistica, e di linguistica

⁵ A. Manzoni, *Dalla lettera al Fauriel del 3 novembre 1821*, in *Scritti linguistici*, *Ibidem*.

pragmatica. Manzoni, *ante litteram*, è infatti perfettamente consapevole di una differenza diastratica (lingua letteraria, lingua comune), diamesica (lingua orale, lingua scritta), e diatopica (dialetti) della lingua, immutata in tempi moderni.

Questi problemi 'sociali' sono giustamente intuiti dal Manzoni come base delle variazioni linguistiche, e lo guideranno nelle sue ricerche future. Egli farà un percorso sorprendentemente moderno, e giungerà primieramente a soluzioni di storia della lingua italiana. Come vedremo, il Manzoni intuendo preventivamente, che il problema fondamentale di una mancata unificazione linguistica stesse nel plurilinguismo, intraprenderà una strada su cui un secolo dopo si incammineranno anche i linguisti moderni, approdando alle medesime conclusioni.

La continua osservazione della lingua e il costante studio dei testi danno al Manzoni sempre più certezze che vediamo maturate nel cosiddetto terzo scritto linguistico, cioè la seconda *Introduzione* al *Fermo e Lucia* scritta dopo il 17 settembre 1823. Qui lo scrittore fa riferimento alla tradizione linguistica e grammaticale precedente, nonché alle scelte letterarie degli autori passati. Capisce di non essere così lontano dalle soluzioni precedenti, e di possedere una lingua ancora «composto un po' indigesto di frasi un po' lombarde, un po' toscane, un po' francesi, (ed anche) un po' anche latine». Questo raffronto filologico si concluderà con una valutazione straordinaria, e cioè che nonostante il plurilinguismo e l'apparente arrangiamento, vi è una consonanza che si manterrà nel tempo e dipenderà dall'origine comune: «In Italia [...] ad ogni epoca, oltre la maniera generale v'ebbe in ciascuno Stato [...] una sotto-maniera, che era una modificazione di quella, [...] come tante varietà d'una specie. [...]»⁶.

Tale consapevolezza sarà fondamentale per la lingua del nostro scrittore, perché non solo getterà le basi della sua idea di sincronia e diacronia linguistica, ma inaugurerà un modo di procedere che, come detto, si mostrerà vittorioso avanti tempo. Manzoni con questa sua visione a largo raggio giunge con anticipo, a soluzioni moderne che riguardano lo studio dell'italiano, nonché il meccanismo del suo funzionamento e della sua codificazione.

Nel momento in cui la linguistica moderna si persuase che per conoscere davvero la lingua di un popolo bisognasse studiarne l'uso reale, si intrapresero gli studi di dialettologia, che mirarono per i tempi passati, allo studio dei testi letterari e non, arrivando alle stesse conclusioni manzoniane di una prospettiva a largo raggio che il linguista moderno incanalerà nelle accomodate varietà diastratiche, diafasiche e diacroniche.

Il Manzoni ebbe modo di constatare come nelle diverse epoche «il linguaggio comune doveva esser rozzo, incolto, inesatto, arbitrario, casuale. E sur tal fondo si ricamava poi di quelle arguzie, si appiccava quella ricercatezza che era la tendenza generale di tutta la letteratura italiana; e se ne usciva quel complesso di goffaggine

⁶ A. Manzoni, seconda *Introduzione* al *Fermo e Lucia*, in *Scritti linguistici*, *Ibidem*.

prosuntuosa, d'ignoranza affermativa, quale continuità d'idee storte espresse in solecismi⁷. Di tutte queste differenze si ponno trovare ad ogni caso molte cagioni nelle varie circostanze dei diversi stati: una cagione comune è l'essere in ciascuno di essi adoperato un dialetto particolare anche tra le persone colte».⁸

In uno studio moderno leggiamo invece «nel Cinquecento gli usi dell'italiano si moltiplicano e le scritture si dispongono su registri diversi, determinati non solo dalla competenza di chi scrive, ma anche dai contesti che impongono ad uno stesso autore varietà differenti», e «il loro italiano si presenta come un impasto curioso di tratti semicolti, di trascrizione dell'oralità, di retorica a buon mercato e di codice burocratico»⁹.

Sembra chiaro come, dopo lo studio degli autori antichi, le somme dei due linguisti siano le medesime, esattamente come uguale sarà l'idea conclusiva, che i testi della tradizione non rappresentino la famosa lingua *standard*, cioè quell'idioma comune che dopo la canonizzazione bembiana e la divulgazione letteraria delle opere dei Trecentisti, sarebbe dovuto essere la lingua degli italiani senza discriminazioni.

Il Manzoni anticipa il linguista moderno con il suo approccio sincronico e diacronico nello studio dell'italiano, sopraggiungendo alle stesse conclusioni e preannunciando la contemporaneità.

Nella lettera all'amico Fauriel il Manzoni parla delle probabilità circostanziali di un uomo italiano, avviato il romanzo, e postaci fine, ha già una consapevolezza maggiore, ravvisa la caratteristica di fondo della società italiana: l'Italia ha dei sottocodici che sono varianti della lingua canonizzata, che più o meno perfettamente sono stati usati dai diversi scrittori nelle diverse epoche, e che più o meno perfettamente sono in bocca agli italiani. Queste conclusioni di dialettologia moderna, nonché di sociolinguistica e/o di linguistica generale, che più di un secolo dopo leggeremo negli studi del Bruni, vorranno essere per noi una prova che posizionerà il Manzoni nel novero dei linguisti moderni.

I critici manzoniani avevano affermato come siano le idee esposte nella *Seconda Introduzione* quelle che fanno per prime un Manzoni linguista (F. Bruni 1986; M. Vitale 1990).

Queste primiere postillature saranno importanti perché è in questo momento che il Nostro prende coscienza che in Italia quello linguistico non è più soltanto un problema individuale di scrittore, ma è una questione generale di natura sociale, e su tali basi continuerà la sua ricerca, per offrire una soluzione a questo secolare

⁷ «Nel linguaggio retorico-grammaticale tradizionale, accolto anche dalla linguistica settecentesca, forme linguistiche errate, sgrammaticature, in relazione in particolare alla sintassi». M. Vitale, in A. Manzoni, *Ibidem*.

⁸ A. Manzoni, *Dalla Seconda Introduzione al Fermo e Lucia*, Ivi.

⁹ Rita Librandi, *La Calabria*, in F. Bruni, *L'italiano nelle regioni*, p. 767.

problema. Appianamento che risolverà, e a ragione, come vedremo con i successivi raffronti moderni, nella teoresi dell'*Uso*.

3. Il rovesciamento della prospettiva linguistica

Negli scritti successivi Manzoni matura quelle che erano state le sue prime idee sulla lingua fino alla completa dedizione, come detto, al concetto di *Uso*: una reale lingua in bocca al popolo.

La rivoluzione manzoniana, come abbiamo già avuto modo di constatare negli inediti precedenti, si basa su tre concezioni fondamentali, due di carattere generale e una di carattere particolare. La prima è che una lingua è orale e poi scritta (differenza diamesica); la seconda è che essa è il frutto di un'evoluzione sociale e di un risultato negoziato (differenza diacronica); e la terza, è che osservare la lingua frutto della storia, significava nella peculiarità dell'italiano, avere un'attenzione privilegiata per i dialetti (idea di dialettologia moderna che racchiude le varietà diatopiche, distratiche e diafasiche).

La differenza diamesica e la consapevolezza evolutiva saranno temi affrontati prima nelle *Due minute della lettera ad A. Cesari* scritte dopo la pubblicazione della prima edizione dei *Promessi Sposi* (12 giugno 1827), in occasione di una richiesta da parte del capo dei puristi italiani di un commento filologico sulla traduzione della *Vita dei SS. Padri* di Domenico Cavalca (1270-1342). Esse sono scritte con un tono reverenziale ma mai spedite.

In maniera più ardita, e senza più alcuna riverenza, gli stessi temi sono ripresi in *Del sistema di p. Cesari rispetto all'essenza della lingua*, scritto in occasione dell'uscita nel marzo 1830 a Milano, della 'terza edizione' delle *Prose scelte* del Cesari¹⁰, e in cui il Manzoni dissimula in maniera dettagliata le teorie linguistiche del Padre, svelandone i paradossi.

La vincolante attenzione ai dialetti sarà accennata nelle contestazioni al Cesari, come base di osservazione diretta della lingua, ma sarà sottolineata nel *Sentir messa* (1835 circa), scritto nato come critica al Ponza sull'espressione '*Sentir messa*' appunto, che quest'ultimo definiva popolare-dialettale, preferendo il dotto '*Udir messa*'; e più avanti ripreso in *Dello stato delle lingue in Italia, e degli effetti essenziali delle lingue (Capitolo I)*, che rappresenterebbe la V Redazione del suo trattato incompiuto *Della lingua italiana*.

Nella nostra prospettiva problematica del non vedere riconosciuto al Manzoni il suo ruolo, tutte le sottolineature vorranno essere un *focus* per dimostrare il suo primato nella storia della linguistica italiana (e non solo).

Manzoni dopo il viaggio in Toscana, estate 1827, aveva rafforzato l'opinione di una solidarietà e convergenza dialettale italiana, specie lombardotoscana, e aveva

¹⁰ Il volume comprendeva la *Dissertazione* e le *Grazie* e il saggio di Ambrogio Levati *Sullo stato della lingua italiana nel secolo XIX e sul merito del Padre Cesari nel restaurarla*. M. Vitale, *Ibidem*, p. 168.

maturato l'idea di far ricorso, per le voci mancanti nella lingua italiana, alle voci toscane dell'uso vivo. Quando il Cesari chiede al Manzoni il commento linguistico lo scrittore condivideva con il purista la considerazione per cui la lingua toscana, in quanto più comune in Italia, fosse da accettare come lingua di più generale consenso, e che quella lingua andasse studiata anche nei testi trecenteschi e cinquecenteschi, perché lì stava una utilissima lingua trascurata nelle scritture moderne; ma contrastava il suo avversario nell'idea che quegli scritti dovevano essere considerati eventuali risorse linguistiche e non dettami inviolabili.¹¹

La vittoria del Manzoni linguista, in questo caso, non fu tanto prendere in considerazione gli scritti antichi quanto piuttosto rilevare «in que' libri de' vocaboli e de' modi trasandati, per incuria, e molta di quella lingua si dice morta solo perché non si vede adoperata negli scritti moderni, ma è viva vivissima nelle bocche della gente, e non di Toscana solo; quella parte che la continuità storica dell'italiano rendeva tuttavia del tutto utilizzabile e la cui prossimità con l'origine comune neolatina faceva più largamente concorde nei dialetti».¹²

Il Manzoni filologo riscontrando il mantenimento di voci e locuzioni comuni nell'oralità dialettale, date da un processo naturale, e favorite dall'origine comune, prosegue sulla strada dell'intuizione avuta, come visto, fin dalla *Seconda Introduzione*, e aggiunge un altro tassello a favore della sua ricerca linguistica, che noi vediamo essersi avverata come la soluzione migliore nella storia della codificazione linguistica dell'italiano, la sincronicità. Nella mente del Manzoni le similitudini avrebbero favorito l'acquisizione e la conseguente diffusione di una lingua comune, anzi sarebbero state la più efficace direttiva da seguire. Infatti se una voce era ancora in uso, significava che essa aveva superato il vaglio della contrattazione sociale, e questa sappiamo essere oggi, l'unica via della codificazione linguistica. Gli intellettuali dell'epoca, per troppa pedanteria, non tolleravano però questa parte di lingua (orale), e ignoravano il dato nodale della sistemazione della norma. Il nostro avveduto studioso, invece, già persuaso dalla forza del parlato e dalla valenza popolare, suggeriva, ragionevolmente, di preferire sempre il vocabolo vivo e d'uso comune, perché era arrivato già alla conclusione che una delle caratteristiche fondamentali di una lingua diffusa è quella di avere «il maggior numero possibile di modi universalmente accettati»¹³. Il Manzoni sapeva che una lingua per sua natura esige il «consenso» e «così nel contrasto fra due modi della medesima forza sia sempre da preferir quello che è più presso a questo consenso generale, donde che esso sia venuto o venga»¹⁴.

L'ultima affermazione è poi il segno distintivo e maturo di un linguista democratico e sociale, che giudica *aequo animo* qualsiasi formulazione. Infatti

¹¹ M. Vitale, *Ibidem*, pp. 120- 122.

¹² A. Manzoni, *Prima minuta*, Ivi, p. 119.

¹³ A. Manzoni, *Seconda Minuta*, *Ibidem*.

¹⁴ A. Manzoni, Ivi.

avvedutamente ancora una volta, il Lombardo si accorge che la nostra lingua «altro non è che la latina alterata da barbarologismi, da neologismi, da idiotismi, e per giunta, anzi da grandissima parte da solecismi»¹⁵, per cui qualsiasi locuzione anche se conosciuta come errore¹⁶, se data dall'accordo popolare è da considerarsi valida al pari di altre già codificate.

Per avvalorare le tesi di un Manzoni linguista e storico della lingua avanti tempo facciamo riferimento a due vocaboli moderni di lingua italiana, la parola Quarantena, che lo stesso scrittore porrà a dimostrazione delle sue idee in scritti successivi, e l'avverbio di quantità Assai, che è invece uno di quei cambi di progetto nel passaggio dall'edizione ventisettana alla quarantana del suo romanzo. Entrambe le scelte linguistiche dimostrerebbero quanto siano state ragionevoli le sue soluzioni perché combacerebbero con i traguardi raggiunti in un secondo momento dagli studi di storia della lingua italiana, che avrebbero avuto come scopo quello di confermare, come diceva Manzoni, la valenza popolare nella codificazione linguistica.

La parola *quarantena* era stata postillata dal Manzoni per dare prova del fatto che una lingua è frutto del consenso degli uomini, e di un significato negoziato nel tempo. Essa infatti contrastava con le regole dell'etimologia, perché era comunemente usata per indicare una chiusura di anche soli pochi giorni, e non di 40, come avrebbe voluto l'etimo del vocabolo. La prova della forza della contrattazione sociale contro ogni regola aprioristica è data dal fatto che tale uso si sia mantenuto con uguale valore fino ai nostri giorni.

Il procedimento manzoniano di un'attenzione privilegiata ad una lingua viva e popolare può essere confermato poi dall'uso di *assai*, che può significare *molto*, *abbastanza*, e viene dal latino *ad satis*. Nella lingua antica si aveva anche *sapere molto* con medesimo valore antifrastico di *sapere assai*, ma già nell'Ottocento questa forma doveva essere sentita come arcaica, perché Manzoni sostituì un 'sapere molto' con un 'sapere assai' nelle sue correzioni ai *Promessi Sposi*¹⁷. Ora *Assai* non è solo un altro esempio di vocabolo scelto dal nostro scrittore solo perché più in uso rispetto ad un altro, ma sarebbe la prova di un Manzoni che senza pregiudizi sceglie forme codificate dal popolo. Non sappiamo se Manzoni in questo caso avesse chiara la storia linguistica dell'avverbio, ma sappiamo che aveva precedentemente affermato che la nostra lingua altro non è che la latina alterata da solecismi e idiotismi, e difatti *assai* non viene dall'aggettivo latino 'satis', bensì dalla forma volgare 'ad satis', data dall'incoscienza popolare di non saper riconoscere le preposizioni, e staccarle dal sostantivo di riferimento.

¹⁵ Ivi.

¹⁶ Manzoni aveva già dissertato su questo tema, dimostrando di essere a favore della legittimazione di errori comuni, in *I Modi di dire irregolari* e nella *Postille* alla Crusca veronese. A. Manzoni, *Scritti linguistici*, Ivi, pp. 84-118.

¹⁷ Luca Serianni, *Grammatica italiana*, p. 504.

Attraverso questi modi 'errati' si sono formate numerosissime parole dell'italiano, e la scelta neutrale del Manzoni si prospetta anche in quest'altro caso, già sulla strada moderna, di considerare l'uso sopra ogni cosa.

Le sue primiere intuizioni linguistiche seguitano, e oltre alla sincronia e diacronia insiste sulla diamesia, rovesciando la prospettiva linguistica, e apportando un'assoluta novità in questo campo del sapere.

La constatata forza dell'uso orale della lingua lo porta a contestare le illusorie idee del capo dei puristi italiani, presentando un enorme paradosso, che basterebbe da solo anche questo, e ancora una volta, a tirare le somme di tesi prevalentemente moderne. L'assurdità appunto risiedeva nel fatto che fino ad allora si fosse posto «il problema» della lingua «solo in relazione agli scritti» ma «le lingue» non si possono «elle riguardar come cosa che esca tutta da' calamai, poiché sarebbe come dire che quello che Cicerone disse contro Catilina in senato, non era lingua latina! O vogliamo dire che la lingua in cui sono stesi gli scritti non sia la lingua del discorso? E dovunque s'è detto che esser l'uso il signor delle lingue, s'è mai inteso che questa parola 'uso' non comprendesse anche il discorso?»¹⁸. Infatti questo sistema implora l'uso di una lingua morta e non si porne il problema fondamentale, «come (gli uomini) parlano?». E il Manzoni lungimirante, che non si isolò mai dal dato concreto, suggerisce la moderna soluzione, di osservare la lingua «dove ella sia davvero».¹⁹

Nonostante questo maturo rovesciamento di prospettiva il metodo di giudicare la lingua partendo dall'uso è un merito riconosciuto alla linguistica moderna. Dall'uso si sono legittimate costruzioni considerate irregolari secondo le tradizionali grammatiche, basti pensare, nel caso dell'italiano, alla possibilità dei periodi ipotetici misti, allo scambio di diatesi verbale, alle frasi ellittiche o agli anacoluti o alle famose dislocazioni, quello che spesso in senso negativo viene definito italiano sub-standard, che per giunta altro non rappresenterebbe se non quell'italiano manzoniano pieno di idiotismi e solecismi.

Francesco Sabatini osservò però che dopo le pubblicazioni del Manzoni grammatici e letterati come il Morandi, il Cappuccini, il Fornaciari, il Perri, incominciarono ad interessarsi dei fenomeni della lingua parlata, fervore, dice, che oggi definiremmo di linguistica applicata.²⁰

Invero quando il nostro scrittore sceglie di inserire nel romanzo i pronomi complemento (Lui, Lei, Loro) al posto dei pronomi soggetto (Egli, Ella, Essi), ce ne fornisce un esempio, perché è conscio che nell'uso reale della lingua parlata non vi era altra opzione a prescindere dal loro ruolo nella grammatica.

¹⁸ A. Manzoni, *Del sistema di P. Cesari rispetto all'essenza della lingua*, in *Scritti linguistici*, Ibidem.

¹⁹ Ibidem, p. 185.

²⁰ F. Sabatini, *Questioni di lingua e non di stile. Considerazioni a distanza sulla morfosintassi nei - Promessi Sposi*, in *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni, a cura di M. Vitale, Milano, Casa del Manzoni, 1987.

Le nuove teorie del Manzoni raggiungono il culmine di verità nel *Sentir messa* e nel *C I Della lingua italiana*, perché lo studio della lingua parlata, le considerazioni popolari, e l'osservazione diretta, lo convincono che per raggiungere l'unificazione linguistica italiana non si sarebbe potuto ignorare il dato dialettale. La lingua degli italiani era implicata con i dialetti e non vi era altra soluzione se non quella di adattamento graduale alla situazione sociale.

La sua tesi è dimostrabile ancora una volta fin dal principio, avete mai sentito un uomo del nostro tempo pronunciare comunemente il verbo Udire (*Io odo*)? la prova del nove del fatto che esso sia caduto in disuso, è che non viene insegnato nella didattica L2, per antonomasia esempio di lingua viva. Difatti il Ponzà lo ritenne popolare e accusò il Manzoni di usare parole del volgo e di legittimare costruzioni dialettali. Il Manzoni dal canto suo dimostra di proporre modi diffusi ed evoluti per concordia sociale, secondo la regola per cui «l'Uso è l'arbitro, il signore delle lingue, anzi si può dire, è le lingue stesse».²¹

La constatazione che i veri precetti stanno nell'Uso, e che qualsiasi regola in fatto di lingua debba essere tirata dal popolo, dopo il necessario tempo della contrattazione, è un'intuizione che viene al Manzoni dai dialetti che funzionano da «vere lingue, perché i dialetti (ai quali nessuno più di noi desidera che si faccia guerra a morte) sono però cose in sé buone assai, cose eccellenti: hanno tutti di necessità ciò che ci vuole a produrre l'effetto che realmente producono, cioè una continua e piena e regolata conversazione umana». E Per conseguenza la lingua comune italiana «se ha da far l'effetto, l'ufficio che i dialetti fanno, e per potere essere utilmente sostituita ad essi, dee avere le qualità, le virtù, l'efficienza, dirò così, dei dialetti medesimi»²².

La posizione anticipatrice del Manzoni in questo caso può essere spiegata con quella attitudine che lo mette in una dimensione opposta a quella dei suoi contemporanei. Ciò che il nostro scrittore contesta ai suoi avversari non è tanto il considerare i dialetti idiomi completamente diversi, quanto piuttosto non considerarli affatto, cioè non capire il loro ruolo nella società. Il Manzoni infatti, uomo umile e attento osservatore, li scovò nella loro effettiva funzione, lingue usate universalmente, che non solo non sarebbero potute dileguarsi *hic et nunc* ma non avrebbero potuto farlo senza lasciare la loro traccia. La politica didattica del Manzoni mirava a smantellare l'idea di vedere i dialetti come una minaccia. Ragione motivata dalla teoria della sincronicità, che si configurerà come un'arma vincente, «perché i nostri idiomi (dico quasi tutti, e i più notabili) hanno, per esser d'una sola famiglia, questo vantaggio d'esser pure intesi tanto o quanto, più o meno, anche fuori dal luogo di cui son propriamente idiomi», e nella strada per

²¹ A. Manzoni, *Sentir messa*, in *Scritti linguistici*, *Ibidem*.

²² *Ivi*.

la costituzione della lingua comune, italiana e popolare, «quanto più saranno, tra vari dialetti, e la lingua le similitudini di tanto l'utilità sarà maggiore»²³.

Manzoni aveva capito, che il processo di codificazione dipendesse dal rapporto con i dialetti, e riprende di nuovo un tema presentato nella *Seconda Introduzione* e nelle lettere al Cesari. In lui era ormai maturo il pensiero che la contrattazione italiana era stata avviata dalla diffusione della lingua ufficiale/toscana contaminata poi da elementi locali di lingua usata e parlata. Questa dicotomia aveva dato vita a quella lingua di mezzo fatta magari di errori, ma anche «di vocaboli comuni, noti, famigliari in ogni parte d'Italia a chiunque abbia il più piccolo grado di coltura [...], vocaboli non ricercati, non affettati, ma nemmeno rozzi né spropositati, non istrani insomma per nessuno»²⁴. Manzoni aveva intuito, in anticipo di nuovo, il gioco linguistico del bilinguismo italiano, perché solo di recente noi abbiamo constatato l'impossibilità di tracciare rigide demarcazioni, la stretta comunanza tra storia della lingua e dialettologia (L. Serianni 1997), e accettiamo che da questo rapporto si è fatta la nostra lingua. Una lingua in potenza, raccolta magari come devianza dalla norma, e testimone di un momento di passaggio che forse attecchirà. Ancora una volta è Manzoni a spiegarne il meccanismo prendendo come esempio il poeta francese Gianluigi de Balzac che disse, parlando del vocabolo «Ambitionner, 'se non è francese quest'anno, lo sarà l'anno venturo'», affermò «Che fu quanto dire: qualità per essere francese non gliene mancano: gli manca bensì ciò che può farlo essere tale, cioè l'Uso; ma questo verrà, anzi e per la strada»²⁵. Ci basti pensare a tutte quelle parole dialettali entrate ufficialmente nel dizionario italiano come il siciliano *mafioso*, il napoletano *mozzarella*, o il veneziano *ciao*.

Il Lombardo rispetto alla tradizione linguistica e storica precedente fa passi da gigante, perché prende coscienza del problema binario e della non trascurabilità dei dialetti nella costituzione della lingua nazionale, e pone l'accento su questo fondamentale dato sociale e umano, che inciderà profondamente sulle successive generazioni (Bruni 1987), anche se per un tratto trascurato per una fama maggiore del *Proemio* ascoliano (Nencioni 1987).

Questa sintesi degli scritti manzoniani vorrebbe aggiungersi alla tradizione che vede nel Manzoni un linguista acuto e perspicace, quello a favore di una lingua viva e non morta, l'unica in grado di superare i limiti di tempo, spazio e mezzo.

La linguistica italiana competente ormai della lezione storica e sociale considera cosa naturale e scontata che la non conoscenza delle regole, e nel caso italiano, l'uso continuo e naturale di dialettismi, che confluiscono in regionalismi/popolarismi, costituisce il modo latente del cambiamento linguistico

²³ Ivi.

²⁴ A. Manzoni, D L I, C I *Dello stato della lingua in Italia, e degli effetti essenziali delle lingue*, in *Scritti linguistici*, *Ididem*.

²⁵ A. Manzoni, *Della lingua italiana*, in *Scritti linguistici*, *Ibidem*.

e della sistemazione della norma, ma al tempo del Manzoni non era così, infatti egli dovette continuamente competere, confrontarsi e difendersi per le sue idee che noi vediamo essersi attuate nella maggioranza, nonché nella *pars theorica* e *pars practica* di studiare l'uso popolare sopra ogni regola precostituita.

Manzoni non perde di vista il contatto tra individuo e realtà, individuo e società, vede l'uno frutto dell'altro mai disgiunto dallo spazio fisico, un atteggiamento che si potrebbe definire 'funzionalista' avanti lettera (Vitale 1990). Invero il suo temperamento 'reale' ci fa pensare a quel filosofo che per contestare l'astrattezza degli scienziati pone un banale ma penetrante quesito «Qual è il sapore del pane? Quello del primo pezzo che mangio quando ho fame o quello che mangio dopo quando mi son saziato? E dice che appunto uno scienziato direbbe di avere la risposta oggettiva perché non giudicherebbe con l'occhio della fame. Il filosofo contesta giustamente che tale parola 'oggettività' ha poco senso fuori da un contesto concreto che metta in rapporto il soggetto con la cosa concreta, e in tal caso entra obbligatoriamente in gioco la 'soggettività', cioè la realtà di fatto e allora, continua il filosofo, 's'io chiedo che cosa è il pane?' E rispondo 'pane è ciò che mi sazia', ho dato una risposta giusta alla mia fame, ma tutto ciò è superfluo poiché tale risposta avviene senza parole. Ho fame, prendo il pane, mangio e taccio»²⁶. Nel campo della lingua in maniera semplice e naturale, come le puntigliose dissertazioni del Manzoni vogliono dimostrare, il popolo italiano parla nel modo che sente più naturale possibile, e così nella storia ha fatto la sua lingua. Il parlante italiano possiede una lingua, che nel migliore dei casi sarà canonizzata e raccolta in una grammatica, che non consulerà, nel momento concreto dell'atto linguistico. E a meno che non abbia un bagaglio di conoscenze tali da permettersi, come diremmo oggi, un diverso uso di codici, il suo obiettivo primario sarà solo quello di comunicare, dialogare, intendere e farsi intendere, e solo se avrà una conoscenza profonda del sistema forse non commetterà alcun tipo di errore. D'altronde la codificazione linguistica italiana è ancora *in fieri* e molte espressioni sono al *limen* dell'accettabilità, tant'è vero che la linguistica moderna parla di italiano 'regionale', 'dialettale', 'popolare', inserendo in questi spazi locuzioni non sempre così chiaramente definibili.

Ma questo è il processo e la conclusione degli studi sull'italiano, che abbiamo visto inaugurato dal nostro Lombardo, in cui rintracciamo anche il modo di risolvere, prima di ogni compromesso moderno, i problemi, infatti è «da cinquecent'anni che si disputa sulla lingua con guerre senza vittoria e tregue senza pace, [...] essa fa indipendentemente dalle dispute, malgrado le dispute, senza interruzione e imperturbabilmente, il suo mestiere di lingua»²⁷, e a noi resterà solo il dovere di constatarlo.

²⁶ Carlo Michelstaedter, *La persuasione e la retorica*, Adelphi, 1982.

²⁷ A. Manzoni, *Del sistema di p. Cesari*, in *Ibidem*.

Questo è il segno conclusivo di un Manzoni linguista che preannuncia soluzioni sorprendentemente moderne che appianeranno la strada del raggiungimento di una lingua comune.

4. Conclusioni

La nostra dissertazione è voluta essere una sintesi di idee generali di linguistica e dialettologia italiana, già presenti nelle idee e negli scritti del Manzoni. L'incredibile modernità dello scrittore, riscontrata persino nella terminologia, ci ha indotto all'uso delle sue le stesse parole, e nel considerare superfluo, e forse inefficace, ribadire con nostri termini i suoi concetti linguistici. Il tentativo di dimostrare poi le sue avvedute consapevolezze moderne ci ha resi incapaci di trovare termini sinonimici in quelle parti che potrebbero apparire ripetitive. Il percorso cronologico e logico ripresentato con le lunghe citazioni avrebbe il desiderio di colmare, se ancora esiste, quel vuoto di sapere scientifico in seno alla posizione del nostro letterato italiano, e non solo in relazione al panorama peninsulare.

Come più volte affermato dai critici manzoniani, in un contesto più generale, le teorie del Manzoni sembrerebbero anticipare quelle saussuriane e della sua conseguente scuola. Sappiamo che dopo la lezione di Saussure e sotto il suo insegnamento si sono formati coloro che hanno guidato la moderna linguistica come Paul Passy che elabora per primo una visione funzionalistica dei fenomeni fonetici; Maurice Grammont tra i primi a proporre una interpretazione sistematica dei mutamenti diacronici; Antoine Meillet che primeggia nell'elaborare e nel verificare una interpretazione sociologica della storia linguistica²⁸. Invero gli scritti linguistici del Manzoni sono già sintesi di tali teorie. Manzoni è colui che nel nostro pensiero linguistico giganteggia per novità, la più originale e organica che la nostra tradizione ci offra, dai fondamentali concetti di uso, di lingua e dialetto, di unità idiomantica, della funzione comunicativa (sociale) del linguaggio, del costituirsi di una lingua comune per la prevalenza culturale e politica di un centro unificatore. Tutti principali concetti dibattuti da grammatici o stilisti, puristi o «lassisti» ripresi e conclusi con dimostrazioni stupende, che ci domandiamo perché mai non siano citate alla pari o in vece di altre, di noti e grandi linguisti d'oltralpe, i quali sono giunti ad una concezione sociologica del linguaggio vari decenni dopo il Manzoni (Nencioni 1950).²⁹

Il nostro lavoro vorrebbe essere così un altro pezzo del puzzle che considera le idee di questo scrittore un termine *ante quem* di numerosissime conclusioni linguistiche generali. E dato che i concetti cardine su cui hanno lavorato i

²⁸ Tullio De Mauro, F. De Saussure, Corso di linguistica generale, Laterza, Roma 1967.

²⁹ G. Nencioni, *Quicquid nostri praedecessores... per una più piena valutazione della linguistica preascoliana*, in ... 1950.

dialettologi moderni sembrano tutti essere già presenti nelle spiegazioni del Lombardo, la devozione a questo scrittore è incalcolabile. Egli fu una luce di verità nelle tenebre della menzogna, maestro di un infaticabile lavoro, iniziatore di un metodo attraverso il quale noi oggi legittimiamo, senza alternative, la codificazione linguistica.

Bibliografia

F. BRUNI, *Per la linguistica di Alessandro Manzoni*, Il Mulino, Bologna 1986.

F. BRUNI, *L'italiano delle regioni*, Utet, Torino 1994.

M. BERRETTA, *Il parlato italiano contemporaneo*, in *Storia della lingua italiana*, a cura di Serianni e Trifone (1994).

G. BERRUTO, *Prima lezione di sociolinguistica*, Laterza, Bari (2010).

G. BERRUTO, *L'italiano popolare e la semplificazione linguistica*, in *Vox Romanica* (1983).

G. BERRUTO, *Sociolinguistica dell'Italiano contemporaneo*, Carocci, Roma (2012).

T. BOLELLI, A. Manzoni, *La teoria linguistica*, In *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

M. CORTELAZZO, *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana*, I *Problemi e metodi*, Pacini, Pisa (1976).

M. CORTELAZZO, *III Lineamenti di italiano popolare*.

M. D'AGOSTINO, *Sociolinguistica dell'Italia contemporanea*, il Mulino, Bologna, (2007).

P. DIADORI, M. PALERMO, D. TRONCARELLI, *Insegnare italiano come seconda lingua*, Carocci, Roma (2016).

M. DARDANO, *Manzoni e i grammariens philosophes*. In *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

M. DELL'AQUILA, *Manzoni e il purismo: di alcune lettere non spedite al Cesari*. In *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

T. DE MAURO, *Storia linguistica dell'Italia repubblicana, dal 1946 ai nostri giorni*, Laterza, Bari (2014).

F. D'OVIDIO, *Scritti linguistici*, a cura di P. Bianche e F. Bruni. Guida editori, Napoli 1982.

F. DE SAUSSURE, *Corso di linguistica generale*, a cura di T. De Mauro. Laterza, Roma 1967.

G. FOLENA, *Le prime esperienze linguistiche del Manzoni*. In *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

D. ISELLA, *Postille al vocabolario della Crusca nell'edizione veronese*, Centro nazionale studi manzoniani, Milano - 2005. C. Marazzini, *La lingua italiana. Storia, testi, strumenti*, il Mulino (2005).

C. MARAZZINI, *La lingua italiana. Storia, testi, strumenti*, il Mulino (2005).

G. NENCIONI, *Quicquid nostri predecessores... Per una più piena valutazione della linguistica preascoliana*, in "Arcadia. Accademia Letteraria Italiana. Atti e memorie", S. III, II, 2, 1950, pp. 3-36.

G. NENCIONI, *Storia della lingua italiana. La lingua di Manzoni*, il Mulino (1993).

G. NENCIONI, *Manzoni e il problema della lingua tra due centenari (1973 - 1985)*. In *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

S. PACACCIO, *Il «concetto logico» di lingua. Gli «Scritti linguistici» di Alessandro Manzoni tra grammatica e linguistica*. Cesati 2017.

G. ROHLFS, *Morfologia*, Einaudi, Torino (1968).

G. ROHLFS, *Fonetica*, Einaudi, Torino (1968).

F. SABATINI, *Questioni di lingua e non di stile. Considerazioni a distanza sulla morfosintassi nei -Promessi Sposi-*. In *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

L. SERIANNI, in collaborazione con A. CASTELVECCHI, *Grammatica italiana, Italiano comune e lingua letteraria*, Utet, Torino (1989).

L. SERIANNI, *Lezioni di grammatica storica italiana*, Bulzoni 1998.

L. SERIANNI, *Le varianti fonomorfologiche dei «Promessi Sposi» 1840 nel quadro dell'italiano ottocentesco*, in *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

L. SERIANNI, *Storia della lingua italiana, I luoghi della codificazione*, Einaudi 1997.

A. STELLA, *In margine al secondo tomo degli -Scritti linguistici-*. In *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

M. VITALE, *A. Manzoni. Scritti linguistici*. Utet, Torino 1990.

M. VITALE, *Sorti critiche, relativamente alla lingua, della prima e seconda edizione dei -Promessi Sposi- e la prassi correttoria manzoniana*. In *Manzoni 'L'eterno lavoro'*, Atti del Congresso Internazionale sui problemi della lingua e del dialetto nell'opera e negli studi del Manzoni. Casa del Manzoni, Milano 1987.

Diffusione dell'italiano nel mondo: ricerche precedenti e cause del nuovo assetto linguistico; parallelismo sugli effetti della crisi economica 2008/9 nel Nord America e nell'Europa dell'est e la Caduta del Muro di Berlino

Per quanto riguarda la diffusione dell'italiano nel mondo, sappiamo che essa risente di diversi fattori, dalle politiche linguistiche e scolastiche dei vari Paesi alle condizioni socioculturali ed economiche, fino agli eventi storici importanti come la crisi economica del 2008 e la caduta del Muro di Berlino.

Parleremo della crisi economica del 2008 per quanto riguarda gli effetti che ebbe sull'italiano perché essa, insieme all'evento del 1989, può essere considerato parte del cosiddetto spartiacque che ha influito sulla diffusione dell'italiano a livello globale e, delineare questi due eventi, sarà necessario per capire se ambedue hanno avuto peso sul processo di diffusione dell'italiano in Ungheria.

Nella svolta del 2000 l'italiano sembrava destinato a mantenersi nei primi posti della ipotetica graduatoria delle lingue straniere più studiate al mondo, ma i piani vengono sconvolti dopo che si presenta la citata crisi economica, la quale andrà a colpire tutte le lingue, lasciando intatta la posizione di una sola di esse. Le più limitate risorse a disposizione delle famiglie venivano ormai usate esclusivamente per una lingua ad alta spendibilità sociale e lavorativa, la lingua globale per eccellenza: l'inglese.

Iniziamo delineando un quadro generale sulla diffusione dell'italiano nel mondo con un occhio di riguardo alle precedenti ricerche per andare poi ad approfondire la situazione dell'italiano nel Nord America, in particolare nel periodo post crisi e successivamente nell'Europa dell'est a seguito del grande evento del 1989.

Innanzitutto, partiamo con il presentare le note ricerche sulla diffusione dell'italiano nel mondo perché qualunque tipo di analisi o studio linguistico, per assumere un senso, deve confrontarsi con le indagini che l'hanno preceduta (cfr. Turchetta, Vedovelli 2018: 39).

Inoltre, anticipiamo già che menzionando le principali indagini sull'italiano nel mondo questo elaborato non si trasformerà in una analisi ricostruttiva dell'italiano anche perché, pur volendolo fare, non sarebbe possibile dati gli studi né troppo ampi e né troppo datati sull'argomento.

Conseguenza questo del fatto che l'Italia dalla fine degli anni Quaranta alla metà degli anni Sessanta del secolo scorso attraversò quel periodo che viene definito dal Vedovelli, nella sua Ricerca in Ontario entro il panorama delle indagini sull'italiano nel mondo, come "lentezza dello Stato Italiano", in cui non ci fu interesse nei confronti delle questioni di politica linguistica interna e ancor meno per quella esterna.

Per quanto riguarda le questioni interne, la visione della nostra lingua in Italia era ancora prettamente monolingvistica, dovuta al fatto che il nuovo Stato repubblicano difficilmente voleva abbandonare i tratti di imperialismo tipici del fascismo. Per capire meglio, ci basti pensare al lungo processo che ci volle per arrivare a non considerare più ostile il plurilinguismo dialettale all'interno delle scuole oppure il lento processo per giungere all'emanazione dei primi diritti linguistici delle minoranze di antico insediamento, che arrivarono solo nel 1999, ben cinquanta anni dopo l'entrata in vigore della Costituzione.

La lingua italiana quindi per molti anni dopo la nascita del nuovo Stato fu caratterizzata da monolinguisimo e normatività, quest'ultima in particolare accentuò ancora di più la distanza tra il mondo linguistico delle classi dirigenti e quello della maggior parte della popolazione: due tratti che hanno impedito di concentrarsi sulla valorizzazione del plurilinguismo, caratteristica della maggior parte degli italiani, e sullo sviluppo quindi di una competenza multilingue.

Per fortuna ci sono state delle eccezioni durante questo lasso di tempo che hanno contribuito ad un graduale distacco da questa visione monolingvistica della lingua in Italia, e tra una di queste ci fu l'immensa figura di intellettuale, democratico e antifascista di Aldo Capitini.

Sulla vita del così definito nonviolento non ci soffermeremo a lungo, anche se sarebbe degna di nota: nasce nel 1899 a Perugia, dove verrà poi nominato rettore presso l'Università per Stranieri dell'omonima città dal 1944 al 1946, incarico che sarà poi costretto ad abbandonare a causa delle fortissime pressioni da parte della Chiesa cattolica (cfr. Rai Scuola, o.l.).

Nonostante sia stato in carica per pochi anni, di sicuro per le sue idee che si avvicinavano ad una politica linguistica che in Italia indubbiamente ancora mancava, la sua intelligenza e la sua forza di volontà, egli non passò inosservato. Il nostro paese di fatti se da una parte stava ancora peccando per strategie linguistiche sia interne che esterne, dall'altra invece aveva fortunatamente persone, come l'intellettuale Capitini, che ponevano già le basi per una visione strategica fondata sui valori del dialogo e della pace. In concreto Capitini voleva ristrutturare l'Ateneo perugino per Stranieri partendo dall'istituzione di corsi di lingua e cultura italiana, all'introduzione di cattedre permanenti o ancora alla promozione della rete bibliotecaria comunale (cfr. Turchetta, Vedovelli 2018: 42). L'italiano non doveva essere più visto sotto quella concezione fascista e imperialistica secondo cui la cultura e lingua italiana necessitavano di esser messe in una posizione superiore rispetto alle altre, la lingua doveva diventare invece lingua di pace, di dialogo, lo strumento per un contatto interlinguistico: un italiano aperto.

Purtroppo, questa sua ampia visione strategica non fu presa in considerazione in quegli anni, probabilmente anche per il fatto che la classe dirigente del nostro

Stato vedeva ancora l'Italia come un Paese sconfitto nella Seconda Guerra Mondiale e di cui non conveniva investire nella diffusione della sua lingua.

Si arrivò a capire che invece l'italiano aveva una sua potenza, ma ci si arrivò solo trent'anni dopo la nomina di Capitini come commissario straordinario dell'Università per Stranieri di Perugia, anno in cui si arrivò finalmente anche alle prime vere azioni di politica linguistica riguardanti la lingua italiana.

Nel 1971 infatti arriva il primo atto normativo ascrivibile al paradigma della politica linguistica ovvero la legge n.153, il primo documento che si occupa delle nostre comunità emigrate promuovendo per essi corsi di lingua e cultura italiana (cfr. Vedovelli 2018: 184).

Dobbiamo pensare a questo documento più come ad un risultato ottenuto da un quadro di discussioni e di processi di rinnovamento sociale, piuttosto che ad un'indagine conoscitiva svolta secondo i paradigmi della ricerca scientifica (cfr. Turchetta, Vedovelli 2018: 46).

Ad aprire queste grandi riflessioni e discussioni ebbe un ruolo importante lo studio *Storia linguistica dell'Italia Unita* pubblicato nel 1963 dal rinomato linguista Tullio De Mauro, il quale attirò l'attenzione sul ruolo dell'emigrazione italiana all'estero. Inoltre, la Società Linguistica Italiana (SLI), nata negli anni poco successivi alla pubblicazione di questo suo libro e di cui fu anche presidente, attirò ancora di più l'attenzione sul ruolo che stava avendo e poteva avere la lingua italiana all'estero.

La SLI inizia così a rinnovare le pratiche educative, e primariamente quelle linguistiche, coinvolgendo le associazioni degli insegnanti, le associazioni sindacali, gli enti di formazione professionale o ancora i ricercatori, così da creare un contesto di riflessioni, discussioni, pratiche sperimentali, di cui parlavamo all'inizio, e che porteranno all'emanazione della legge 153/1971 volta a promuovere corsi di lingua e cultura italiana per gli adulti e per i loro giovani discendenti che si trovavano al di fuori dei confini nazionali.

Per capire in concreto di cosa stiamo parlando riportiamo di seguito l'articolo 2 della legge 153/1971: "a) classi o corsi preparatori aventi lo scopo di agevolare l'inserimento dei congiunti dei lavoratori italiani nelle scuole dei paesi di immigrazione; b) corsi integrativi di lingua e cultura generale italiana per i congiunti di lavoratori italiani che frequentino nei paesi di immigrazione le scuole locali corrispondenti alle scuole italiane elementare e media; c) corsi speciali annuali per la preparazione dei lavoratori italiani e dei loro congiunti agli esami di idoneità e di licenza di scuola italiana elementare e media; d) corsi di scuola popolare per lavoratori italiani; e) scuole materne e nidi di infanzia". Quelli appena elencati sono tutti i corsi che furono messi a disposizione per le varie categorie di apprendenti che si trovavano nelle nostre comunità all'estero, anche se la parte probabilmente più rilevante è da andare a ricercare nel terzo articolo, in cui si dichiara finalmente che alla formazione professionale doveva venire tematizzata

anche l'educazione linguistica. Questo portò finalmente ad un lavoro cooperativo tra il Ministero del Lavoro, il Ministero degli Affari esteri e dell'Istruzione e fu proprio questa sinergia tra Ministeri ad essere fondamentale per dare un esempio di come le istituzioni repubblicane avrebbero dovuto da questo punto in poi collaborare insieme per il raggiungimento di una politica linguistica (cfr. Turchetta B., Vedovelli M., 2018: pag.44).

Per promuovere però un'azione strategica anche solo finalizzata ad applicare la legge 153/1971 bisognava conoscere con precisione la situazione dell'italiano nel mondo e fu proprio da tale esigenza che nacque la prima vera e propria indagine sulla diffusione e motivazione allo studio dell'italiano nel mondo, la quale venne assegnata ad Ignazio Baldelli, uno dei più importanti linguisti di quel tempo e al suo allievo Ugo Vignuzzi.

Questa indagine svolta alla fine degli anni Settanta venne affidata ai due da parte del responsabile in carica presso la Direzione per la promozione della cultura e della lingua italiana nel mondo del MAE: Sergio Romano. Quest'ultimo capì che l'Italia, soggetta sempre di più a nuove sollecitazioni, necessitava di una precisa politica linguistica, ma impossibile da realizzare se appunto prima non si fosse realizzata una ricerca accurata sulle condizioni dell'italianità a livello globale.

Questa indagine di Baldelli ha un carattere pionieristico, fu la prima su scala mondiale, segnò finalmente un diverso atteggiamento delle istituzioni rispetto al passato e per via della massima precisione richiesta, adottò anche per la prima volta un approccio quantitativo, il quale avrebbe fornito dati solidi sui quali appoggiare future strategie. La scelta di attuare questo tipo di analisi ebbe un'importanza considerabile, perché finalmente si delineò un protocollo per tutte le indagini che sarebbero state realizzate in seguito, andandosi quest'ultime eventualmente ad integrare con un'analisi di tipo qualitativo.

L'analisi adottata da Baldelli e Vignuzzi venne effettuata tramite questionario chiuso, la cui rilevazione dei dati avvenne in maniera informatica, fatto da rimarcare questo, per capire l'importanza della ricerca e la capacità che ebbe di segnare un netto confine con il passato, poiché la fine degli anni Settanta coincide proprio con gli esordi di queste procedure nel nostro Paese e dobbiamo riconoscere quindi che fu una scelta coraggiosa quella di adottare la seguente pratica.

L'analisi venne fatta su grande scala, furono infatti coinvolte 109 sedi, ovvero tutta la rete delle istituzioni operanti all'estero, di cui però solo 60 di esse risposero al questionario e fornirono dati completi. Baldelli prima di analizzare le motivazioni che spingevano gli stranieri ad avvicinarsi alla lingua italiana, delineò un quadro generale della situazione dell'italiano nel mondo in cui si vide che l'insegnamento della nostra lingua a livello universitario era presente in 55 Paesi, a livello secondario in 36 e a livello primario in 13. Infine, in generale nel mondo il dato accertato di studenti di italiano fu di 700.000, mentre il dato stimato si

aggravava intorno al milione e mezzo. Tutti i linguisti, docenti e ricercatori presenti durante la presentazione dei seguenti dati ricordano ancora lo stupore che si sollevò, questo indice del fatto che mancava ancora quella fiducia nei confronti dell'attrattività e spendibilità della nostra lingua.

È nella successiva indagine di Baldelli del 1987 in cui vengono delineati i profili motivazionali degli studenti, ulteriore novità rispetto alla precedente ricerca, i quali serviranno al Ministero degli Affari esteri per attuare interventi mirati per una politica linguistica che ancora però non esisteva. L'analisi fu sempre di tipo quantitativo e il primo dato che si rilevò fu il seguente: il 70,4% degli informanti si avvicina all'italiano per motivi di studio, culturali, turistici mentre il restante lo faceva per motivi lavorativi (7,3%) e per eventuale partner italiano o altro legame affettivo (8,6%).

La spendibilità sociale delle competenze in italiano appare, come possiamo vedere dai numeri, ancora residuale, mentre la motivazione culturale dovuta alla plurisecolare tradizione di cultura intellettuale italiana è quella principale. Con motivazione culturale si fa riferimento nello specifico a quei tratti di italicità che uniscono gli italiani in Italia, tutte le comunità italiane emigrate o ancora tutti gli stranieri che si avvicinano al nostro mondo linguistico e culturale. Con tratti di italicità si intende ciò che lega questi profili alla lingua italiana, ovvero i valori di tipo intellettuale, tra cui la letteratura, la musica, le arti o anche le produzioni culturali antropologicamente connotate come feste, cibo e regole sociali. Da questo si capisce quanto l'opposizione lingua e cultura sia insostenibile, basti pensare alla visione wittgensteiniana per cui «(...) 'cultura' è ogni forma di vita, ogni sistema simbolico che dia forma all'esperienza. La lingua è appunto il congegno simbolico centrale nell'universo semiotico». I motivi culturali sono quindi uno dei molteplici motivi per cui si ha bisogno di comunicare e di fatti si deve sempre considerare lo spazio linguistico come intrinsecamente culturale (cfr. Turchetta, Vedovelli 2018: 31-49).

Da questa indagine nacquero due importanti progetti, entrambi non andati a buon fine, ma di cui è importante fare menzione per capire che la prima indagine di Baldelli e Vignuzzi portò alla messa in pratica di qualche proposta per arrivare ad una reale politica linguistica.

La prima fu l'istituzione della Commissione nazionale per la promozione della cultura e della lingua italiana fuori d'Italia, nata nel 1982, ma chiusa per mancanza di fondi a causa della crisi finanziaria del 2008, le cui conseguenze gravarono sul generale finanziamento delle attività linguistico-culturali, ma di cui parleremo in maniera più approfondita nel corso del seguente scritto e la seconda iniziativa fu la progettazione di una Certificazione nazionale, cioè unica, della competenza in italiano come lingua straniera, ma anche essa appunto non andò a buon fine.

Attualmente gli enti certificatori di italiano hanno il compito di garantire i livelli di qualità del processo certificatorio, si concentrano dal 2012 nella

associazione CLIQ, Certificazione di Lingua Italiana Qualità e sono quattro: la CILS rilasciato dall'Università per Stranieri di Siena, il CELI presso l'Università per Stranieri di Perugia, la certificazione IT sostenuta dall'Università degli Studi Roma Tre ed infine il PLIDA emanato dalla Società Dante¹.

L'indagine Baldelli e Vignuzzi aprì la strada a nuove ricerche sulle condizioni dell'italiano nel mondo e quella successiva fu commissionata nel 1981 al linguista Giovanni Freddi dal Consiglio Nazionale delle Ricerche. I risultati di questa ricerca confermarono e ampliarono quelli della precedente indagine, ma anche in questo caso ci fu una novità: l'introduzione della componente glottodidattica, la quale secondo l'ipotesi di Freddi poteva influire notevolmente sulla motivazione allo studio di una lingua. Scegliere di soffermarsi su questo aspetto permise di introdurre per la prima volta un'analisi anche di tipo qualitativo oltre che quantitativo, perché andò a verificare i modelli di insegnamento, i materiali, le tecniche didattiche utilizzate in aula e la presenza o assenza di laboratori linguistici.

Dobbiamo precisare che la componente glottodidattica fu inserita già nell'indagine Baldelli e Vignuzzi, ma in maniera nettamente minima rispetto al resto del questionario, quasi da passare in secondo piano. Le uniche domande riguardanti questo ambito furono la domanda numero 23 in cui si indagava sul metodo didattico preferito e la numero 24 e 25 sui laboratori linguistici, tra l'altro interessante, perché la risposta fu decisamente negativa per quanto riguardava questi ultimi e soltanto il 14,9% ne faceva uso: evidente segno del fatto che l'italiano nel 1981 venisse ancora insegnato in maniera tradizionale, nonostante i laboratori linguistici fossero il fronte più avanzato nel mondo delle tecnologie per l'apprendimento linguistico in quel momento.

Ritornando alla ricerca di Freddi, l'attenzione alla componente glottodidattica, ritenuta capace di influenzare le motivazioni dei pubblici dell'italiano L2, si inserisce in un momento di grande rinnovamento delle metodologie dell'insegnamento linguistico.

Di fatti siamo nel periodo in cui le Istituzioni Europee stavano realizzando e diffondendo sia importanti materiali come *I livelli soglia* oppure progetti centrati sui processi migratori e sulla formazione linguistica e professionale, nello specifico sulla formazione linguistica delle donne migranti e l'inserimento scolastico dei figli dei migranti.

Anche l'analisi quantitativa di Freddi seguiva questa linea, il questionario venne proprio rivolto principalmente ad apprendenti che non avessero alcun legame con le comunità italiane emigrate all'estero. La rilevazione riportò che più del 53 per cento degli apprendenti non aveva legami familiari con l'italiano e che

¹ CILS: Certificazione di Italiano come Lingua Straniera, CELI - IT: Certificato di conoscenza della lingua italiana, PLIDA: Progetto Lingua Italiana Dante Alighieri.

ancora una volta la motivazione principale era da andare a ricercare nella motivazione culturale (86,6%).

Sempre in questo periodo la successiva indagine fu quella finanziata e promossa dalla Fondazione Agnelli nel 1992, sulla condizione dell'italiano nei vari ordini scolastici, ma con la particolarità di analizzarlo mettendolo a confronto con le altre lingue insegnate.

Il risultato non fu però lineare: i frequentanti dei corsi di italiano erano in aumento, ma appartenevano a fasce scolastiche diverse e la tendenza non appariva netta e strutturale.

Successivamente, nel 1995 il Ministero degli Affari esteri a seguito della legge 401 emanata nel 1990 sulla *Riforma degli Istituti italiani di cultura e interventi per la promozione della cultura e della lingua italiane all'estero*, decise di svolgere un'indagine esclusivamente di tipo quantitativo sugli Istituti e vide un aumento degli iscritti e dei docenti: 3400 studenti e 5000 docenti.

Questa legge 401 sancì l'impegno che la Repubblica prese in merito alla diffusione della cultura e lingua italiana all'estero, per contribuire allo sviluppo della reciproca conoscenza e della cooperazione culturale fra i popoli, soprattutto attraverso il controllo degli Istituti Italiani di Cultura.

Infine, ultima indagine di questo periodo che merita menzione risale al 1999, realizzata dalla Società Dante Alighieri sui pubblici dell'omonima società diffusi nel mondo. Fino a quell'anno, complessivamente l'82 per cento degli studenti si avvicinava all'italiano sempre per motivi culturali ed intellettuali, ma il dato interessante è che il restante iniziava a studiarlo per motivi lavorativi: un dato che purtroppo nell'indagine Baldelli e Vignuzzi risultò praticamente irrilevante.

Il tratto quindi che caratterizzò le indagini del 1900 fu la prevalenza assoluta di una generale motivazione culturale e la mancanza purtroppo ancora di quella motivazione legata alla spendibilità sociale e strumentale dell'italiano.

Quest'ultima viene finalmente rilevata nel nuovo Millennio, grazie ad un'indagine che segnerà una svolta teorica e metodologica sulla materia: *Italiano 2000*.

Italiano 2000 venne affidata dal Ministero degli Affari esteri al rinominato linguista Tullio De Mauro e alla sua altrettanto importante équipe composta da Massimo Vedovelli, Monica Barni e Lorenzo Miraglia.

La potenza con cui questa ricerca si affermerà negli anni a venire, si capisce non solo dai risultati che rileverà, ma già dalla fermezza con cui all'inizio si affermò l'insufficienza delle ricerche che si basavano solo su un'analisi di tipo quantitativo.

Questa ricerca di fatti volle superare il feticismo dei dati quantitativi, la loro presunta neutralità e assolutezza, e si concentrò su un modello teorico capace anche di generare nuove ipotesi di ricerca, tra cui il mercato delle lingue, il sistema lingua cultura economia società e la spendibilità sociale. Sono i tre elementi

costitutivi del modello teoretico alla base di *Italiano 2000*, il quale definì il mercato delle lingue non come un mercato globale in cui esse sono in competizione e quindi intese esclusivamente come sistemi formali di regole, ma in cui competono vari fattori, tra cui anche cultura, società ed economia.

Agli albori del nuovo Millennio siamo ormai all'interno di un mondo globale, in cui si notava non solo un movimento continuo di finanze, ma anche di persone, lingue ed ecco che l'italiano si riesce a porre come lingua di incontro: incontro tra innovazione e tradizione.

In questo mercato delle lingue, e nella sua ipotetica classifica delle L2 più studiate al mondo, la nostra lingua si trovava in quarta posizione, preceduto solo dalla lingua pivot per eccellenza, l'inglese, poi dal francese e dal tedesco. Questo dato diventò poi conferma: è sufficiente pensare al fatto che l'italiano a livello europeo è da sempre stata una lingua ben presente nel profilo di competenze, soprattutto delle classi dirigenti e ne è un esempio il famigerato Grand Tour.

L'altro dato quantitativo di cui fare menzione è che il 25 per cento degli informanti si avvicinavano all'italiano per motivi lavorativi, introducendo così per la prima volta in maniera sostanziale il fattore di spendibilità sociale della nostra lingua e manifestando così un elemento in grado di cambiare lo status dell'italiano rispetto a quello assunto negli anni Settanta.

Questa nuova motivazione all'approccio dell'italiano si deve al così detto *Made in Italy*, ovvero l'insieme di tutti quei valori estetici fondati sulla nostra storia culturale, lo ritroviamo ad esempio nella cucina etnica propria delle nostre comunità emigrate e grazie al quale ora è diventata paradigma di una cucina elegante, salutare e attenta alle radici locali. *Made in Italy* è tutto ciò che attribuisce alla nostra lingua dei valori, per lo più valori positivi, alla svolta del Millennio.

Per concludere, l'indagine *Italiano 2000* si soffermò anche sulla condizione linguistica della nostra emigrazione, la quale appariva composita e differenziata e venne suddivisa in tre macro categorie, in base alle varie generazioni: la generazione degli anziani, la quale appariva più forte in termini di identità originaria ed utilizzava principalmente il dialetto per comunicare, seguita dalla generazione di mezzo, soggetta ad un'identità plurilingue ed infine dalle generazioni dei giovani e giovanissimi, in cui si nota lo slittamento dell'italiano fuori dal loro spazio linguistico, impegnati di più nell'apprendere la lingua del posto in cui vivevano.

L'italiano sembrava quindi avere una notevole capacità di attrazione, ma rimaneva ancora carente e instabile per quanto riguardava le azioni di politiche linguistiche sia interne che esterne. Le indagini successive e le ultime di cui facciamo menzione sono l'indagine di Barbara Turchetta del 2004/05 in cui applicò una duplice analisi alla ricerca, sia linguistica che politica, ed infine l'analisi che riprende la via segnata da *Italiano 2000*: *Italiano 2010*, affidata

sempre dal MAE a Claudio Giovanardi e Pietro Trifone in cui risultò nuovamente centrale la motivazione culturale.

Bisogna tener presente quindi che la situazione dell'italiano mutò dopo lo stato di fatto messo in evidenza da Italiano 2000 soprattutto a causa di fattori esterni che colpirono il mondo intero, come la crisi del 2008/9, la quale ebbe grandi ricadute sull'economia, e quindi anche sul mercato delle lingue, non risparmiando nemmeno l'andamento dell'apprendimento dell'italiano. La nostra lingua riuscì ad avvalersi della concezione di lingua di nicchia e a non essere colpita nell'immediato, a differenza di lingue come il francese, riuscendo quindi a resistere grazie alla sua indipendenza dalle fluttuazioni dei contesti di uso, ma non riuscendo comunque ad eludere in seguito gli effetti di questa crisi. La concezione dell'italiano come lingua di cultura si indeboliva sempre di più e iniziavano ad essere evidenti i problemi alla base della politica linguistica dell'italiano e alla sua diffusione: mancavano strategie e risorse per poter star dietro alla nuova emigrazione. L'italiano stava entrando in crisi sotto molti punti di vista, ad esempio per via del mancato sfruttamento del Made in Italy si stava arrivando ad un inevitabile distacco dall'apprendimento dell'italiano e all'espansione preponderante di lingue con alta spendibilità sociale, prima fra tutte l'inglese.

Questa perdita che l'italiano subì, ma come molte altre lingue, per via della crisi del 2008 si può notare anche attraverso i dati forniti dalla Modern Language Association (MLA), un'associazione statunitense che dal 1958 fino al 2016 raccolse dati sulle iscrizioni ai corsi di laurea in lingue diverse dall'inglese nei college e nelle università degli Stati Uniti.

Prendiamo in considerazione gli Stati Uniti per far notare il calo di interesse nei confronti dell'italiano, proprio perché questo Paese è da sempre stato una delle maggiori destinazioni dei flussi di emigrazione italiana dal periodo postunitario, e nella quale si concentrano quindi molte delle dinamiche che hanno influito sulla condizione della lingua italiana nel mondo globale. Nel periodo tra il 1880 e il 1914 più di quattro milioni e mezzo di italiani, provenienti soprattutto dall'Italia meridionale, sbarcarono negli Stati Uniti e gli espatri dall'Italia raggiunsero quasi i sei milioni, prima di arrestarsi nel 1976, quando iniziarono i rientri.

Nonostante i rientri, ci sono aree americane che ormai sono rimaste il luogo di riferimento per l'emigrazione italiana e per l'Italia in generale, come il Toronto, su cui è stata anche svolta un'importante ricerca da parte del rinomato Massimo Vedovelli insieme alla professoressa Barbara Turchetta, i cui dati sono raccolti in *Lo spazio linguistico italiano globale: il caso dell'Ontario*.

In generale l'area Nordamericana è uno dei luoghi di maggiore interesse per le questioni linguistiche delle comunità emigrate di origine italiana, ovviamente perché in primis essa stessa fu appunto la meta principale di quest'ultime.

Sono state individuate cinque fasi che caratterizzarono lo sviluppo della lingua italiana nel Nord America, la prima in cui l'italiano coincise direttamente con il

dialetto regionale prevalendo nettamente sull'inglese: la dialettologia esclusiva di fatti si attestava al 97,5% negli anni dell'unificazione poiché il dialetto possedeva quel sostrato culturale e identitario a cui si legava un ricordo della vita in Italia, ma che andò via via diminuendo nel tempo arrivando addirittura al 20% negli anni Ottanta.

Nella seconda fase la conoscenza dell'inglese era ancora debole, ma emergeva un importante meccanismo linguistico, il così detto *code switching*, letteralmente cambio di codice linguistico; siamo nel momento in cui è forte il processo del contatto linguistico, che ha dato luogo alla prima reale forma di italoamericano, chiamato anche *italiese*.

Andando avanti, la terza fase è quella in cui si vedeva ancora la presenza del cambiamento di codice, ma la sostituzione in questo caso avveniva di più con l'inglese che con l'italiano regionale portando poi alla quarta fase in cui si utilizzava soprattutto l'inglese facendo passare definitivamente l'italoamericano in secondo piano.

Infine, nella quinta fase ci fu una totale scomparsa delle influenze italoamericane, ciò che De Mauro definisce con *slittamento dell'italiano*, in cui i parlanti sono ormai monolingui in inglese.

Uno studio importante su questo argomento e di cui riportiamo le informazioni principali nella seguente tesi è stato realizzato dall'Università di York, a Toronto, sulla condizione dei dialetti italiani, a cura degli specialisti Gianrenzo Clivio e Marcel Danesi.

Dopo questa breve riflessione sugli studi svolti dall'università di York andremo a confrontare i dati dei censimenti canadesi, raccolti nel già citato libro del professore Vedovelli e Turchetta, con i dati generali sull'America attraverso l'ultimo report della MLA per fare notare, come abbiamo detto prima, il calo di interesse nei confronti dell'italiano a partire dalla crisi del 2008.

Gianrenzo Clivio fu professore ordinario di linguistica italiana all'Università di Toronto, con vasta esperienza di ricerca, di insegnamento nel campo di dialettologia e di linguistica italiana, di cui riportiamo ora le parti salienti della sua ricerca.

Lo studioso, vivendo in una parte di Toronto prevalentemente italiana, ebbe l'opportunità di osservare direttamente l'uso linguistico di questa zona, portandolo a scoprire così l'*italiese*, cioè quella lingua comune tra tutti gli italiani creata dall'integrazione nel sistema fonologico e morfologico italiano di termini inglesi.

A seguito di questa osservazione il professore mentre raccoglieva dati per la sua ricerca si accorse che esistevano più varietà dell'*italiese*, riflettenti ciascuna un dialetto o una varietà italiana. Egli affermò che esistevano quindi forme dialettali, localizzate geograficamente che rappresentavano ciascuna di esse un *gradatum* che portava dalle forme dialettali all'*italiese* comune. Quest'ultimo molti italiani lo impararono proprio in America, ma non per comunicare con gli altri canadesi, ma

per comunicare con gli altri italiani, ovvero coloro che emigrarono a Toronto dalle zone più povere della nostra penisola, il Sud dell'Italia, dove la dialettologia era presente ancora in maniera totale.

Le persone provenienti dalle stesse zone in Italia continuavano anche in America ad avere rapporti tra di loro, grazie alle associazioni italiane presenti nel Paese oppure alle varie ricorrenze che si continuavano ad organizzare come battesimi, matrimoni o le tipiche feste di paese, durante le quali la lingua che si utilizzava era il dialetto.

Inoltre, nonostante la trasmissione sempre più carente del dialetto italiano ai figli, cioè da persone di prima generazione a generazioni che invece si avvicinano sempre di più all'inglese, i dialetti riuscirono a rimanere sempre molto vivi in America a differenza dell'Italia, la quale invece andò con rapidità verso un livellamento linguistico veicolato soprattutto dalla televisione. Quest'ultima fu uno dei motivi che portò alla diffusione di un italiano standard e all'entrata nella vita degli italiani di un italiano quotidiano, facendo finalmente uscire la nostra lingua da quella concezione di lingua cristallizzata, appartenente ad una nicchia o trovabile solo nei libri. Della televisione ne parleremo anche in seguito nello stesso capitolo per capire che ruolo ricoprì non solo in Italia, ma anche in altri paesi anche dell'Europa dell'est, andando poi a realizzare così un confronto tra ciò che influenzò la diffusione dell'italiano in America e ciò che successe dalla parte opposta del continente. È importante avere un quadro completo e approfondito di ciò che caratterizzò l'apprendimento dell'italiano in due aree così diverse del globo perché permette di comprendere in toto la diffusione dell'italiano, appunto, nel mondo.

C'è da dire che anche in Ontario però la televisione e il suo impatto sui parlanti non passò inosservato, anzi tra i mezzi di comunicazione di massa in lingua italiana più diffusi in Canada e in Ontario, vi è certamente la televisione, con Telelatino e Mediaset Italia (cfr. Turchetta, Vedovelli 2018: 219).

Secondo un'affermazione di Gianrenzo Clivio "il dialetto paradossalmente è presente più in America che in Italia e un altro fattore che influisce sulla scomparsa dell'uso linguistico dialettale in Italia oltre la televisione fu sicuramente la non omogeneità della popolazione, soprattutto nelle grandi città del Nord Italia. Ad esempio, a Torino i piemontesi costituivano una minoranza, interi quartieri della città erano abitati da immigrati meridionali e stessa cosa si poteva dire di Milano: per necessità quindi ci fu un graduale abbandono del dialetto" (cfr. York University, o.l.).

In America invece questo fenomeno avvenne meno, innanzitutto la televisione italiana non era seguita e soprattutto l'alternativa al dialetto era l'inglese, lingua che non imparavano, o imparavano solo in ambito lavorativo, senza voler quindi abbandonare la loro parlata nativa in ambito domestico.

La vitalità del dialetto in America, come detto precedentemente, stava andando e va tutt'oggi verso la scomparsa per via delle nuove fasce generazionali sempre più vicine alla lingua inglese, ma come affermò Clivio, questo allontanamento non porterà comunque ad una totale scomparsa della cultura che da sempre si lega ai dialetti. Nel continente oltreoceano, anche se veicolate dall'inglese e non direttamente dalla madrelingua italiana o dal dialetto, si continuano a trasmettere usanze italiane culinarie o l'abitudine alle cerimonie come gli sposalizi in chiesa, i banchetti, i battesimi e il senso della parentela: è proprio questo che continuerà a distinguere la collettività italo canadese dagli altri canadesi.

L'altro specialista che si occupò di questa ricerca si vede coinvolto personalmente in questo fenomeno, il professore Marcel Danesi, infatti, arriva bambino a Toronto e vive entro la comunità italiana, e proprio da qui inizia la sua riflessione anche sulle radici linguistiche della comunità.

Volle utilizzare gli strumenti linguistici per capire il ruolo del dialetto, i suoi effetti fuori dal suo ambiente naturale e la sua relazione con l'italiese. Si concentrò sull'uso della lingua nella famiglia e nell'ambito formale scolastico per vedere se potesse avere qualche effetto sull'apprendimento della lingua inglese, o sull'apprendimento anche dell'italiano standard.

Ci sono state due ondate di immigrazione a Toronto, la prima con poche conseguenze per il Canada, ma la seconda post Seconda Guerra Mondiale ebbe invece un forte impatto dato il considerevole numero di persone arrivato in America portando con sé il dialetto locale.

Il professore Danesi cita un importante linguista di nome Gleason, fautore di studi sulla distribuzione geografica dei dialettofoni a Toronto, il quale affermò che le persone provenienti dalle stesse aree della nostra penisola si erano raggruppate nelle medesime zone in Canada e comunicavano con il loro dialetto locale, ricreando la vita di paese a Toronto e riuscendo così a mantenere forti legami linguistici e culturali: il dialetto per i primi immigrati fu un vero e proprio strumento di sopravvivenza.

Il dialetto era rimasto intatto, puro e statico, anzi Danesi afferma che durante le sue interviste a dialettofoni in America, questi ultimi affermavano che essi erano rimasti gli unici a parlare il vero dialetto e che nella penisola italiana, ormai a causa di un inquinamento² da parte dell'italiano colloquiale e dell'inglese il dialetto stava andando verso la scomparsa. Danesi riscontrò la stessa convinzione da parte degli italiani stessi, abruzzesi in particolare, i quali dissero, durante una sua ricerca sul dialetto parlato dagli Aquilani, che ormai non si parlava più il dialetto abruzzese o quello definito da loro "dialetto locale originario", dissero che si doveva chiedere piuttosto ai primi immigrati che si trovavano ancora a Toronto.

² Parola tratta dall'intervista di Marcel Danesi (di cui si riporta il link nella sitografia) e riportata fedelmente.

A Toronto, dunque, anche secondo i dati riportati nel Lo spazio linguistico italiano globale: il caso dell'Ontario, un cittadino su due non è di origine canadese, questo perché l'Ontario è certamente tra le mete privilegiate dei flussi in ingresso e l'immigrazione è oramai un fattore tutt'oggi stabile del Paese.

I dati del censimento del 2016 rilevano la presenza di oltre 200 lingue materne immigrate in Canada, tra cui l'italiano soprattutto con i migranti arrivati dopo la Seconda guerra mondiale, come già menzionato prima parlando dello studioso Danesi.

Gli italiani in Canada vanno ad inserirsi principalmente nei grandi agglomerati urbani, tra cui appunto Toronto, ma anche Montreal o Ottawa-Gatineau.

L'italiano rientra tra le prime lingue immigrate di queste aree, nello specifico al quinto posto tra le prime dieci lingue immigrate a Toronto, rispettivamente con un numero di parlanti pari a 164.510, 109.300 a Montreal e 10.470 in Ottawa-Gatineau³.

Nonostante la presenza non indifferente di parlanti italiani in queste zone, non passava inosservato uno scarto sempre drastico rispetto alle lingue più parlate ad esempio a Toronto come il cantonese, il mandarino e in parte il tagalog.

Inoltre, facendo un confronto con un'indagine del 2011 e quella del 2016 si nota una riduzione del numero di parlanti che hanno dichiarato di possedere l'italiano come lingua materna, l'italiano ha infatti perso 9.085 parlanti, con una media annuale di quasi 2.000 (1.875) italofoeni (cfr. Turchetta B., Vedovelli M., 2018: 106/117).

Vediamo invece la situazione dell'italiano in generale negli Stati Uniti attraverso i dati sulle iscrizioni ai corsi di laurea in lingue diverse dall'inglese raccolti dalla Modern Language Acquisition (MLA), nel 2009 con il supporto dello United States Department of Education, nel 2013 con l'appoggio parziale della National Endowment for the Humanities and the National Security Education Program ed infine nel 2016 aiutata dai fondi della National Endowment for the Humanities.

Il primo dato sull'italiano è il seguente: esso non fu colpito immediatamente nel 2009 dopo la grande crisi economica anzi, rispetto a molte altre lingue come il francese, tedesco o russo, seppe resistere per la sua nomina di lingua di nicchia e di cultura e riuscì a ritardare un declino che sarebbe inevitabilmente arrivato.

L'italiano seguì le stesse orme dello spagnolo nei corsi di laurea per quanto riguardo questo periodo, di fatti nel censimento vedono ambedue un aumento rispettivamente del 13,9% e del 33,3%.

Il declino per l'italiano si registrerà nel 2016 con un 20% in meno di iscrizioni: viene definito il calo maggiore tra le dieci lingue più insegnate negli Stati Uniti. La

³ Dati che risalgono al censimento del 2016 e di cui riportiamo le tabelle, ognuna relativa alla località menzionata, negli *Allegati* (All. 1).

Modern Language Association aveva già percepito tramite i censimenti precedenti un grande dislivello tra le iscrizioni ai corsi introduttivi rispetto ai corsi avanzati, il quale significava che gli studenti non progredivano e non riuscivano a completare gli studi di italiano.

Questo concetto è più lampante se si menzionano i dati tratti dalla tabella sulle iscrizioni dell'autunno 2016 (All. 2): l'italiano nel 2006 contava 78.176 iscrizioni, 80.322 nel 2009, nel 2013 iniziavano a calare e ad arrivare ad un 70,982 per giungere infine al 2016 ad un 56,743 di iscrizioni.

Inoltre, osservando i dati invece dalla tabella sulla comparazione tra iscritti ai corsi introduttivi rispetto a quelli avanzati (All.3) è ancora più impressionante il divario tra le persone iscritte nel 2016 ai corsi base, di cui 50.934 e quelle iscritte ai corsi avanzati, di cui solo 5.175.

Dunque, a seguito della crisi del 2008 si definisce un nuovo ordine linguistico globale, con al vertice la lingua inglese, e una svalutazione di tutte le altre lingue: il disimpegno delle lingue, come abbiamo visto attraverso dati e ricerche fu evidente nel continente americano.

Ovviamente la crisi economica internazionale, esplosa nel 2007-2008, ebbe un impatto violento anche sulla struttura produttiva italiana e di fronte a questo inarrestabile declino economico, molti lavoratori e lavoratrici, così come accaduto in altri simili momenti storici, hanno scelto la strada dell'emigrazione. Tra il 2008 e il 2015, oltre mezzo milione di italiani è letteralmente sparito dall'anagrafe per ricomparire all'estero nelle mete principali come Germania, Regno Unito e Francia (cfr. Ricciardi 2017 o.l.).

Per quanto riguarda l'Europa dell'est la percentuale di stranieri è invece sempre stata molto bassa e secondo uno studio condotto nel 2016 dall'Università di Verona a cura del professore Riccardo Fiorentini sui flussi migratori in Italia, sin prima del 2014 di fatti la percentuale di stranieri più bassa è sempre stata riscontrata in Polonia con lo 0,3%, in Romania con lo 0,4%, in Lituania con lo 0,8%, Bulgaria e Croazia entrambe con lo 0,9% ed infine Ungheria con la percentuale più alta l'1,5%, ma comunque esigua rispetto ed esempio al Lussemburgo con una percentuale di 45 stranieri. Interessante per la diffusione dell'italiano o la scelta del suo apprendimento a seguito alla crisi del 2008 non è da andare a ricercare nell'emigrazione, ma in quel fenomeno chiamato migrazione di ritorno che si verificò nell'Europa dell'Est, in particolare Romania ed Albania. Nel caso albanese, più di 5000 immigrati decisero di rientrare in patria e il Paese assistette così al rientro di personale molto specializzato, di migranti albanesi che in Italia avevano preso un titolo di studio o fatto carriera.

Il circuito migratorio dopo il 2008 quindi inizia a cambiare e da una migrazione prettamente lavorativa e finalizzata all'inserimento duraturo nella comunità ospitante, si è passati a un tipo di migrazione mirata all'apprendimento e alla formazione scolastica che ha insita in sé l'idea del ritorno nel paese

d'origine. I governi iniziarono ad accorgersi che i migranti di ritorno proponevano novità lavorative e sociali considerevoli e che il loro contributo iniziava ad essere fondamentale.

L'Albania diede il via in tutta l'Europa dell'Est alla così definita discriminazione positiva nei confronti dei titoli di studio ottenuti all'estero: i giovani che studiano fuori sembrano avere maggiori possibilità di trovare lavoro al loro rientro.

Si inizia così ad introdurre la necessità di conoscere la lingua del paese in cui si andrà a studiare e tra queste rientra l'italiano per via di quella tendenza, che sembra essere ancora oggi quella dominante, per cui ad esempio gli albanesi hanno intenzione di frequentare gli Atenei italiani per sfruttare poi la propria laurea nel paese di partenza (cfr. Morreale 2017 o.l.).

Questo fattore influì sulla diffusione dell'italiano a seguito della crisi del 2008 e diede un nuovo volto alle motivazioni di apprendimento dell'italiano, introducendo finalmente anche per l'italiano quella motivazione di spendibilità sociale.

Infine, ad aver influito in maniera consistente sulla diffusione dell'italiano nell'Europa dell'est e in Ungheria non fu quindi l'emigrazione italiana, come era successo invece in America con la seconda ondata di migrazione post Seconda guerra mondiale, oppure la crisi del 2008, la quale, a parte la discriminazione positiva nei confronti dei titoli di studio ottenuti all'estero dovuti all'immigrazione di rientro, non apportò consistenti modifiche all'assetto linguistico dell'Oriente. Bisogna invece spostare l'attenzione ad un altro anno, molto precedente alla crisi del 2008, per capire il motivo maggiore che portò ad un nuovo assetto linguistico nell'Europa dell'Est: l'anno 1989.

Di fatti l'evento che influì sul nuovo ordine linguistico per quanto riguarda l'Europa dell'est è da andare a ricercare quindi all'avvenire della caduta del Muro di Berlino nel 1989.

Soffermiamoci prima sulla situazione attuale dell'italiano nell'Europa dell'Est per andare poi a vedere come si è evoluta dopo il 1989. Ad oggi l'italiano risulta essere studiato con alte percentuali, in Ungheria è una delle seconde lingue studiate dopo l'inglese, in Russia è la seconda insieme al francese e tedesco, in Ucraina grazie ad un'indagine dell'Accademia delle Scienze di Kiev viene collocato al primo posto e a Vienna l'italiano come per l'Ungheria è la lingua straniera più studiata dopo l'inglese. Infine, non possiamo non citare l'Albania, studi di linguisti albanesi e italiani stimano che l'italiano sia compreso dal 60-70% della popolazione totale, e che il 40-50% degli albanesi sappia parlare italiano. Le cifre oscillano quindi tra 1 200 000 e 1 600 000 individui capaci di parlare italiano, concentrati specialmente nelle grandi città e su tutta la costa.

Abbiamo detto precedentemente che ci saremmo soffermati sul ruolo che la televisione ha avuto per quanto riguarda la diffusione dell'italiano anche nell'Europa dell'est e per approfondire questo argomento prendiamo in

considerazione proprio questo ultimo Paese di cui abbiamo fatto menzione: l'Albania.

In Albania negli anni del dopoguerra il regime comunista bandisce l'italiano dalla televisione, riammettendolo solo successivamente attraverso la trasmissione di musica italiana di Radio Tirana. Per fortuna questo bando dell'italiano smise presto di esistere e addirittura già negli anni '70 la televisione albanese copiava i programmi Rai trasmettendoli con sottotitoli: uno tra questi il TG1, di cui venivano però oscurate le notizie su Albania e sul Papa.

Finalmente poi con la caduta del regime comunista negli anni '90 la televisione italiana inizia a diffondersi in maniera totale nel Paese. Dopo gli anni '90 i canali più trasmessi sono le tre reti Rai e la Mediaset, ma anche Telenorba, appartenente ad un coraggioso emittente pugliese che decise di aprire una sua televisione in Albania, ed infine tutte le nascenti televisioni private che superarono quasi le trasmissioni Rai per via della messa in onda di film con sottotitoli albanesi.

Ad oggi la tv albanese trasmette più di cinquanta film italiani sottotitolati e per quanto riguarda la radio l'unica che ancora si ascolta effettivamente è Radio Maria.

Andando avanti spostiamoci sull'evento che più caratterizzò il nuovo assetto delle lingue straniere studiate nei paesi dell'Est, tra cui l'italiano, ovvero il già menzionato crollo del Muro di Berlino. Delineando i tratti che caratterizzarono maggiormente questo episodio capiremo come questo evento influì sia sullo spazio linguistico relativo a questa parte dell'Europa e sia su quello riguardante l'Ungheria, ma a cui verrà dedicato tutto il capitolo successivo.

L'inizio di questa importante vicenda storica è da andare a ricercare già nel 1945, poco prima della fine della Seconda Guerra Mondiale, in cui si stava facendo strada l'idea di dividere Berlino in sfere d'influenza, per l'esattezza in quattro settori, ognuno di essi controllati dalle superpotenze uscite dall'ultimo scontro mondiale: Unione Sovietica, Stati Uniti d'America, Regno Unito e Francia. Quello sovietico era il quadrante più esteso e mai come allora fu evidente quanto la Germania fosse il cuore d'Europa e del pianeta, geograficamente e politicamente parlando.

Inizialmente ai cittadini di Berlino fu concessa libertà di circolazione in tutti i settori della città, ma l'avvento della Guerra Fredda cambiò i connotati di questa realtà molto velocemente, portando la Germania letteralmente a spaccare in due parti il suo territorio, Germania Est e Germania Ovest, e a bloccare i confini tra le due parti nel 1952.

La conseguenza di ciò fu che circa 2,6 milioni di tedeschi dall'Est passarono ad Ovest tra il 1949 e il 1961, la così definita emorragia umana di persone tedesche che attraverso Berlino fuggirono dalla Germania dell'Est a quella dell'Ovest per sottrarsi al comunismo. Il Muro fu costruito sotto il comando del capo della Repubblica Democratica Tedesca, Walter Ulbricht insieme al segretario del Partito

Comunista dell'Unione Sovietica (PCUS), Nikita Krusciov, che a seguito di questa fiumana migratoria decisero di realizzare in una sola notte del 1961 questo vero e proprio blocco.

Per 28 anni, anni drammatici per la Germania, la televisione documentò tutti i particolari della vicenda e l'attenzione del mondo intero fu sempre rivolta verso questo Muro.

Nell'ottobre del 1989 le proteste si diffusero da Berlino in varie città della Germania est, ad esempio Dresda, Magdeburgo e Lipsia. Furono manifestazioni presiedute soprattutto da giovani, ma non solo, anche da tutte quelle persone che rivendicavano i loro diritti più importanti tra cui libertà, democrazia, diritti sociali e civili.

L'abbattimento del muro avvenne però grazie all'apertura di un altro blocco avvenuta mesi prima, di cui a volte ci si dimentica l'importanza e che coinvolse proprio il paese protagonista della seguente tesi, l'Ungheria, insieme all'Austria. Esattamente cinque mesi prima del grande avvenimento del 1989 ci fu la prima apertura ufficiale, l'apertura del confine austro ungarico, quella "cortina di ferro" che durante la Guerra Fredda aveva separato l'Europa Occidentale alleata degli Stati Uniti dall'Europa Orientale parte del blocco comunista. Essa venne abbattuta il 27 giugno del 1989 dai ministri degli esteri in persona di Austria e Ungheria, Alois Mock e Gyula Horn, i quali tranciarono con delle tenaglie il filo spinato al confine tra i due paesi.

Questo come detto prima fu il passo decisivo che portò alla caduta del muro di Berlino ed il quale vede proprio l'Ungheria giocare un ruolo fondamentale: essa era vincolata dal 1969 con un accordo alla Germania Est per impedire legalmente che i cittadini di quest'ultima raggiungessero la Repubblica Federale di Germania attraverso l'Austria, quindi l'eliminazione delle barriere fisiche al confine avrebbero portato ad una prima circolazione di molti tedeschi dell'Est e cittadini dei paesi comunisti a raggiungere nuovamente la Germania Ovest passando a sud dall'Ungheria e dall'Austria (cfr. Storti S., 2019 o.l.).

L'Ungheria quindi non si trovò in una situazione semplice, da un lato avrebbe dovuto fermare i tedeschi dell'Est, ma dall'altro nel marzo dello stesso anno aderì alla Convenzione di Ginevra sui rifugiati, in cui si era deciso di rispettare i diritti umani delle persone che fuggivano dal loro paese in cerca di asilo: ufficialmente l'Ungheria negava di voler diventare un paese di transito per i tedeschi dell'Est, ma nella pratica alleggerì i controlli ai confini. Alleggerire i controlli ai confini significò ad esempio deporre la pratica dei timbri sui passaporti dei tedeschi dell'Est, sorpresi a tentare per la prima volta di attraversare il confine, a causa dei quali avrebbero perso il lavoro o portato addirittura all'arresto una volta rientrati in patria.

Finalmente, l'11 settembre 1989 l'Ungheria presentò una decisione temporanea al ministro degli Esteri Gyula Horn al fine di rimuovere ogni limitazione per

l'attraversamento della frontiera da parte dei tedeschi dell'Est legalizzando così ciò che nei mesi precedenti molti erano già riusciti a fare. La decisione doveva essere per l'appunto temporanea, ma rimase in vigore fino alla successiva apertura del confine tra le due Germanie (cfr. Storti S. 2019 o.l.).

Questa apertura del Muro di Berlino avvenne nel novembre 1989 e solo un mese dopo se ne vide la sua totale distruzione, salvo eccezione per sei punti che furono mantenuti come monumento in memoria delle forze che resistettero alle divisioni e per ricordare la fine della Guerra fredda.

Da questo momento in poi vengono descritti i primi abbracci, i primi momenti di aggregazione e di libertà: una libertà a cui anche le lingue sono soggette.

Il movimento migratorio delle persone porta di fatti ad un nuovo assetto linguistico nell'Europa dell'est ed in particolare in Ungheria.

Di fatti nei licei ungheresi è previsto, ancora oggi, lo studio di due lingue straniere e fino al 1989 lo studio del russo era obbligatorio nella scuola media inferiore, superiore e nei corsi universitari come materia supplementare (Kollár 2002). La prima lingua straniera da apprendere era quindi obbligatoriamente il russo e il secondo posto era conteso tra inglese e tedesco, mentre le altre lingue come italiano, spagnolo e francese venivano considerate lingue di nicchia (Zentainé Kollár 2015).

La situazione cambia quando il russo non fu più lingua obbligatoria di studio e la prima lingua straniera ad essere appresa diventò l'inglese, la seconda più studiata il tedesco, ma seguita subito in questo caso da italiano, francese, spagnolo e russo: ogni alternativa che veniva accostata al russo dopo il 1989 veniva decisamente preferita. Lo conferma anche un'indagine sulle motivazioni allo studio dell'italiano svolta presso il Dipartimento di Italianistica dell'Università Eötvös Loránd di Budapest: le diverse lingue straniere che si trovavano a competere per la conquista del territorio abbandonato dal russo, erano attualmente alla ricerca di nuove strategie atte a fortificare e stabilizzare i nuovi spazi acquisiti ed è in questo contesto di continua evoluzione che nel prossimo capitolo andremo ad analizzare i rapporti che si instaurarono tra l'Italia e l'Ungheria.

Il 1989 fu quindi un anno che portò con sé grandi cambiamenti in tutto il mondo, soprattutto nell'Europa dell'est, e in Ungheria come visto; cambiamenti che riguardarono anche la diffusione della lingua italiana.

Dunque, possiamo affermare che c'è stata ed è presente tutt'oggi una grande tradizione dell'italiano in Ungheria, ma i cambiamenti più sostanziali per quanto riguarda lo studio istituzionalizzato della nostra lingua italiana sono avvenuti pressoché dopo l'evento epocale della caduta del muro di Berlino.

Concludendo, ad oggi la politica linguistica per l'italiano nel mondo è caratterizzata da molte carenze su diversi piani; innanzitutto, a livello di risorse, molto indietro rispetto a Paesi come Francia, Germania, Cina. Inoltre, si verifica

ancora un'arretratezza sui modelli di ideologia linguistica ed infine, una carenza a livello normativo, dato che ci sono solo 2 leggi riguardanti tale argomento: la legge 401/1990 sugli Istituti Italiani di Cultura e la legge 153/1971⁴

Con quest'ultima legge si segna un momento di novità, ma la svolta arriverà appunto negli anni '70, in cui ci fu un cambio generazione nell'organico del Ministero degli Affari Esteri ed una nuova leva di Ambasciatori e Direttori Generali. In tale contesto nasce la prima indagine in assoluto sull'italiano nel mondo di cui abbiamo delineato precedentemente le caratteristiche, voluta dall'allora Direttore generale delle Relazioni culturali del MAE: l'ambasciatore Sergio Romano.

Questa prima indagine viene affidata all'Istituto per l'Enciclopedia italiana e la sua direzione a Ignazio Baldelli, con il contributo decisivo di Ugo Vignuzzi: in questa ricerca si segnala una costante crescita (almeno fino agli anni recenti) nel numero di stranieri che decidono di studiare italiano nel mondo. Tale dato viene confermato anche dai solidi dati quantitativi risultati dalle ricerche successive e di cui abbiamo voluto dare un breve, ma significativo, resoconto in questo scritto; questo elaborato vuole essere di aiuto per chiunque voglia affrontare un qualunque tipo di analisi o studio linguistico, perché quest'ultimo per assumere un senso ha bisogno di essere confrontato con le indagini che l'hanno preceduto (cfr. Turchetta, Vedovelli 2018: 39).

Bibliografia

CONGIU M. (2011), *Un decennio cruciale. L'Ungheria dal secondo dopoguerra al 1956*, Milano, Sedizioni.

KOLLÁR A. (2003) *L'insegnamento dell'italiano in Ungheria come L2*, in Marcato G. (a cura di) *Italiano. Strana lingua?* Padova, Unipress pp. 375-381.

TURCHETTA B., VEDOVELLI M. (2018), *Lo spazio linguistico italiano globale: il caso dell'Ontario*, Pisa, Pacini.

TULLIO D., VEDOVELLI M. (2003), *Italiano 2000. I pubblici e le motivazioni dell'italiano diffuso fra stranieri*, Roma, Bulzoni.

VEDOVELLI M. (2002), *L'italiano degli stranieri*, Roma, Carrocci.

⁴ Legge su Iniziative scolastiche, di assistenza scolastica e di formazione e perfezionamento professionale da attuare all'estero a favore dei lavoratori italiani e loro congiunti.

VEDOVELLI M. (2018), *Nuovi scenari globali per l'Italiano nel mondo*, in Bombi R. (a cura di), *Italiano nel mondo*, Udine, Forum.

ZENTAINÉ KOLLÁR A. (2015) *Sulle motivazioni degli studenti ungheresi allo studio della lingua italiana: primi risultati di un'indagine statistica*, in Malinowska M. et al. (a cura di) *L'Italia e la cultura europea*, Firenze, Franco Cesati Editore pp. 533-538.

Sitografia

MORREALE S. (2017 o.l.), *Albania: L'impatto sociale della migrazione di ritorno*, nel sito *East Journal*, <https://www.eastjournal.net/archives/79174> (ultima consultazione 4 aprile 2022)

RAI SCUOLA (o.l.):

s.a., *Aldo Capitini: la pratica non violenta. Un metodo politico per favorire la convivenza umana*, <https://www.raicultura.it/filosofia/articoli/2019/01/Aldo-Capitini-la-pratica-non-violenta-98ef103f-f65f-4f8a-abd4-62d204fa0560.html> (ultima consultazione 4 aprile 2022)

RICCIARDI R. (2017 o.l.), *Fuga di lavoratori dall'Italia: dal 2008 "persi" 800mila residenti*, https://www.repubblica.it/economia/miojob/2017/06/20/news/osservatorio_mobilita_giova_ni_lavoro-168609979/ (ultima consultazione 4 aprile 2022)

STORTI S. (2019 o.l.), *Il primo percorso, cinque mesi prima della caduta del muro di Berlino*, <https://www.ilpost.it/2019/11/03/austria-ungheria-muro-berlino/> (ultima consultazione 4 aprile 2022)

YORK UNIVERSITY (O.L.):

s.a., *I dialetti italiani a Toronto*, http://www.yorku.ca/jvzocco/dialectstoronto/index_ital.html (ultima consultazione 4 aprile 2022)

YORK UNIVERSITY (O.L.):

s.a., *Le interviste con gli specialisti*, in *I dialetti italiani a Toronto*, http://www.yorku.ca/jvzocco/dialectstoronto/video_danesi_ital.html (ultima consultazione 4 aprile 2022)

Allegati

All.1 - Barbara Turchetta, Massimo Vedovelli (a cura di), *Lo spazio linguistico italiano globale: il caso dell'Ontario (2018)*, p.112, Tabelle dei dati sulle prime lingue immigrate a Toronto, Montreal e Ottawa- Gatineau (valori assoluti – Censimento del 2016)

Prime lingue immigrate parlate nell'area metropolitana di Toronto.

Lingua	Numero di parlanti	%
Cantonese	206.035	9,5
Mandarino	233.885	8,5
Punjabi	186.030	6,8
Italiano	164.510	6
Tagalog	161.510	5,9
Altre lingue immigrate	1.732.515	63,3

Prime lingue immigrate parlate nell'area metropolitana di Montreal.

Lingua	Numero di parlanti	%
Arabo	181.435	18
Spagnolo	129.865	12,9
Italiano	109.300	10,9
Lingue creole	65.665	6,5
Mandarino	41.480	4,2
Altre lingue immigrate	478.945	47,6
Totale	1.007.050	100

Prime lingue immigrate parlate nell'area metropolitana di Ottawa-Gatineau.

Lingua	Numero di parlanti	%
Arabo	47.630	18,6
Mandarino	20.710	8,1
Spagnolo	18.610	7,3
Cantonese	11.050	4,3
Italiano	10.470	4,1
Altre lingue immigrate	147.965	57,7
Totale	256.435	100

All. 2 - Dennis Looney e Natalia Lusin, *Enrollments in Languages Other Than English in United States Institutions of Higher Education, Summer 2016 and Fall 2016: Final Report*, 2019, Dati in percentuale sulle iscrizioni dell'autunno 2016 ai corsi di laurea in lingue diverse dall'inglese nei college e nelle università degli Stati Uniti, pag.32

Fall Language Enrollments and Percentage Change (Languages in Descending Order of 2016 Enrollments)

	2006	2009	% Change, 2006–09	2013	% Change, 2009–13	2016	% Change, 2013–16
Spanish	822,148	861,015	4.7	789,888	-8.3	712,240	-9.8
French	206,019	215,244	4.5	197,679	-8.2	175,667	-11.1
American Sign Language	79,744	92,068	15.5	109,567	19.0	107,060	-2.3
German	94,146	95,613	1.6	86,782	-9.2	80,594	-7.1
Japanese	65,410	72,357	10.6	66,771	-7.7	68,810	3.1
Italian	78,176	80,322	2.7	70,982	-11.6	56,743	-20.1
Chinese	51,382	59,876	16.5	61,084	2.0	53,069	-13.1
Arabic ¹	24,010	35,228	46.7	33,526	-4.8	31,554	-5.9
Latin	32,164	32,446	0.9	27,209	-16.1	24,866	-8.6
Russian	24,784	26,740	7.9	21,979	-17.8	20,353	-7.4
Korean	7,146	8,449	18.2	12,256	45.1	13,936	13.7
Greek, Ancient ²	22,842	21,515	-5.8	16,961	-21.2	13,264	-21.8
Portuguese	10,310	11,273	9.3	12,407	10.1	9,827	-20.8
Hebrew, Biblical ³	14,137	13,764	-2.6	12,596	-8.5	9,587	-23.9
Hebrew, Modern	9,620	8,307	-13.6	6,698	-19.4	5,521	-17.6
Other Languages	33,800	39,349	16.4	34,746	-11.7	34,747	0.0
Total	1,575,838	1,673,566	6.2	1,561,131	-6.7	1,417,838	-9.2

All. 3 - Dennis Looney e Natalia Lusin, *Enrollments in Languages Other Than English in United States Institutions of Higher Education, Summer 2016 and Fall 2016: Final Report*, 2019, Dati sulla comparazione tra iscritti ai corsi introduttivi rispetto a quelli avanzati, pag.50

Comparison of Introductory and Advanced Undergraduate Fall Language Enrollments, 2009, 2013, and 2016

	Introductory Enrollments, 2016	Advanced Enrollments, 2016	Ratio of Introductory to Advanced Enrollments		
			2016	2013	2009
American Sign Language	94,599	10,636	9:1	9:1	11:1
Arabic ¹	26,888	4,114	7:1	7:1	7:1
Chinese	39,634	12,210	3:1	4:1	4:1
French	142,648	30,258	5:1	5:1	4:1
German	65,103	13,856	5:1	5:1	4:1
Greek, Ancient ²	7,229	1,951	4:1	4:1	4:1
Hebrew, Biblical ³	4,057	1,924	2:1	1:1	1:1
Hebrew, Modern	4,719	690	7:1	4:1	5:1
Italian	50,934	5,175	10:1	11:1	10:1
Japanese	57,616	10,715	5:1	5:1	5:1
Korean	11,409	2,329	5:1	4:1	3:1
Latin	20,954	2,880	7:1	7:1	7:1
Portuguese	7,169	2,299	3:1	3:1	3:1
Russian	15,052	4,777	3:1	3:1	3:1
Spanish	584,533	119,888	5:1	5:1	5:1
Other Languages	26,018	6,357	4:1	6:1	5:1
Total	1,158,562	230,059	5:1	5:1	5:1

La formazione dell'articolo determinativo dal latino all'italiano

Introduzione

Lo studio della storia delle lingue ci fornisce una conoscenza molto importante della lingua stessa. Esaminare la lingua diacronicamente consente di apprendere fenomeni linguistici che non possono essere studiati con altre discipline linguistiche, di vedere la lingua nella sua continua evoluzione e di capire i rapporti tra fenomeni linguistici. Nel caso delle lingue romanze, questo è tanto più importante, perché abbiamo anche l'opportunità di studiare la loro lingua madre comune, cioè il latino. Quindi, per analizzare la storia della lingua italiana, non è sufficiente tornare dietro ai primi documenti scritti in questa lingua, ma occorre prendere in esame testi composti in latino.

Dal latino alla lingua italiana molti cambiamenti linguistici sono avvenuti a tutti i livelli del sistema linguistico: fonetico, morfologico, sintattico e lessicale. Tuttavia, non si tratta solo dei mutamenti degli elementi linguistici già esistenti, ma anche della comparsa di nuove categorie grammaticali, che nel latino non esistevano, si sono formate nell'italiano. L'articolo determinativo, per esempio, è una di queste innovazioni linguistiche dell'italiano e anche di tutte le lingue romanze.

Lo scopo di questa ricerca è di analizzare la formazione dell'articolo determinativo dal latino alla lingua italiana con metodo diacronico. Verrà esaminato per primo il passaggio dal latino all'italiano, che cosa si intende sotto il termine latino volgare, quali sono le sue principali fonti e perché sono importanti le fonti cristiane nel caso dell'analisi dell'articolo determinativo. Si cercherà di determinare la sua prima apparizione distinta, come funzione, dal pronome dimostrativo latino e in un capitolo a parte sarà anche mostrato in dettaglio il percorso fonetico dal dimostrativo all'articolo determinativo. Infine attraverso varie opere della letteratura italiana dal Duecento fino all'Ottocento verrà analizzata l'evoluzione delle forme dell'articolo determinativo.

1. Il passaggio dal latino all'italiano

L'italiano, come le altre lingue neolatine o romanze, deriva dal latino. È noto ormai anche il fatto che il latino da cui derivano queste lingue non è il latino classico, ma il latino volgare. Béla Adamik spiega che il latino classico, così come il latino volgare, è un concetto con due possibili accezioni, in quanto significa da un lato, la varietà della lingua latina che nasce attraverso il processo della normalizzazione linguistica, dall'altro denota il periodo della storia linguistica

contrassegnato dal predominio di questa varietà normativa del latino, cioè del latino classico.¹ Quindi il periodo del latino classico si è formato nello spirito della creazione della lingua standard latina, di una varietà “corretta”, elevata della lingua. Questo processo consapevole di pianificazione linguistica avvenne grazie al lavoro di persone colte, come grammatici, intellettuali, poeti e oratori che, dalla seconda metà del secolo II a. C. in poi, cercarono di sviluppare una lingua latina normativa considerata da loro “buona” a tutti i livelli del sistema linguistico. I massimi esponenti di questo processo sono Cicerone e Cesare in prosa, mentre in poesia Virgilio.

Il latino volgare, come è stato già menzionato, è un termine con lo stesso duplice significato del latino classico. Da un lato denota la varietà della lingua latina non influenzata dalla normalizzazione linguistica, parlata dalla massa più o meno analfabeta (in latino: *vulgus*, da cui deriva l'aggettivo *volgare* < *vulgaris*), dall'altro invece si riferisce al periodo della storia della lingua latina caratterizzato dall'affermarsi e dal predominio di questa varietà.² Di latino volgare parlò già Quintiliano e anche Cicerone fece menzione di una “lingua popolare”, come *plebeius sermo* o *sermo vulgaris*. Nel corso dei secoli venne utilizzato dagli Umanisti e divenne particolarmente importante nel metodo storico-comparativo, usato anche nella linguistica storica delle lingue romanze.³ Il latino volgare ha un ruolo molto importante nella ricerca della storia della lingua latina e anche delle lingue neolatine, ma è anche uno dei termini più discussi di questo campo. Infatti, sin dal XIX secolo, la questione di che cosa si intende per latino volgare è stata oggetto di molti dibattiti. Nella presente ricerca viene seguita la definizione di József Herman, uno dei più grandi ricercatori in questo ambito, il quale afferma che con il termine „latino volgare” “si tende a riassumere e analizzare dati, caratteristiche e tendenze evolutive dell'uso della lingua limitato da chiari criteri socioculturali, utilizzato dalla popolazione di lingua latina non toccata o poco influenzata dall'educazione scolastica e dalla tradizione letteraria.”⁴

Per quanto riguarda la periodizzazione del latino, nell'ambito di questo lavoro è importante il periodo successivo al latino classico, che secondo Adamik può essere suddiviso in due parti:⁵ la prima, che dura dal III secolo d. C. fino alla fine del VI secolo, sarebbe il periodo vero e proprio del latino volgare, mentre la seconda che va dal VII secolo fino alla metà del VIII secolo (in Gallia), o fino al IX-X secolo (in Italia, Hispania), sarebbe invece il periodo transitorio o proto-romano. Quindi questi due periodi vanno presi in considerazione in un ricerca sul

¹ ADAMIK B.: *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Budapest 2009, pp. 25-26.

² ADAMIK B.: op. cit. p. 26.

³ L. RENZI – A. ANDREOSE: *Manuale di linguistica e filologia romanza*. Il Mulino, Bologna 2009, p. 173.

⁴ HERMAN J.: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest 2003, p. 14.

⁵ ADAMIK B.: op. cit. p. 24.

passaggio dal latino all'italiano. In questo periodo di circa ottocento anni il sistema linguistico del latino subì grandissime trasformazioni. Si tratta di mutamenti che inizialmente apparivano di rado, ma col tempo diventavano sempre più frequenti, preparando gradualmente le condizioni per lo sviluppo delle lingue romanze. Riguardo le vocali, non è più l'opposizione tra lunghezza e brevità (opposizione quantitativa), ma l'opposizione tra chiusura e apertura (opposizione qualitativa) che ha un significato distintivo. Alcune vocali alla fine della parola mostrano segni di indebolimento, i gruppi consonantici si semplificano, il sistema di declinazione si trasforma radicalmente e compaiono mutamenti nel campo della coniugazione verbale.

La conoscenza di questi cambiamenti è possibile solo basandosi su testi superstiti. Tuttavia, si devono scegliere testi che riflettano bene l'uso del latino volgare dell'autore, mostrando usi della lingua che non sono stati applicati consapevolmente dall'autore stesso. Questi usi, a causa del grado di istruzione dello scrivente, si discostano dal linguaggio normativo classico che considerava i cambiamenti linguistici come errore e non consentiva che essi si diffondessero tra il popolo. Questi usi, nei secoli successivi avrebbero gradualmente portato alla nascita delle lingue romanze, nonostante il fatto che il latino classico non ci permetta di vedere molti di questi cambiamenti.⁶ Tutto questo è importante perché, sebbene il latino parlato come tale non possa essere conosciuto, attraverso questi testi in latino volgare si possono osservare le sue caratteristiche. Non essendo stati influenzati dalla norma classica, questi testi contengono "errori" grazie ai quali diventa possibile analizzare alcune tendenze evolutive. In realtà, dal punto di vista linguistico essi non sono errori veri e propri, anche se all'epoca erano considerati „barbarismi", cioè vere e proprie „devianze" dal latino classico. Questi errori mostravano che la lingua stava cambiando.⁷

Nella fase iniziale, ovviamente, non si può parlare dei grandi cambiamenti. Tuttavia, come risultato del successo della romanizzazione, il latino si diffuse gradualmente in vaste aree tra popoli molto diversi, e le province differirono nella cronologia e nell'intensità della penetrazione del latino. Inoltre la distanza tra una piccola élite e ampie fasce del popolo, della massa incolta, andò sempre più aumentando. A causa di significativi cambiamenti sociali, l'élite cercò di conservare la norma linguistica (il latino classico) insieme alla letteratura che le apparteneva. Questo tentativo però fu ignorato dalla maggior parte della popolazione che non faceva parte degli strati colti, il che accelerò il cambiamento della lingua parlata e la particolarità del latino volgare.⁸ Alla perdita di prestigio della lingua latina, appartenente alla cultura romana, contribuì anche l'abolizione

⁶ J. LEONHARDT: *Story of a World Language. Latin*. Cambridge 2013, p. 76.

⁷ HERMAN J.: op. cit. p. 13.

⁸ HERMAN J.: op. cit. pp. 20-21.

del sistema scolastico, databile al più tardi alla fine del V secolo.⁹ Quindi il latino volgare in uso tra il III e il V secolo e dopo il V secolo mostrava significative differenze. Il latino volgare deve essere considerato una versione del latino nella sua continua evoluzione. Durante la sua lunghissima storia, la svolta avvenne all'incirca nel V-VI secolo; in tempi precedenti, nonostante le sue tendenze di sviluppo e il suo continuo cambiamento, era in costante interazione con il latino standard e quello letterario.¹⁰ Dopo la caduta dell'Impero Romano d'Occidente e l'invasione del suo territorio da parte dei popoli barbari, si formarono stati indipendenti nel territorio dell'ex Impero. Secondo Lajos Tamás, l'età del feudalesimo favorì la differenziazione linguistica.¹¹ Questo processo ha anche contribuito al fatto che nella seconda metà del primo millennio il latino volgare si stava avvicinando sempre più al sistema linguistico delle lingue neolatine.

1.1 Fonti e metodo

Nell'analisi del latino volgare, si devono affrontare alcuni problemi. La forma scritta del latino è facile da conoscere, poiché molti testi, sia letterari che non letterari, sono giunti fino a noi. Nel caso del latino volgare va tenuto presente che questo è in realtà una varietà parlata della lingua latina, motivo per cui i posteri non possono conoscerla direttamente: sono disponibili soltanto metodi indiretti, cioè lo studio di alcune fonti scritte e la comparazione tra le lingue romanze e in molti casi l'uno può giustificare l'altro.

Va tenuto presente anche che non tutti i testi latini sono adatti per esaminare le caratteristiche del latino volgare. La maggior parte degli autori dell'età classica e gli autori romani e latini in generale non usavano la lingua quotidiana nelle loro opere, ma la lingua letteraria classica che soddisfaceva le norme linguistiche e questo è particolarmente vero per la prosa. La varietà linguistica substandard, appartenente allo strato stilistico inferiore, era usata nei generi poetici, specialmente nella commedia e nella satira che sono più vicini ai generi popolari, come mezzo di caratterizzazione linguistica.¹² Inoltre Herman interpreta la varietà in cui Cicerone scrisse le sue lettere ai suoi amici, o che Orazio usò nelle sue satire, non come latino volgare, ma come "lingua confidenziale degli intellettuali romani",¹³ uno stile colloquiale degli letterati, varietà che si trova tra il latino classico e il latino volgare. Fa eccezione il *Satyricon* di Petronio, in cui l'autore imita deliberatamente i discorsi di strati sociali incolti che vissero nella seconda metà del I secolo o nel II secolo.¹⁴

⁹ B. CERQUIGLINI: *A francia nyelv születése*. Balogh P. (ford.) Budapest 1993, p. 22.

¹⁰ HERMAN J.: op. cit. p. 16.

¹¹ TAMÁS L.: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest 1969, p. 28.

¹² TEGYEY I. – VEKERDY J.: *A latin nyelv története*. Budapest 1975, p. 68.

¹³ HERMAN J.: op. cit. p. 23.

¹⁴ O. SCHWAZER: *nihil sine ratione facio. A Genettean Reading of Petronius' Satyricon*. Diss. London 2017, pp. 15–20.

Si possono distinguere due tipi di fonti: le fonti dirette e indirette. Le fonti dirette sono testi in cui compaiono alcuni “errori” linguistici che permettono di dimostrare le caratteristiche e le tendenze di sviluppo del latino volgare. Le fonti indirette sono invece opere, grammatiche, i cui autori descrivono gli “errori” linguistici della loro epoca.¹⁵ Come si vede chiaramente gli errori sono cambiamenti, “distorsioni” delle regole classiche. L’autore, non facendo parte della classe sociale più colta, considerava la varietà che egli utilizzava rispettosa della norma linguistica. A seguito della ricerca linguistica diacronica sul latino, considerato in declino e in peggioramento, è nata la “grammatica degli errori”.¹⁶ Tuttavia, tali errori dovrebbero essere trattati con cautela: separando gli errori che mostrano le effettive tendenze parlate da quelli che sono dovuti a omissioni verificatesi durante la creazione o la copia.¹⁷ Queste ricerche hanno esaminato le aree periferiche della creazione dei testi letterari.¹⁸

Di seguito si riassumeranno brevemente le diverse fonti e i metodi solitamente utilizzati nelle ricerche concernenti il latino volgare:

1.) Le iscrizioni sono una parte importante delle fonti (spesso anche le *defixionum tabellae*, cioè le tavolette di maledizione sono elencate in questo gruppo di fonti): tra le iscrizioni, quelle private sono le più importanti, poiché l’uso della lingua dei loro creatori non è stato influenzato dal linguaggio normativo letterario classico, e gli “errori” che ne derivano sembrano essere trasparenti nelle iscrizioni. Lo studio di queste è molto fruttuoso, poiché il luogo e il tempo della loro origine possono essere facilmente determinati, e sono sopravvissuti in gran numero da aree fuori Roma (ad esempio, le iscrizioni sui muri di Pompei ed Ercolano) e da province fuori dall’Italia. Le *defixionum tabellae* invece sono tavole di metallo o piombo contenenti formule magiche che si credeva portassero sfortuna al nemico.

2.) Anche le opere dei grammatici sono fonti molto significative: in questi lavori si trovano indicazioni su quali sono gli “errori” comuni che devono essere evitati. Non si tratta, infatti, di errori veri e propri, ma solo forme diverse dal linguaggio normativo classico, le quali illustrano bene le tendenze evolutive del linguaggio parlato. La più famosa di queste è l’*Appendix Probi* del III secolo, in cui troviamo parole in coppia su due colonne: a sinistra la forma classica considerata corretta, a destra la figura considerata errata (ad esempio *speculum non speculum* (specchio), *auris non oricla* (orecchio), *vetulus non vecclus* (vecchio) ecc.).

3.) Per la loro natura, fonti simili alle iscrizioni sono le lettere e i documenti privati: testi scritti su tavole di legno, di cera o su papiro.

¹⁵ HERMAN J.: op. cit. pp. 23–30.

¹⁶ B. CERQUIGLINI: op. cit. p. 17.

¹⁷ HERMAN J.: op. cit. p. 23.

¹⁸ B. CERQUIGLINI: op. cit. p. 17.

Quest'ultimo è una materia sensibile all'umidità, dalla quale veniva molto facilmente distrutto. Per questo motivo, lettere scritte su papiro furono scoperte principalmente in Egitto, come una lettera di Claudio Terenziano al padre, ma è stata trovata una tavola di cera sul debito finanziario di Gaius Novius Eunus dal 39 d. C., mentre tavole di legno sono state portate alla luce da Vindolanda nel Regno Unito.¹⁹

4.) Un gruppo molto ampio di fonti sono i trattati di varie discipline: essi contengono una serie di termini volgari legati all'argomento trattato. Tra le opere veterinarie è significativa la collezione *Mulomedicina Chironis* (IV secolo d. C.); è molto famoso il libro di cucina di Apicius *De re coquinaria* (IV secolo d. C.); o il trattato di dietetica di Antimo *De observatione ciborum* (la prima metà del VI secolo d. C.) dedicato al re dei franchi, Teodorico I.²⁰

5.) Le glosse possono anche essere classificate come fonti: queste sono spiegazioni di termini classici che sono già difficili da capire per le persone di una certa epoca. Sono spesso monolingui e possono essere visti come precursori dei dizionari. Sono importanti, perché sono state scritte prima (o al massimo contemporaneamente) dei testi effettivamente in lingue romanze.²¹ Ad esempio le *Glosse di Reichenau* scritte circa nel VIII-IX secolo nel nord della Francia, oppure le *Glosse di Kassel* dal IX secolo. Alcuni esempi dalle *Glosse di Reichenau*:²² *dare* – *donare*, *pulchra* – *bella*, *quaeso* – *preco*, *edunt* – *manducunt*, *in foro* – *in mercato*, *abio* – *vado*, *Italia* – *Longobardia*, *Gallia* – *Frantsia*, ecc.

6.) Testi dal periodo proto-romano, opere storiografiche: sono stati scritti tra VI e X secolo, in un periodo di transizione tra il latino volgare e le lingue neolatine. I testi mostrano una lingua che si stava avvicinando sempre di più alle lingue romanze. Appartengono a questo gruppo l'*Historia Francorum* di Gregorio di Tours, le opere storiche di Isidoro di Siviglia. Oltre a questi la *Lex Salica* e la *Lex Burgundiorum*, codici per i conquistatori tedeschi.

7.) La comparazione tra le lingue romanze: funziona su una base simile alla ricostruzione del proto-indoeuropeo mediante il confronto tra le lingue della famiglia linguistica indoeuropea. Nel caso del latino volgare, queste forme ricostruite rimangono ipotesi fintanto che non siano attestate in un particolare testo volgare. Per esempio nelle lingue romanze per esprimere il concetto „un corpo di bestia in putrefazione” si usano parole molto simili: in italiano *carogna*, in spagnolo *carroña*, in francese *charogne*, in provenzale *caronha*. Tutte queste forme derivano certamente da una parola comune, ma

¹⁹ J. CLACKSON – G. HORROCKS: *The Blackwell History of the Latin Language*. 2007, pp. 238–244.

²⁰ V. VÄÄNÄNEN: *Introducción al latín vulgar*. M. Carrión (ford.) Madrid 1988, p. 50.

²¹ L. RENZI – A. ANDREOSE: op. cit. p. 179.

²² TEGYEY I. – VEKERDY J.: op. cit. p. 73.

poiché non vi è alcuna attestazione di questa nel latino classico, è stata postulata una forma latina volgare: *CARŌNIA.²³

L'elenco delle fonti include anche testi appartenenti alla religione cristiana non ancora menzionati. A questo aspetto sarà dedicato il paragrafo seguente, data la loro importanza per la presente ricerca.

1.2 L'importanza delle fonti cristiane

Il gruppo delle fonti cristiane può essere diviso in due parti: la prima riguarda le iscrizioni tombali cristiane, che sono molto diverse dalle iscrizioni pagane nella struttura delle frasi, nello stile e sono considerate molto preziose, perché si trovano in gran numero e la loro nascita è relativamente tarda, risalenti soprattutto ai tempi successivi alla seconda metà del IV secolo d. C.²⁴ In questo caso, però, è rilevante un altro gruppo di fonti cristiane: i testi scritti da autori cristiani, estremamente importanti nello studio del latino volgare.

Per prima cosa è importante sottolineare che nel primo millennio d. C. si può osservare un evento centrale e decisivo: in questo periodo il cristianesimo è diventato la religione dell'Impero Romano. Il cristianesimo ha portato con sé cambiamenti significativi, trasformando l'intero sistema su cui è stato costruito il mondo antico e introducendo qualcosa di nuovo e completamente diverso. I cristiani inizialmente furono assai osteggiati, ma dopo aver ottenuto il sostegno degli imperatori iniziò ad espandersi assai rapidamente. Un ruolo importante in questo processo di espansione fu svolto dall'imperatore romano Costantino, il primo a consentire la pratica della religione cristiana all'inizio del suo regno (inizio del IV secolo d. C.). Si stima che solo il 20% della popolazione dell'Impero si sia convertito alla religione cristiana, ma questa proporzione cambiò in modo significativo entro la fine del IV secolo e la religione politeista dell'Impero divenne minoritaria. I santuari pagani demoliti vennero sostituiti da chiese cristiane. La Bibbia si mette in evidenza come la fonte principale di varie storie e parabole sostituendo così gli antichi miti greco-romani e la Bibbia stessa diventa il mezzo principale per imparare a leggere e scrivere.²⁵ La religione cristiana ha avuto una grande influenza non solo sul popolo dell'Impero, ma anche sulla lingua latina parlata dal popolo. Nel XX secolo, lo studioso olandese Jos Schrijnen e i suoi allievi hanno tentato di descrivere un latino cristiano ben definito. La loro ricerca si è basata su un'analisi delle opere di autori cristiani e li ha portati ad affermare che il vocabolario cristiano non consiste solo di parole legate alla fede cristiana e alla liturgia stessa, come per esempio *apostolus* (apostolo), *angelus* (angelo), *baptizare* (battezzare), ma include anche parole come *veraciter* (veramente), *subsequenter*

²³ G. PATOTA: *Lineamenti di grammatica storica dell'italiano*. Bologna 2003, pp. 24-35.

²⁴ HERMAN J.: op. cit. p. 28

²⁵ J. CLACKSON – G. HORROCKS: op. cit. p. 284

(succesivamente), *convertibilis* (convertibili, cambiabile). Tuttavia il latino cristiano presenta non solo caratteristiche lessicali, ma anche altre caratteristiche morfologiche e sintattiche, come l'uso frequente del *nominativus pendens* e del suffisso *-ficare* del verbo fattitivo. Però non solo gli studiosi moderni l'hanno notato: fin dall'antichità si sapeva che i cristiani usano un registro linguistico specifico. Sant'Agostino stesso fece menzione nella sua opera, *De civitate Dei* (*La città di Dio*), la cosiddetta *ecclesiastica loquendi consuetudo*, cioè una parlata ecclesiastica.²⁶

All'inizio il cristianesimo si diffuse principalmente tra la gente comune e le comunità di fedeli non erano composte da gruppi originari di Roma, per questo la lingua stessa doveva adattarsi agli strati inferiori della società. Il gruppo dei primi testi latini cristiani comprende gli scritti di apologeti cristiani del II-III secolo d. C., come Tertulliano e Minucio Felice. Include anche i resoconti delle vite dei martiri cristiani e le traduzioni bibliche precedenti alla *Vulgata* di San Girolamo, cioè le vecchie traduzioni della Bibbia, chiamate collettivamente *Itala*, o meglio *Vetus Latina*. Queste sono pieni di termini in latino volgare, poiché ai loro traduttori non importava la forma letteraria, ma la precisione e la comprensibilità.²⁷ Diventa un esempio da seguire, che Sant'Agostino formulerà in seguito: „*Melius est reprehendunt nos grammatici quam non intelligant populi*”²⁸ (Enarr. in Psalm. 138, 20). József Herman cita un'antica traduzione africana della Genesi (3.8) come esempio dello stile semplice dei testi biblici e dei volgarismi che vi si trovano: „*absconderunt se Adam et mulier eius abante faciem Domini*” (l'uomo [Adamo] con la sua moglie si nascosero dal Signore Dio), in questa frase si trova una preposizione composta (*ab + ante*) che denota una relazione complessa: mentre *ante* denota "posizionamento di fronte a qualcosa", *ab* denota una sorta di "allontanamento, separazione". Poiché questo tipo di preposizione composta non è conosciuta nel latino classico, una traduzione europea l'ha cambiata, invece di *abante facie* usa la forma classica *a facie* che San Girolamo assumerà nella *Vulgata*. Nonostante il fatto che la norma classica sia stata ripristinata per iscritto, il fenomeno stesso non è scomparso dall'uso del latino volgare. In seguito, nelle lingue romanze, si possono trovare le preposizioni derivanti da questa forma *abante*, come in francese *avant*, in italiano *avanti*.²⁹ Gli scrittori cristiani durante l'Impero Romano hanno cercato di ritrarre la religione cristiana come una religione dei poveri e degli oppressi, che univa i credenti contro la persecuzione costante. Lattanzio nella sua opera *Divinae Institutiones* scritta nel IV secolo d. C. riferisce che gli strati sociali appartenenti all'élite disprezzano gli autori cristiani, perché usano un linguaggio semplice e quotidiano con cui mirano al popolo.

²⁶ J. CLACKSON – G. HORROCKS: op. cit. p. 285

²⁷ V. VÄÄNÄNEN: op. cit. pp. 51–52.

²⁸ „Lasciamo che i grammatici ci biasimino piuttosto che il popolo non ci capisca.”

²⁹ HERMAN J.: op. cit. p. 28.

Tuttavia, è sbagliato credere che i cristiani avrebbero formato un gruppo unificato, poiché nel tempo si sono integrati nei vari strati della società, quindi in questo senso non possiamo parlare di un registro cristiano specifico. L'immagine dei primi cristiani uniti nella persecuzione e nel nome di Dio era piuttosto un messaggio teologico.³⁰ Per la letteratura cristiana, il cui destinatario è il popolo, il *sermo humilis* di Cicerone diventa la base della retorica.³¹

Pertanto, si deve essere prudenti nel ritenere l'uso della lingua degli autori cristiani sarebbe più vicino alla lingua parlata degli strati sociali inferiori rispetto a quella di altri autori e che questo uso della lingua sarebbe significativamente diverso dalle altre varietà del latino volgare. Ovviamente non tutti i testi cristiani erano di bassa estrazione sociale e istruzione: la maggior parte dei Padri della Chiesa erano altamente istruiti, educati e autori cristiani come Lattanzio, Sant'Agostino o San Girolamo avevano un'educazione letteraria e il loro uso del linguaggio non sta più lontano dal linguaggio normativo classico di quello del pagano Ammiano, che scriveva più o meno nello stesso periodo. Tutti questi autori sono consapevoli dei predecessori classici e l'influenza di questi modelli traspare anche nelle loro opere, tramite le quali miravano ad ottenere il prestigio associato all'uso "corretto" del linguaggio.³² Sebbene le loro opere fossero grammaticalmente impeccabili, questi testi cristiani scritti in lingua letteraria si avvicinano alla lingua parlata nel loro stile, in contrasto con i testi pagani del tempo. Questo può essere spiegato dal fatto che gli autori cristiani si sono adattati nel loro stile alle traduzioni iniziali della Bibbia, che abbondavano di volgarismi sintattici e lessicali e di parole di prestito greche. Inoltre, gli autori cristiani hanno cercato consapevolmente di avvicinarsi al modo di parlare dei fedeli in modo che il loro insegnamento potesse essere diffuso il più ampiamente possibile.³³ Compaiono diversi nuovi elementi lessicali legati alla fede cristiana, sebbene questi non siano necessariamente limitati agli autori cristiani. Il fatto che questi autori si siano basati sulla Bibbia ha prodotto un nuovo modello normativo, almeno in generi come i sermoni, le cronache, le vite di santi, i racconti dei pellegrinaggi religiosi. Tuttavia, le forme linguistiche che Schrijnen considerava specificamente cristiane ma non appartenenti alla fede cristiana, sono presenti in misura molto minore. Inoltre si tratta di innovazioni lessicali risalenti soprattutto al IV secolo d. C., ma che non compaiono nei testi di autori pagani sempre più in declino rispetto ai nuovi autori cristiani. Per questo motivo, molti studiosi non sostenevano l'esistenza di un registro della lingua latina cristiana.³⁴

³⁰ J. CLACKSON – G. HORROCKS: op. cit. pp. 285–286.

³¹ B. CERQUIGLINI: op. cit. p. 22.

³² J. CLACKSON – G. HORROCKS: op. cit. p. 286.

³³ HERMAN J.: op. cit. p. 28.

³⁴ J. CLACKSON – G. HORROCKS: op. cit. p. 286.

Per studiare adeguatamente il latino volgare, non sono gli autori appena menzionati da questo sottogruppo di fonti cristiane che devono essere studiati, poiché essi scrivono in uno stile elevato; occorre considerare invece che nella prima metà del primo millennio d. C. c'erano scrittori cristiani che non avevano formazione grammaticale e conoscenze letterarie. Quindi i testi scritti da loro riflettono molto meno le caratteristiche stilistiche della norma classica e per questo motivo mostrano caratteristiche molto importanti per conoscere il latino volgare, essendo anche adatti per vedere più chiaramente il crescente divario tra lo stile letterario alto e quello quotidiano degli strati colti. Per esempio le opere erroneamente attribuite a San Cipriano³⁵ e l'*Itinerarium Egeriae*, un frammetario racconto di viaggio del pellegrinaggio in Terra Santa scritto verso la fine del IV secolo d. C. Egeria, l'autrice dell'*Itinerarium*, a differenza del suo contemporaneo Sant'Agostino, non conosceva opere scritte da autori non cristiani. Linguisticamente si basava sulle traduzioni latine della Bibbia e non era l'unica a farlo, poiché gli autori cristiani del IV secolo consideravano la Bibbia e non Cicerone come lo standard del latino corretto. Tutto questo è importante per quelli che studiano il latino volgare, perché Egeria avrebbe potuto basarsi sulle traduzioni della Bibbia precedenti alla Vulgata, che erano meno stilizzate e classicheggianti.³⁶

Nel capitolo seguente verrà più dettagliatamente trattata l'opera *Itinerarium Egeriae* in relazione alla comparsa dell'articolo determinativo in latino volgare, domandandosi se già in questa opera o in altri testi volgari del periodo si possa parlare dei veri e propri articoli o no. L'*Itinerarium Egeriae* ha un ruolo molto importante in questo ambito, perché molti lo vedono come uno dei primi esempi, in cui i pronomi *ILLE* e *IPSE* hanno già assunto il valore dell'articolo determinativo.

1.3. La comparsa dell'articolo determinativo

L'articolo determinativo non era presente in latino: si tratta di una innovazione successiva di tutte le lingue romanze. Tekavčić nota che „non c'è lingua neolatina che non si sia creata un articolo.”³⁷ Non è un fenomeno sconosciuto che le lingue che non avevano l'articolo, lo hanno creato nel corso della storia. È successo anche nelle altre lingue indoeuropee ad esempio nel greco, che l'ha sviluppato più presto del latino, dopo il periodo di Omero.³⁸ L'articolo determinativo italiano deriva dal pronome dimostrativo latino *ILLE*, *ILLA*, *ILLUD*, che non aveva la funzione di articolo, ma „indicava qualcuno o qualcosa lontano, materialmente o psicologicamente, dall'emittente e dal ricevente”.³⁹ Aveva la funzione del

³⁵ HERMAN J.: op. cit. p. 28.

³⁶ J. CLACKSON – G. HORROCKS: op. cit. p. 287.

³⁷ P. TEKAVČIĆ: *Grammatica storica dell'italiano. Volume II: Morfosintassi*. Bologna 1972, p. 125.

³⁸ L. RENZI – A. ANDREOSE: op. cit. p. 193.

³⁹ G. PATOTA: op. cit. p. 120.

dimostrativo italiano *quello*. Questo vale per quasi tutte le lingue neolatine, tranne il sardo, il catalano e il guascone, poiché in queste lingue l'articolo determinativo è nato dal pronome determinativo latino *IPSE*, *IPSA*, *IPSUM*. Nel corso del tempo questi pronomi hanno perso il loro valore originario e hanno così aperto la strada alla formazione degli articoli romanzi. Come osserva Tagliavini, questo processo è uguale in tutte le lingue che lo hanno sviluppato: l'articolo determinativo deriva da un pronome dimostrativo affievolito.⁴⁰

Quindi la domanda resta apperta: quando è nato l'articolo determinativo? È noto il fatto che la lingua latina non lo possedeva. Questa mancanza venne menzionata da Quintiliano nel I secolo d. C., citazione presente in quasi tutti gli studi che si occupano di questo argomento: „*Noster sermo articulos non desiderat*” (“la nostra lingua non vuole gli articoli”), tratta dall’opera *Institutio oratoria* (I.4). Nei secoli seguenti, nel periodo del latino volgare, molti fenomeni linguistici del latino non venivano usati come nel periodo classico, proprio perché il sistema linguistico del latino in questa epoca ha subito grandi cambiamenti. Non mancano neanche le ipotesi secondo cui l'articolo determinativo si possa già trovare nelle commedie di Plauto (nel III–II secolo a. C.): ad esempio i pronomi dimostrativi (*HIC* e *ILLE*) appaiono 518 volte nell’opera *Miles gloriosus* secondo la osservazione di Adams, ma nonostante il loro uso frequente, questi pronomi sono tipicamente usati con nomi che indicano i ruoli dei personaggi. Questo è in accordo con l’uso greco, dove nelle commedie greche i personaggi hanno nomi standard associati a loro, motivo per cui i prologhi generalmente menzionano i ruoli in combinazione con gli articoli piuttosto che i nomi effettivi dei personaggi. Modellati sulle commedie greche, i personaggi di Plauto sono introdotti non da nome, ma per designazioni con “articoli determinativi”: *ille miles* (il soldato), *illa lena* (la mezzana), *illa amica* (l’amica).⁴¹ Plauto nelle sue commedie ha tradotto l'articolo greco con pronomi dimostrativi. Questi dimostrativi però, non hanno perso il loro valore deittico, perché nel prologo *HIC* è ancora usato per le persone vicine al parlante e *ILLE* per quelle più lontane.⁴²

Sebbene il pronome dimostrativo di Plauto non possa essere considerato un articolo determinativo, nei secoli successivi una forma transitoria pian piano inizierà a svilupparsi. Questa forma transitoria tra il dimostrativo e l'articolo determinativo è chiamata dagli studiosi articoloide o proto-articolo. Molti suppongono una certa influenza della lingua greca sulla comparsa dell'articolo determinativo, soprattutto nell’ambito delle traduzioni della Bibbia e ritengono che il dimostrativo *ILLE* fu usato in un significato non tanto lontano da quello dell'articolo determinativo della lingua italiana. Secondo G. Patota questa forma

⁴⁰ C. TAGLIAVINI: *Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza*. Bologna 1982, p. 257.

⁴¹ J. N. ADAMS: *Social Variation and the Latin Language*. Cambridge 2013, pp. 484–485.

⁴² J. CLACKSON: *A companion to the latin language*. 2011, p. 336.

transitoria è attestata nella traduzione che precede la *Vulgata* di san Girolamo (IV secolo d. C.), cioè nella versione latina chiamata *Itala* o *Vetus Latina* (II secolo d. C.). Non è per caso che in questa traduzione appaiono forme come articoloide, poiché venne usato un latino abbastanza popolareggiante basato sulla versione greca della Bibbia e dei Vangeli. Le lingue originarie della redazione dei testi sacri del Cristianesimo erano l'ebraico nel Vecchio Testamento, l'aramaico e il greco nei Vangeli e negli Atti degli Apostoli, mentre nell'Impero d'Occidente la lingua della Bibbia era il greco.⁴³ La lingua greca era importante in Occidente, in quanto era la lingua delle prime comunità ellenistiche ed ebraiche in quel territorio, oltre che a Roma ed in principio fu anche la lingua della liturgia per la Chiesa fino all'II secolo d. C. Soltanto dopo questa data la lingua latina è diventata la lingua d'uso della comunità cristiana di Roma, in ritardo rispetto alle province africane, dove la funzione di lingua della liturgia cristiana fu assunta dal latino. Solo nel IV secolo d. C. il latino diventerà la lingua ufficiale della Chiesa e ancora più tardi sarà completamente latinizzata la liturgia.⁴⁴

La differenza tra il latino e il greco, per quanto concerne l'articolo, non era trascurabile nella traduzione, tanto più che si trattava di un testo sacro come la Bibbia. Si dovevano tradurre non le parole di chiunque, ma la parola di Dio e per questo era necessario essere fedeli al testo originario e tradurre anche gli articoli. Per questo motivo il pronome dimostrativo *ILLE* ha assunto il ruolo dell'articolo determinativo greco.⁴⁵ Tutto questo però, non significa che l'articolo determinativo abbia già messo radici nella lingua latina. Il mutamento linguistico non avviene da un momento all'altro. Ci vuole tempo prima che un nuovo elemento linguistico venga completamente fissato nel sistema di una lingua e anche nel caso dell'articolo il cambiamento si è realizzato gradualmente.

Greenberg distingue tre stadi del "ciclo dell'articolo definito", è un percorso evolutivo nella storia dell'articolo determinativo che viene seguito in generale dalle lingue che hanno sviluppato l'articolo. Il primo stadio comprende la comparsa dell'articolo determinativo (da un dimostrativo), il secondo stadio coinvolge un articolo non generico, infine nel terzo stadio si trova un articolo come marca nominale. Nel primo stadio si vede il processo comune per tutte le lingue cioè la derivazione dell'articolo determinativo da un dimostrativo, da un elemento deittico, con lo scopo di rievocare un elemento già menzionato nel discorso. Questo poi assume un valore anaforico testuale e pian piano diventa "l'unica marca obbligatoria per esprimere la definitezza, estendosi anche a nomi che per loro natura sono inerentemente definiti in quanto unici membri di una classe."⁴⁶

⁴³ G. PATOTA: op. cit. pp. 121-122.

⁴⁴ B. MIGLIORINI: *Storia della lingua italiana*. Firenze 1963, p. 19.

⁴⁵ G. PATOTA: op. cit. p. 122.

⁴⁶ J. H. GREENBERG: *Universals of human language*. Stanford University Press, Stanford 3 vol. 1978
[https://www.treccani.it/enciclopedia/articolo_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/articolo_(Enciclopedia-dell'Italiano)) 14.04.2021. 20:00, III, 61.

Per avere un panorama più approfondito, si deve distinguere diversi usi dell'articolo determinativo: Secondo Renzi, l'articolo determinativo da una parte ha la funzione di indicare la classe o la specie, dall'altra parte quella di denotare una persona o una cosa conosciuta, nota sia al parlante che all'ascoltatore. Non entrambi gli usi appaiono nei testi del latino tardo, per esempio il primo uso, che indica la classe, non si trova in questi testi a differenza del greco, mentre in certi testi di questo periodo, come per esempio nell'opera già menzionata *Itinerarium Egeriae*, il dimostrativo *ILLE* viene usato per denotare un elemento noto.⁴⁷ Sotto questo gruppo che indica un elemento già noto si può distinguere due sottogruppi: l'uso cataforico e l'uso anaforico. Proprio all'inizio dell'itinerario troviamo l'esempio seguente per dimostrare il primo sottogruppo: [...] *per valle illa, quam dixi ingens* (It. Eg. I.1).⁴⁸ In questo esempio si vede molto chiaramente l'uso cataforico, dove *illa* sarebbe la catafora che rimanda a una parte del testo non ancora espressa, cioè alla frase subordinata che segue, *quam dixi*, dalla quale viene espressa la notorietà.⁴⁹ Nel caso del secondo esempio: *Et quoniam nobis iter sic erat, ut per valle illa media, qua tenditur per longum, iremus, id est illa valle, quam superius dixi, ubi sederant filii Israhel [...]* (It. Eg. V.1)⁵⁰ – si può osservare ancora una volta l'uso cataforico di *ille* in due realizzazioni: nella prima *illa* rimanda alla frase subordinata *qua tenditur per longum*, mentre nella seconda *illa* rimanda alla subordinata *quam superius dixi*. Nella frase sopra possiamo osservare anche l'uso anaforico di *ille*: sotto tale uso si intende una seconda menzione di un elemento già nominato. Un altro caso di questo uso è evidenziato da Renzi dal terzo capitolo dell'*Itinerarium Egeriae*: dopo una prima menzione di un gruppo nominale senza dimostrativo (*sancti monachi*), *ille* appare più volte con valore anaforico che rimanda a questo gruppo nominale espresso prima (*sancti illi* o *illi sancti*). I due tipi di notorietà, cioè la catafora e l'anafora, sono in quest'opera in alcuni casi collegati tra loro, e costituiscono i primi usi che appaiono nei testi in latino volgare.⁵¹

Nel latino tardo, dal IV al VI secolo circa, distinguere le funzioni classiche di *IPSE* e *ILLE* da quelle possibili nuove non è un compito facile. L'*Itinerarium Egeriae* è stato oggetto dei dibattiti a causa della frequenza di *IPSE* e di *ILLE*, ma neanche oggi è stato raggiunto alcun accordo tra gli studiosi sul ruolo di dimostrativi in quest'opera, né in altri testi. Ci sono studiosi che ritengono che tali caratteristiche e tale utilizzo dei dimostrativi rappresentano una fase dello sviluppo dell'articolo romanzo. Secondo Adams però, l'assegnazione un ruolo importante all'influenza greca dovrebbe essere trattata con cautela per due

⁴⁷ L. RENZI – A. ANDREOSE: op. cit. p. 193.

⁴⁸ Per *la/quella* valle, che, come dissi, era grande.

⁴⁹ L. RENZI – A. ANDREOSE: op. cit. pp. 193–194.

⁵⁰ *E poiché il nostro viaggio, che dovevamo fare, ha attraversato l'intera valle in tutta la sua lunghezza - questa è la/quella valle di cui ho parlato prima, dove si trovavano i figli di Israele.*

⁵¹ L. RENZI – A. ANDREOSE: op. cit. p. 194.

ragioni: in primo luogo usi grecizzanti simili all'articolo si trovano nell'alta lingua letteraria della tarda Repubblica e degli inizi dell'Impero come imitazione deliberata del greco. L'imitazione sintattica di questo tipo era spesso una pratica letteraria artificiale che non aveva influenza a lungo termine sulla lingua nel suo insieme. D'altro non c'è stato un solo dimostrativo che sia emerso come un equivalente dell'articolo in questo periodo, ma si trova una serie di dimostrativi in uso, che non hanno perso il loro valore deittico.⁵²

Come abbiamo già visto in precedenza, l'uso anaforico di *IPSE* e di *ILLE* è comune nel latino volgare, non solo nell'*Itinerarium*. Va sottolineato, tuttavia, che ad esempio *IPSE* è spesso anaforico anche in latino classico. Dunque non solo gli articoli determinativi possono essere anaforici, ma anche i dimostrativi. Nella maggior parte delle lingue è possibile fare riferimento a qualcosa in precedenza menzionata utilizzando un dimostrativo. Questo significa che specialmente in testi in latino volgare non è del tutto chiaro se un elemento nell'uso anaforico sia un articolo o un dimostrativo. Il problema è ancora più complicato, perché gli articoli determinativi sono spesso anaforici: in alcune lingue c'è solo articolo determinativo anaforico.⁵³ Non è indifferente neanche il fatto che si può tradurre il dimostrativo latino, *IPSE* e *ILLE*, sia con l'articolo determinativo, sia con l'aggettivo dimostrativo *quello*. Per questa ragione, secondo Renzi, non è un caso che "la forma latina *ILLE* abbia offerto l'elemento materiale da cui è derivato l'articolo nella gran parte delle lingue romanze."⁵⁴

L'uso di *IPSE* e di *ILLE* con funzione anaforica in un testo del periodo latino tardo non costituirebbe, di per sé, un motivo per prendere *IPSE* come articolo. È possibile che l'incidenza frequente di *IPSE* e di *ILLE* con valore anaforico rappresenta un nuovo sviluppo, ma questo non significa che il dimostrativo latino abbia già assunto la funzione dell'articolo. Un'ulteriore difficoltà per constatare l'uso diffuso di articoloidei nei testi volgari, è che *IPSE* in particolare ha una varietà di sfumature semantiche, sia nel latino classico che nel latino volgare che sono difficili da definire e per questo sarebbe necessario un'esame approfondito dei testi di questo periodo. *IPSE* e *ILLE* funzionavano anche come specificatori con significato 'lo stesso', 'il summenzionato' allegati a sostantivi ricorrenti e in questo senso gli autori di tali testi li utilizzavano per eliminare qualsiasi possibilità di malinteso da parte dei lettori. Quest'uso potrebbe sembrare troppo ridondante, ma tale stile volutamente ripetitivo era presente in latino e ha influenzato anche l'autrice dell'*Itinerarium*. Quindi risulta chiaro che occorre trovare criteri migliori rispetto alla ridondanza. Per esempio Adams porta un'altra possibile distinzione tra dimostrativi e articoli, basata sulla loro capacità o incapacità di trasmettere la deissi. L'articolo determinativo è deitticamente neutro, in quanto non dà nessuna

⁵² J. N. ADAMS: op. cit. pp. 482-486.

⁵³ J. N. ADAMS: op. cit. pp. 489-491.

⁵⁴ L. RENZI - A. ANDREOSE: op. cit. p. 194.

informazione sui gradi di prossimità. Gli articoli determinativi sono generalmente considerati semanticamente vuoti e fonologicamente deboli. Queste caratteristiche erano collegate all'uso antitetico dei dimostrativi, che avrebbe potuto provocarne l'indebolimento:⁵⁵ *Sed mihi credite, dominae venerabiles, quia **columna ipsa** iam non paret, **locus autem ipse** tantum ostenditur: [...] (It. Eg. XII. 7).* In questo passo l'autrice contrappone la colonna (*columna ipsa*), che non è più visibile, con il luogo stesso (*locus ipse*), che potrebbe ancora essere visto. Quando si tratta di una marcata antitesi tra due nomi, i deittici potrebbero essere inclini a indebolirsi. Questo fenomeno è tanto più osservabile nei testi successivi, ad esempio il trattato di dietetica di Antimo (*De observatione ciborum*) dal secolo VI d. C., in cui si trova il seguente espressione: "*Fava integra... melius congrua est quam **illa** fava fresa*" ("*La fava intera è più adatta della fava sgusciata*"),⁵⁶ il dimostrativo *illa* si presenta di nuovo con valore antitetico, che via via assumerà il ruolo dell'articolo dimostrativo.

Tutto sommato, nonostante il fatto che *IPSE* sia meglio attestato nei testi volgari, specialmente nell'*Itinerarium Egeriae*, rispetto ad *ILLE*, sembra che è altrettanto facile o addirittura più facile da trovare attestazioni di *ILLE* in cui sembrano essere indeboliti e diversi dagli usi dimostrativi. In realtà, di articoloide si può parlare soltanto nei periodi più tardi del IV secolo, nei testi del VI secolo in poi, come abbiamo visto nell'opera di Antimo.⁵⁷ Ci sono, in effetti, vari fattori che hanno contribuito allo sviluppo degli articoli determinativi nel passaggio dal latino alle lingue romanze. Tra questi potrebbero essere elencati le ripetizioni meccaniche dei dimostrativi, il loro uso antitetico, l'influenza della lingua greca,⁵⁸ e ovviamente anche la scomparsa del sistema dei casi.⁵⁹ Per questo motivo, l'unica cosa di cui possiamo essere sicuri è che vari fattori hanno influenzato la formazione dell'articolo determinativo e questo cambiamento non è avvenuto improvvisamente, ma gradualmente.

Nel periodo del IV secolo, in cui è stato scritto anche l'*Itinerarium*, i dimostrativi, che siano già proto-articoli o meno, non possedevano quasi altri usi oltre quello cataforico e anaforico, quindi per esempio, non potevano ancora indicare la classe o la specie; come afferma Renzi "la prima insorgenza in latino dell'articolo definito è legata a un richiamo tangibile nel testo: è un uso testuale."⁶⁰

⁵⁵ J. N. ADAMS: op. cit. p.

⁵⁶ G. PATOTA: op. cit. p. 121.

⁵⁷ J. N. ADAMS: op. cit. p. 523.

⁵⁸ cfr. G. ROHLFS: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia*. (trad. di Temistocle Franceschi). Einaudi, Torino 1965, p. 99.

⁵⁹ Tekavčić vede la nascita dell'articolo determinativo da una parte nella tendenza che la lingua parlata tende ad essere più espressiva e concreta possibile, dall'altra invece nella scomparsa della flessione nominale (declinazione), dopo di che il sostantivo avendo solo una forma, "perde la facoltà di esprimere con la desinenza il grado di determinatezza nella proposizione", così l'articolo determinativo diventa l'*attualizzatore* del nome. P. TEKAVČIĆ: op. cit. pp. 125-126.

⁶⁰ L. RENZI - A. ANDREOSE: op. cit. p. 194.

L'uso dell'articoloide, come un fenomeno intermedio, appare più spesso durante i secoli successivi e diventa familiare nella lingua e progressivamente muta nell'articolo che caratterizza le lingue romanze. Questa transizione si può vedere nella parodia della *Lex Salica*, che è scritta ancora in latino tardo e risale al VIII secolo, un periodo in cui iniziano a comparire i primi documenti e testi scritti nelle lingue romanze.⁶¹ Nel passo seguente si può vedere l'alternanza di un articoloide (*illo*) e un articolo determinativo vero e proprio (*lo*): “*ad illo botiliario frangant lo cabo*” (“*al cantiniere rompano il capo*”).⁶²

Per gli usi non cataforici e anaforici si deve aspettare fino al periodo dell'apparizione dei primi testi neolatini, che in Gallia avvenne nel VIII secolo, dunque con anticipo rispetto all'Italia. La penisola italiana è un territorio conservativo anche in altri ambiti del cambiamento linguistico, nel quale i primi documenti in italiano antico apparvero nei secoli IX-X. Mentre per esempio nell'*Indovinello veronese* non c'è traccia dell'articolo determinativo, nell'*Iscrizione della catacomba di Comodilla* del IX secolo, si trova la forma *ille*: *Non dicere ille secrita abboce* (“Non dire i segreti/le segrete⁶³ ad alta voce.”). In questa iscrizione notiamo che *ille* ha già assunto il valore dell'articolo determinativo, ma ancora senza l'aferesi della sillaba iniziale. Più tardi, nella seconda metà del XI secolo, nella *Formula della confessione umbra* appaiono anche le forme aferetiche, totalmente elaborate dell'articolo determinativo: *Et como li sancti patri constitueru [...]* (“E come i santi padri prescissero/insegnarono [...]").

2. L'iter fonetico dell'articolo determinativo dal latino all'italiano

Nel primo paragrafo verranno presentate le forme odierne dell'articolo determinativo, poi nei paragrafi seguenti il passaggio fonetico dal latino all'italiano. Le forme maschili, quella singolare e quella plurale verranno trattate separatamente (2.2 e 2.3) in quanto più complicate. Le forme femminili in un solo sottocapitolo (2.4).

2.1 Le forme odierne dell'articolo determinativo

Oggi le forme dell'articolo determinativo sono influenzate esclusivamente dai suoni iniziali della parola che precedono. Nel genere maschile conosciamo tre forme dell'articolo determinativo per il singolare: *il*, *lo*, *l'* e due forme per il plurale: *i*, *gli*. La forma *il* si usa davanti alle parole che cominciano per consonante (p. es. *il cane*, *il libro*). La forma *lo* è un po' più complicata: è usata davanti alle parole cominciano 1.) per *s* impura, cioè per *s* + consonante (p. es. *lo sport*); 2.)

⁶¹ P. TEKAVČIĆ: op. cit. p. 128.

⁶² G. PATOTA: op. cit. p. 122.

⁶³ Fogarasi interpreta il sintagma *ille secrita* come un plurale collettivo. FOGARASI M.: *Nuovo manuale di storia della lingua italiana*. Budapest 1987, p. 20.

per s palatale (p. es. *lo sci*); 3.) per x, y, z (p. es. *lo xilofono, lo yogurt, lo zoo*); 4.) per gn, pn, ps (p. es. *lo gnomo, lo pneumatico, lo psicologo*); 5.) per i + vocale, come semiconsonante (p. es. *lo odio, lo iato*). La forma *l'* si usa davanti alle parole che cominciano per vocale, che è una forma derivata da *lo* attraverso l'elisione della vocale *o* (p. es. *l'anno, l'albero*). La forma *i* sarebbe l'equivalente in plurale della forma singolare *il*, cioè è usata negli stessi casi (p. es. *i cani, i libri*); la forma *gli* invece sarebbe l'equivalente in plurale della forma singolare *lo*, quindi è usata davanti agli stessi suoni (p. es. *gli sport, gli psicologi, gli anni*).

Nel genere femminile ci sono due forme dell'articolo per il singolare: *la*, *l'* e c'è solo una forma per il plurale: *le*. La forma *la* si usa davanti alle parole che iniziano per consonante (p. es. *la casa, la rosa*), se la parola che segue inizia per vocale, si usa la forma *l'*, perché in quel caso la vocale dell'articolo cade per elisione (p. es. *l'aula*). In plurale la forma *le* si usa sempre (p. es. *le case, le rose*), anche davanti alle parole che iniziano per vocale (p. es. *le aule*).

2.2 L'articolo determinativo maschile singolare

Per quanto concerne l'articolo determinativo maschile, nell'italiano antico le sue forme non erano gli stessi che in italiano moderno, ma la vera differenza riguardava il loro uso. L'articolo maschile singolare aveva soltanto una forma nella lingua delle origini e questa forma era *lo* che deriva dal latino *ĪLLŪM* attraverso diversi processi linguistici, come l'aferesi della sillaba iniziale *ĪL* (perché l'articolo è sempre protonico, quindi atono),⁶⁴ la caduta della *-M* finale⁶⁵ e il passaggio del vocale *Ū* a *o* (*[ĪL]LŪ[M]*⁶⁶ > *lo*).

Quindi la forma *lo* era originaria, *il* appariva dopo „non autonomamente ma, per così dire, da una costola della forma *lo*.”⁶⁷ Anticamente, il suono iniziale della parola non influenzava l'articolo che lo seguiva, a differenza dell'italiano di oggi. Ad esempio non si scriveva *il pane*, ma *lo pane*. Col tempo però il suono finale della parola precedente è diventato decisivo nella scelta della forma appropriata dell'articolo: se questo suono finale precedente dell'articolo era una consonante, rimaneva la forma *lo*, se invece il suono finale era una vocale, *lo* mediante la caduta di *o*, cioè per mezzo del troncamento o dell'apocope, diventava *'l* (*mirar lo sole* ≠ *mirare l sole*). È importante sottolineare che tale fenomeno è comune nella

⁶⁴ P. TEKAŮČÍČ: op. cit. p. 129.

⁶⁵ La desinenza *-M* probabilmente già nei tempi antichi era instabile. Anche se nei testi letterari gli scrittori volevano mantenere questa desinenza considerando corretta, appartenente alla norma linguistica. TAMÁS L.: op. cit. p. 57. Nella metrica si è formata posizione, rendeva possibile la fusione della voce che lo precede e della vocale che lo segue. Nelle iscrizioni molte volte è stata omissa e poi nelle lingue romanze è sparita quasi totalmente, tranne alcune parole (p. es. in francese *rien* < *REM*; in spagnolo *quien* < *quem*). HERMAN J.: op. cit. pp. 38–39.

⁶⁶ G. PATOTA: op. cit. p. 123.

⁶⁷ G. PATOTA: op. cit. p. 123.

lingua parlata.⁶⁸ Quindi accanto la forma *lo* esiste la forma che si scrive *'l* e che in realtà sarebbe il solo fonema /l/.⁶⁹ In seguito, dalla *'l* sono divenute diverse nuove forme con una vocale d'appoggio, che rendeva possibile la pronuncia autonoma dalle altre parole. Questa vocale era polimorfa nei diversi dialetti dell'italiano antico. Nei volgari settentrionali esistevano forme di articolo determinativo maschile singolare come *al* e *ul*, mentre in Toscana c'erano le forme più conosciute *el* e *il*. Come è stato già menzionato, le forme dell'articolo maschile singolare erano influenzate dalla finale della parola che precedeva l'articolo stesso e nel caso di Dante, che rappresenta fedelmente la situazione linguistica fiorentina due-trecentesca si può distinguere tre forme *lo*, *il*, *l*.⁷⁰ *Lo* si usava all'inizio di frase e all'interno di frase dopo finale consonantica; *il* e *'l* si usavano sempre all'interno di frase, però dopo parole che terminano per vocale. „Sotto il rispetto prosodico, *lo* e *il* devono essere considerati, come nell'italiano odierno, fonologicamente proclitici alla parola seguente, mentre *l* è enclitico alla parola precedente. Questo stato di cose, noto come legge di Gröber, suggerisce che *il* si sia originato, mediante prostesi vocalica, da *l*, a sua volta riduzione di *lo* per apocope di *-o* finale.”⁷¹ Nell'italiano di oggi questa norma di Gröber non è più valida, ma si trovano alcune forme che conservano l'uso antico *per lo più*, *per lo meno*. In questo caso nell'italiano contemporaneo ci si aspetterebbe *il*, ma c'è la forma *lo* dopo la parola *per*, che ha la finale consonantica.

È stato già accennato che in Toscana fu usato /e/ o /i/ come vocale d'appoggio, quindi le forme furono *el* e *il*. Tuttavia nel corso del Duecento e del Trecento, nel fiorentino accanto alla forma *lo* appare sempre *il*, anche se la vocale d'appoggio originaria è stata la /e/ che per protonia sintattica è diventata /i/.⁷² Alla fine del Trecento però questa panoramica si è cambiata, e ha cominciato a diffondersi nel volgare parlato fiorentino la forma dell'articolo determinativo *el*, che nel plurale diventa *e*, originata dai dialetti parlati della Toscana occidentale, soprattutto di Pisa e di Lucca. Sebbene *el* non subentri alla forma più antica *il*, era molto diffusa nel fiorentino e anche tanti autori fiorentini quattrocenteschi e specialmente cinquecenteschi la usavano. Questo perché prediligevano il fiorentino del tempo e non quello tradizionale, Niccolò Machiavelli è uno di questi: nelle sue opere

⁶⁸ Nella linguistica questo fenomeno è chiamato fenomeno di "allegro" cfr. G. PATOTA: op. cit. p. 124.

⁶⁹ P. TEKAVČIČ: op. cit. p. 129.

⁷⁰ Enciclopedia dell'italiano (2010) – grammatica storica di Vittorio Formentin. Treccani, https://www.treccani.it/enciclopedia/grammatica-storica_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/18.04.2021.

⁷¹ Enciclopedia dell'italiano (2010) – grammatica storica di Vittorio Formentin. Treccani, https://www.treccani.it/enciclopedia/grammatica-storica_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/18.04.2021.

⁷² "In posizione protonica (cioè prima della sillaba accentata) una *e* chiusa [e] (che può provenire, come sappiamo, da Ē, Ê, Ī e AE atoni del latino volgare) tende a chiudersi in *i*". cfr. G. PATOTA: op. cit. pp. 62–63.

compaiono i due usi dell'articolo: la forma moderna (*el/e*) e quella tradizionale (*il/i*).⁷³

2.3 L'articolo determinativo maschile plurale

In questo paragrafo si tornerà a trattare il plurale dell'articolo determinativo maschile. Oggi si conoscono due forme: *i* e *gli*, ma originariamente nel fiorentino antico e negli dialetti medievali troviamo la forma *li*, che sarebbe il plurale di *lo*, che deriva dal dimostrativo latino *ĪLLĪ* attraverso l'aferesi della sillaba iniziale *ĪL* e il mutamento della *Ī* finale a *i* (*[ĪL]LĪ* > *li*).

La forma *gli* si è sviluppata grazie a quei casi in cui *li* precedeva una parola che inizia per vocale, in fonetica sintattica, cioè nella pronuncia, risultava la sequenza di *L+J*, per esempio nella realizzazione di *li onori* abbiamo il nesso *LJ*. Questo succede nel caso di *FĪLIA(M)*, *MŪLIE(R)*, il nesso *LJ* sarebbe laterale palatale /ʎ/: *li onori* > *gli onori*.⁷⁴

La forma *i* deriva da *gli* con riduzione (*gli* > *i*) e questa riduzione di *gli* a *i* è un fenomeno diffuso in certe parole del toscano. Patota porta l'esempio di *cavai* e *capei* che sono forme ottenute con riduzione da *cavagli* e *capegli* usati anche nella lingua antica, e fanno parte di questa categoria anche parole più note come *bei* e *quei* da *begli* e *quegli*.⁷⁵

2.4 L'articolo determinativo femminile

Ciò che riguarda la trafilà che risulta la formazione dell'articolo femminile non è così complicata. Nel singolare la forma di partenza è l'accusativo femminile singolare del dimostrativo latino e questo è *ĪLLAM*, che sempre con aferesi della sillaba iniziale *ĪL* e con la caduta della *-M* finale diventa *la* (*[ĪL]LA[M]* > *la*). L'articolo femminile nel singolare ha anche la forma *l'* /*l*/, risultato d'elisione e foneticamente uguale al singolare maschile *l'*.⁷⁶

Tekavčić spiega il plurale femminile affermando che *le* deriva da *ILLE*,⁷⁷ Fogarasi invece suppone che la forma plurale femminile dell'articolo italiano sia derivata rispettivamente dal nominativo femminile plurale del dimostrativo latino, cioè da *ILLAE*,⁷⁸ mentre secondo Patota il plurale deriva dall'accusativo femminile plurale del dimostrativo *ĪLLAS*, che diventa *le* sempre con aferesi della sillaba iniziale *ĪL* e palatalizzazione della *A* in [e] che sarebbe il risultato della *-S* finale prima della sua caduta (*[ĪL]LAS* > *le*).⁷⁹

⁷³ G. PATOTA: op. cit. p. 125.

⁷⁴ G. PATOTA: op. cit. p. 126.

⁷⁵ G. PATOTA: op. cit. pp. 126–127.

⁷⁶ P. TEKAVČIĆ: op. cit. p. 132.

⁷⁷ P. TEKAVČIĆ: op. cit. p. 132.

⁷⁸ FOGARASI M.: op. cit. p. 193.

⁷⁹ G. PATOTA: op. cit. p. 127.

3. Analisi dei testi

In questo capitolo verranno analizzate le forme dell'articolo determinativo nella sua evoluzione attraverso vari testi della letteratura italiana dal Duecento fino all'Ottocento. In ciascun paragrafo si presenteranno brani di varie opere al fine di mostrare, dal punto di vista diacronico, come erano usate le forme dell'articolo determinativo in ambedue i generi, sia al singolare, sia al plurale. In alcuni casi verranno considerate anche le preposizioni articolate.

3.1 L'articolo determinativo nel Duecento e nel Trecento

Il secolo XIII è importante dal momento che in questo periodo il volgare assume il valore letterario e nascono centri culturali fondamentali. Dall'altro, perché tutto questo influenza anche la lingua stessa. In seguito saranno prese in esame le opere seguenti.

Il cantico delle creature oppure il *Cantico di frate Sole* (quest'ultimo il titolo oggi accettato dagli studiosi) di Francesco d'Assisi, scritta in volgare umbro nel 1224-1226 circa, in cui loda la perfezione e bellezza del mondo creato da Dio:⁸⁰

Altissimu, onnipotente bon Signore, 1
*Tue so' **le** laude, **la** gloria e l'honore et onne benedictione.*

Ad Te solo, Altissimo, se konfano,
et nullu homo ène dignu te mentovare.

*Laudato sie, mi' Signore cum tucte **le** Tue creature,* 5
*spetialmente messor **lo** frate Sole,*
lo qual è iorno, et allumini noi per lui.
Et ellu è bellu e radiante cum grande splendore:
de Te, Altissimo, porta significatione.

*Laudato si', mi Sügnore, per sora Luna e **le** stelle:* 10
in celu l'ài formate clarite et pretiose et belle.

Laudato si', mi' Signore, per frate Vento
et per aere et nubilo et sereno et onne tempo,
*per lo quale, a **le** Tue creature dâi sustentamento.*

Laudato si', mi Signore, per sor'Acqua. 15
la quale è multo utile et humile et pretiosa et casta.

Laudato si', mi Signore, per frate Focu,
*per lo quale ennallumini **la** nocte:*

⁸⁰ <https://www.treccani.it/enciclopedia/cantico-di-frate-sole/> 20. 04. 2021.

ed ello è bello et iocundo et robustoso et forte.

Laudato si', mi Signore, per sora nostra matre Terra, 20
la quale ne sustenta et governa,
et produce diversi fructi con coloriti fior et herba.

Laudato si', mi Signore, per quelli che perdonano per lo Tuo amore
et sostengono infermitate et tribulatione.

Beati quelli ke 'l sosterranno in pace, 25
ka da Te, Altissimo, sirano incoronati.

Laudato si' mi Signore, per sora nostra Morte corporale,
da la quale nullu homo vivente pò skappare:
guai a quelli ke morrano ne le peccata mortali;
beati quelli ke trovarà ne le Tue sanctissime voluntati, 30
ka la morte secunda no 'l farrà male.

Laudate et benedicete mi Signore et rengratiate
e serviateli cum grande humilitate.

Si può osservare che l'articolo determinativo femminile presenta le forme anche oggi esistenti sia in singolare: **la gloria**, **la nocte**; sia in plurale: **le laude**, **le stelle**. Soltanto nel caso delle preposizioni articolate si trovano forme non contratte, dove nella lingua moderna si usano forme contratte: **a le Tue creature** (al posto di *alle Tue creature*); **ne le peccata mortali** (al posto di *nelle peccata⁸¹ mortali* > *nei peccati mortali*); **ne le Tue sanctissime voluntati** (al posto di *nelle Tue santissime volontà*). Le forme dell'articolo determinativo maschile sono invece più variegate, come è stato già trattato nel capitolo 2. C'è la forma apostrofata **l'honore**, che precede la parola cominciante per vocale; nel quinto verso troviamo la forma maschile singolare **lo** dopo la parola che esce in *r* (*messor lo frate Sole*), che era un fenomeno comune in questo periodo.⁸² Per questa ragione **lo** era usato anche dopo la preposizione *per* e quest'uso sopravvive anche oggi in espressioni come *per lo più*, *per lo meno*. In ogni caso, nei tempi antichi la forma **lo** era più comunemente usata di quella **il**,⁸³ quindi predomina nel corso del Duecento.⁸⁴

Il secondo testo, che viene analizzato, è la poesia *Ahi lasso! or è stagion de doler tanto* di Guittone d'Arezzo, il poeta che rappresenta la transizione dalla poesia siciliana provenzaleggiante al dolce stil novo:⁸⁵

⁸¹ La forma **le peccata** potrebbe essere interpretato come un plurale collettivo.

⁸² G. ROHLFS: op. cit. p. 100.

⁸³ Ibidem, p. 99.

⁸⁴ B. MIGLIORINI: op. cit. p. 148.

⁸⁵ <https://www.treccani.it/enciclopedia/guittone-d-arezzo/> 20. 04. 2021.

[...]
vedendo l'alta Fior sempre granata 5
e l'onorato antico uso romano
ca certo pere, crudel forte e villano,
s'avaccio ella no è ricoverata!
ché l'onorata sua ricca grandezza
e 'l pregio quasi è già tutto perito, 10
e lo valor e 'l poder si desvia.

[...]
Altezza tanta en la sfiorata Fiore 16
fo, mentre ver se stessa era leale,

[...]
ch'al mondo no è canto,
u' non sonasse il pregio del Leone. 30
Leone, lasso, or no è, ch'eo li veo
tratto l'onghie e li denti e lo valore,
e 'l gran lignaggio suo mort'a dolore,
ed en crudel pregon miso a gran reo.

[...]
Conquis'è l'alto comun fiorentino,
e col senese in tal modo ha cangiato,
che tutta l'onta e 'l danno, che dato
li ha sempre, como sa ciascun latino, 50
li rende, e i tolle il pro e l'onor tutto.
Ché Montalcino ave abbattuto a forza,
Montepulciano miso en sua forza,
e de Maremma ha la cervia e 'l frutto;
Sangimignan, Pogibonize e Colle
e Volterra e 'l paese a suo tene; 55
e la campana e le 'nsegne e li arnesi
e li onor tutti presi

[...]
Foll'è chi fugge il suo prode e cher danno, 61
e l'onor suo fa che vergogna i torna;

[...]
A voi, che siete ora in Fiorenza, dico
che ciò ch'è divenuto par v'adagia;
e poi li Alamanni in casa avete,
servitei bene, e fate vo mostrare 70
le spade lor, con che v'han fesso i visi,

[...]
Monete mante e gran gioi presentate
ai Conti e a li Uberti e a li altri tutti,
ch'a tanto grande onor v'hano condutti,
che miso v'hanno Sena in potestate.

Pistoia e Colle e Volterra fann' ora 80
 guardar vostre castella a loro spese;
 e 'l Conte Rosso ha Maremma e 'l paese;
 Montalcin sta sicur senza **le** mura;
 de Ripafratta temor ha 'l Pisano,
 e 'l Perogin che 'l lago no i tolliate,
 [...]
 che fare vol de sé rei dei Toscani, 95
 da poi che **li** Alamanni
 ave conquiso per forza e **i** Senesi.

Per quanto riguarda l'articolo femminile singolare, nel testo si trova la forma **la** e quella apostrofata **l'** davanti alle parole che cominciano per vocale: **la** cervia; **la** campana; **l'alta** Fior (Fior in femminile, perché si riferisce alla città di Firenze); **l'onorata** sua ricca grandezza; **l'onta**. Nel caso delle preposizioni articolate c'è la forma non contratta: **en la** sfiorata Fiore. Per quanto riguarda invece l'articolo femminile plurale, si hanno le forme seguenti: **le** spade; **le** mura; **le** 'nsegne; e infine **l'onghie** che non è una forma comune, perché in plurale anche davanti alle parole cominciati per vocale si usa la forma **le**. Tornando a trattare l'articolo determinativo maschile, anche in questo caso si può vedere che il suo uso risulta abbastanza incoerente. In singolare, d'una parte si usa sempre la forma **l'** prima delle parole che cominciano per vocale: **l'onorato** antico uso romano; **l'alto** comun fiorentino; **l'onor** tutto; **l'onor** suo. Dall'altra, dopo le parole che escono in vocale si possono osservare tre forme: **lo**, **'l**, ed **il**. Anche se teoricamente esisteva una regola, secondo la quale **lo** era usato all'inizio di frase e all'interno di frase dopo finale consonantica, **il** e **'l** invece all'interno di frase, però dopo parole che terminano per vocale, in realtà originariamente **lo** poteva essere usato sia dopo finale consonantica e vocalica sia dinanzi a parole che cominciano per vocale o consonante.⁸⁶ Questa forma era predominante in questo periodo, nonostante la predominanza della forma **'l** in questa posizione postvocalica e preconsonantica, quindi nel testo appaiono forme come: e **lo** valor e **'l** poder; e **'l** pregio; e **'l** gran lignaggio; e **'l** danno; e **'l** frutto; e **'l** paese; e **'l** Conte Rosso; ha **'l** Pisano, e **'l** Perogin che **'l** lago; non sonasse **il** pregio; tolle **il** pro e l'onor tutto; fugge **il** suo prode. Al plurale troviamo due forme: **li** e **i**. La forma **li** sarebbe quella originaria, il plurale di **lo** ed è predominante in questa poesia: e **li** denti; e **li** arnesi e **li** onor tutti presi; e poi **li** Alamanni; appare anche nelle preposizioni articolate non contratte: **a li** Uberti e **a li** altri tutti. La forma **i** invece secondo gli studiosi deriva da **gli** e diventa il corrispondente plurale di **il**: v'han fesso **i** visi; e **i** Senesi; e si trova anche nella forma di preposizione articolata, questa volta però contratta: presentate **ai** Conti.

⁸⁶ G. ROHLFS: op. cit. pp. 99-100.

In seguito, saranno studiate le opere delle tre corone fiorentine. Prima vedremo alcune terzine dalla *Divina Commedia*. Come è stato già accennato, Dante rispecchia molto fedelmente il panorama Due- e Trecentesco:

*Tu se' **lo** mio maestro e '**l** mio autore;
tu se' solo colui da cu' io tolsi
lo bello stilo che m'ha fatto onore.*
(*Inf.*, I, vv. 85-87.)

***Lo** giorno se n'andava, e l'aere bruno
toglieva **li** animai che sono in terra
da le fatiche loro; e io sol uno*
(*Inf.*, II, vv. 1-3.)

***Li** occhi ha vermigli, **la** barba unta e atra,
e '**l** ventre largo, e unghiate **le** mani;
graffia **li** spirti ed iscoia ed isquatra.*
(*Inf.*, VII, vv. 16-18.)

***Lo** savio mio inver' lui gridò: "Forse
tu credi che qui sia '**l** duca d'Atene,
che sù nel mondo **la** morte ti porse?*
(*Inf.*, XII, vv. 16-18.)

*Di reverenza **il** viso e **li** atti addorna,
sì che **i** diletti lo 'nvïarci in suso;
pensa che questo dî mai non raggiorna!"*
(*Purg.*, XII, vv. 82-84.)

*E **i** raggi ne ferien per mezzo '**l** naso,
perché per noi girato era sì '**l** monte,
che già dritti andavamo inver' '**l** occaso,*
(*Purg.*, XV, vv. 7-9.)

*A questo intende **il** papa e ' cardinali;
non vanno **i** lor pensieri a Nazarette,
là dove Gabriello aperse '**l** ali.*
(*Par.*, IX, vv. 136-138.)

La forma maschile singolare **lo** anche nella *Divina Commedia* è usato in tutte le posizioni, ad esempio in posizione postvocalica e preconsonantica: *se' **lo** mio maestro; tolsi **lo** bello stilo*; e all'inizio della frase: ***Lo** giorno se n'andava; **Lo** savio mio*. La forma **il** e '**l** enclitica si trovano soltanto in posizione postvocalica e preconsonantica: *e '**l** mio autore; e '**l** ventre largo; sia '**l** duca d'Atene; per mezzo '**l** naso; sì '**l** monte; Di reverenza **il** viso; intende **il** papa*. Appare anche la forma

apostrofata **l'** davanti alle parole che cominciano per vocale: *e l'aere bruno; inver' l'occaso*; Anche le due varianti del maschile plurale, **li** e **i**, sono presenti nell'opera, **li** è usato davanti a vocale: *toglieva li animai; Li occhi; e li atti*; e davanti a s impura: *graffia li spirti*. **I** è usato nella stessa posizione della forma singolare **il**, cioè preconsonantica e postvocalica: *che i diletти; E i raggi; vanno i lor pensieri*. L'articolo determinativo femminile al singolare, come sempre, ha la forma **la**: *la barba; la morte*; al plurale si trova la forma **le**: *le mani*; e quella apostrofata: *l'ali*. In plurale femminile la preposizione articolata presenta ancora la forma non contratta: **da le** *fatiche*.

Trattando le notevoli opere del Trecento, non si può tralasciare il *Canzoniere* di Petrarca. Dal punto di vista dell'articolo determinativo verrà analizzata la canzone CXXVIII intitolata *Italia mia*:

Italia mia, benché 'l parlar sia indarno
a le piaghe mortali
 che **nel** bel corpo tuo sí spesse veggio,
 piacemi almen che ' miei sospir' sian quali
 spera 'l Tevero et l'Arno, 5
 e 'l Po, dove doglioso et grave or seggio.
 Rettor **del** cielo, io cheggio
 che **la** pietà che Ti condusse in terra
 Ti volga **al** Tuo dilecto almo paese.
 Vedi, Signor cortese, 10
 di che lievi cagion' che crudel guerra;
 e **i** cor', che 'ndura et serra
 Marte superbo et fero,
 apri Tu, Padre, e 'ntenerisci et snoda;
 ivi fa che 'l Tuo vero, 15
 qual io mi sia, per **la** mia lingua s'oda.

Voi cui Fortuna à posto in mano il freno
de le belle contrade,
 di che nulla pietà par che vi stringa,
 che fan qui tante pellegrine spade? 20
 perché 'l verde terreno
del barbarico sangue si depinga?
 [...]
 O diluvio raccolto
 di che deserti strani
 per inondar **i** nostri dolci campi! 30
 Se **da le** proprie mani
 questo n'avene, or chi fia che ne scampi?
 [...]
 Or dentro ad una gabbia
 fiere selvagge et mansuete gregge 40

*s'annidan sí che sempre **il** miglior geme:*
[...]
*Mario aperse sí **'l** fianco,* 45
*che memoria de **'l**opra ancho non langue,*
quando assetato et stanco
*non piú bevve **del** fiume acqua che sangue.*

Cesare taccio che per ogni piaggia
*fece **'l**erbe sanguigne* 50
*di lor vene, ove **'l** nostro ferro mise.*
Or par, non so per che stelle maligne,
*che **'l** cielo in odio n'aggia:*
vostra mercé, cui tanto si commise. 55
Vostre voglie divise
*guastan **del** mondo **la** piú bella parte.*
Qual colpa, qual giudicio o qual destino
*fastidire **il** vicino*
*povero, et **le** fortune afflicte et sparte* 60
persequire, e 'n disparte
cercar gente et gradire,
*che sparga **'l** sangue et venda **'l**alma a prezzo?*
[...]

Né v'accorgete anchor per tante prove 65
***del** bavarico inganno*
*ch'alzando **il** dito colla morte scherza?*
*Peggio è **lo** strazio, **al** mio parer, che **'l** danno;*
*ma **'l** vostro sangue piove*
piú largamente, ch'altr'ira vi sferza. 70
[...]
*Perdio, questo **la** mente*
talor vi mova, et con pietà guardate
***le** lagrime **del** popol doloroso,*
che sol da voi riposo 90
dopo Dio spera; et pur che voi mostriate
segno alcun di pietate,
vertú contra furore
*prenderà **'l**arme, et fia **'l** combatter corto:*
*ché **'l**antiquo valore* 95
***ne gli** italici cor' non è anchor morto.*
[...]
***Al** passar questa valle*
*piacciavi porre giú **'l**odio et **lo** sdegno,*
*vènti contrari **a la** vita serena;* 105

In questa canzone ci sono quattro varianti dell'articolo maschile singolare: **lo**, **il**, **'l** e **l'**. **Lo** si trova davanti a *s* impura: **lo** strazio; **lo** sdegno; **il** e **'l** nella solita posizione postvocalica e preconsonantica: *mano il freno*; *sempre il miglior*; *fastidire il vicino*; *ch'alzando il dito*; *benché 'l parlar*; *spera 'l Tevero*; e **'l** *Po*; *perché 'l verde terreno*; *ove 'l nostro ferro*; *che 'l cielo*; *sparga 'l sangue*; *che 'l danno*; *fia 'l combattere*; Davanti a inizio vocalico viene adoperata la forma **l'**: *l'Arno*; *l'antiquo valore*. L'uso delle forme plurali (**i**, **li**, **gli**) diventa più libero nel Trecento.⁸⁷ Anche dopo parola che esce in *r* viene utilizzata la forma **i**: *inondar i nostri dolci campi*. Le forme femminili, come al solito, non presentano nessuna differenza rispetto alle forme odierne, soltanto nel plurale c'è la forma troncata **l'** (< **le**): *l'erbe*. Nel caso delle preposizioni articolate, il singolare maschile è già contratto: **del** *cielo*; **al** *Tuo dilecto almo paese*; in contrasto con il plurale maschile: **ne** *gli italici*; con il femminile singolare e plurale: **a la** *vita serena*; **a le** *piaghe mortali*; **de le** *belle contrade*.

Infine, vedremo le caratteristiche a proposito dell'articolo determinativo della prima giornata dell'opera *Decameron* di Boccaccio:

E acciò che dietro a ogni particolarità **le** nostre passate miserie per **la** città avvenute più ricercando non vada, dico che, così inimico tempo correndo per quella, non per ciò meno d'alcuna cosa risparmiò **il** circostante contado. Nel quale, lasciando star **le** castella, che simili erano nella loro piccolezza **alla** città, per **le** sparte ville e per **li** campi **i** lavoratori miseri e poveri e **le** loro famiglie, senza alcuna fatica di medico o aiuto di servidore, per **le** vie e per **li** loro colti e per **le** case, di dì e di notte indifferentemente, non come uomini ma quasi come bestie morieno; per la qual cosa essi, così **nelli** loro costumi come **i** cittadini divenuti lascivi, di niuna lor cosa o faccenda curavano: anzi tutti, quasi quel giorno nel quale si vedevano esser venuti **la** morte aspettassero, non d'aiutare **i** futuri frutti **delle** bestie e **delle** terre e **delle** loro passate fatiche, ma di consumare quegli che si trovavano presenti si sforzavano con ogni ingegno. Per che adivenne **i** buoi, **gli** asini, **le** pecore, **le** capre, **i** porci, **i** polli e **i** cani medesimi fedelissimi **agli** uomini, fuori **delle** proprie case cacciati, per **li** campi, dove ancora **le** biade abbandonate erano, senza essere, non che raccolte ma pur segate, come meglio piaceva loro se n'andavano, e molti, quasi come razionali, poi che pasciuti erano bene **il** giorno, **la** notte alle lor case senza alcuno correngimento di pastore si tornavano satolli.

Il passo tratto da *Decameron* presenta al singolare maschile soltanto la forma **il**, la sua posizione postvocalica e preconsonantica rimane: *risparmiò il circostante contado*; *bene il giorno*; Il plurale maschile invece risulta più variegato, dopo la uscita *r* si trova la forma **li**: *per li campi*; *per li loro colti*; la forma **gli** viene adoperata davanti alle parole che inizia per vocale: **gli** *asini*; in tutti gli altri casi appare la variante **i**, che è predominante nel testo: *come i cittadini*; *d'aiutare i futuri frutti*; *i porci*, *i polli* e *i cani*. Le forme femminili sono regolari sia al

⁸⁷ B. MIGLIORINI: op. cit. p. 208.

singolare: **la** morte; sia in plurale: **le** pecore. Le preposizioni articolate sono contratte sia al femminile: **alla** città; **delle** bestie; sia in maschile: **agli** uomini; soltanto la forma **nelli** non è quella usata nell'italiano di oggi: **nelli** loro costumi.

3.2 L'articolo determinativo nel Quattrocento e nel Cinquecento

Il periodo del Quattro- e Cinquecento sarà trattato in un solo sottocapitolo, perché dal punto di vista dell'articolo determinativo è caratterizzato dai fenomeni molto simili. Il primo brano è tratto dall'opera Libri della Famiglia di Leon Battista Alberti scritta in volgare nel 1441:

E s'egli ha più forza l'amistà che 'l parentado, il simile faremmo come e' veri e dritti amici. Le cose care a te, le cose di Lorenzo, quale ciascuno di noi quanto sé stesso ama, sarebbono a noi care e raccomandate quanto tu vorresti, e quanto a noi più fusse possibile [...] Stia loro in mente essere de' vecchi prima faccenda intraprendere per ciascuno di casa, come que' buoni passati Lacedemoniesi che si riputavano padri e tutori d'ogni minore, e correggevano ciascuno tutti i disviamenti in qualunque loro giovane cittadino si fusse, e aveano i suoi più stretti e più congiunti carissimo e accettissimo fossero da qualunque altri stati fatti migliori. Ed era lode a' padri render grazia e merzè a chiunque si fusse, per far la gioventù più moderata e più civile, el quale n'avesse intrapreso alcuna opera. E con questa buona e utilissima disciplina de' costumi renderono la terra loro gloriosa, e onoronda di fama immortale e meritata. Però che ivi non era inimistà fra loro, ove gli sdegni e le inimicizie subito erano nascendo svelte e regittate;

Il singolare maschile mostra due varietà, **il** e quella aferetica **'l**: **il** simile; che **'l** parentado. Nel Quattrocento nel genere maschile le forme **el** – **e** guadagnano terreno.⁸⁸ Anche in questo testo appare **e'**: **e' veri e dritti amici**; accanto alla forma plurale **i**: **tutti i disviamenti**; e a quella **gli** usata davanti a s impura: **gli sdegni**. I femminili continuano le forme fisse, al singolare: **la** terra; **l'amistà** (con elisione); al plurale: **le** inimicizie. Compaiono preposizioni articolate che al plurale maschile si troncano: **de' vecchi**; **de' costumi**.

Le seguenti tre stanze sono l'inizio del primo libro dell'opera Stanze per la giostra di Giuliano de' Medici di Angelo Poliziano composto nel 1475:

¹
Le gloriose pompe e' fieri ludi
della città che 'l freno allenta e stringe
 a magnanimi Toschi, e **i** regni crudi
 di quella dea che 'l terzo ciel dipinge,
 e **i** premi degni **alli** onorati studi,
la mente audace a celebrar mi spinge,
 sì che **i** gran nomi e **i** fatti egregi e soli

⁸⁸ FOGARASI M.: op. cit. p. 194.

fortuna o morte o tempo non involi.

2

O bello idio ch'**al** cor per **gli** occhi ispiri
dolce disir d'amaro pensier pieno,
e pasciti di pianto e di sospiri,
nudrisci **l'alme** d'un dolce veleno,
gentil fai divenir ciò che tu miri,
né può star cosa vil drento **al** suo seno;
Amor, del quale i' son sempre soggetto,
porgi or **la** mano **al** mio basso intelletto.

3

Sostien tu **el** fascio ch'a me tanto pesa,
reggi **la** lingua, Amor, reggi **la** mano;
tu principio, tu fin **dell'**alta impresa,
tuo fia l'onor, s'io già non prego invano;
di', signor, con che lacci da te presa
fu **l'**alta mente **del** baron toscano
più gioven figlio **della** etrusca Leda,
che reti furno ordite a tanta preda.

El, l', 'l' sono le forme maschili in singolare che appaiono in queste tre strofe, **l'** precede la parola che inizia per vocale: **l'onor**; la forma **'l'**, come abbiamo già visto negli esempi precedenti, è stata adottata in posizione postvocalica, quindi il suono finale della parola precedente è ancora decisivo nel scegliere la forma giusta dell'articolo maschile: *che 'l freno; 'l terzo ciel*. È stato già accennato il fatto che **el** diventa prevalente in questo periodo,⁸⁹ è più frequente di **il**: **el fascio**. Al plurale la forma **i** predomina in questa poesia: *e i regni crudi; e i premi degni; che i gran nomi e i fatti egregi*. Dopo la preposizione *r* c'è la forma plurale **gli**, dove prima è stata adoperata **li**: *per gli occhi*. Alle forme regolari dell'articolo femminile (**Le** gloriose pompe; **la** mano) s'aggiungono le preposizioni articolate femminili ormai contratti: **della** città; **dell'**alta impresa; **della** etrusca Leda. Mentre al plurale maschile, anche se sono forme contratte, differiscono da quelle odierne: **alli** onorati studi (> **agli**).

Tornando al Cinquecento saranno analizzati due passi dal capitolo I e dal capitolo IV dell'opera celeberrima *Il Principe* di Niccolò Machiavelli:

Cap. 1

Tutti li stati, tutti e' dominii che hanno avuto et hanno imperio sopra li uomini, sono stati e sono o repubbliche o principati. E' principati sono o ereditarii, de' quali el sangue del loro signore ne sia suto lungo tempo principe, o e' sono nuovi. E' nuovi, o sono nuovi

⁸⁹ Si può osservare anche nella poesia *Nencia da Barberino* di Lorenzo de' Medici (*Ardo d'amore, e conviemme cantare / per una dama che me strugge el cuore, / ch'ogni otta ch'i' la sento ricordare, / el cor me brilla e par ch'egli esca fuore.*)

tutti, come fu Milano a Francesco Sforza, o sono come membri aggiunti allo stato ereditario **del** principe che li acquista, come è **el** regno di Napoli **al** re di Spagna. Sono questi dominii così acquistati, o consueti a vivere sotto uno principe, o usi ad essere liberi; et acquistonsi, o con **le** armi d'altri o con **le** proprie, o per fortuna o per virtù.

Cap. 4

Li esempi di queste dua diversità di governi sono, **ne'** nostri tempi, **el** Turco et **il** re di Francia. Tutta **la** monarchia del Turco è governata da uno signore, **li** altri sono sua servi; e, distinguendo **el** suo regno in Sangiachi, vi manda diversi amministratori, e li muta e varia come pare a lui. Ma **el** re di Francia è posto in mezzo d'una moltitudine antiquata di signori, in quello stato riconosciuti **da'** loro sudditi et amati da quelli: [...]

La forma **el** al singolare maschile raggiunge il predominio quasi completo col Machiavelli: **el** sangue; **el** regno; **el** Turco; **el** suo regno; **el** re di Francia; mentre **il** viene spostato in secondo piano, rispetto a **el** appare soltanto una volta in questi due passi: **il** re di Francia. Al plurale vengono adoperate due forme dell'articolo, **li** ed **e'**, il primo nella stessa posizione, in cui è usato **gli**, cioè davanti a s impura e vocale: **Tutti li** stati; sopra **li** uomini; **Li** esempi; **li** altri. Nel caso delle preposizioni articolate, il singolare maschile presenta forme contratte, come anche oggi: **del** loro signore; **del** principe; **al** re di Spagna; I plurali maschili continuano il troncamento, che è già apparso nel corso del Quattrocento: **ne'** nostri tempi; **da'** loro sudditi. Le forme femminili dell'articolo nel testo sono le seguenti, al singolare: **la** monarchia; al plurale: **le** armi; **le** proprie.

Dal famoso Giordano Bruno ho scelto l'opera *De gli eroici furori* (1585):

*Questi son que' discorsi, gli quali a nessuno son parsi più convenevoli ad essere indirizzati e raccomandati, che a voi, Signor eccellente, a fin ch'io non vegna a fare, come penso aver fatto alcuna volta per poca advertenza, e molti altri fanno quasi per ordinario, come colui che presenta **la** lira ad un sordo ed **il** specchio ad un cieco. A voi dunque si presentano, perché l'Italiano ragioni con chi l'intende; **gli** versi sien sotto **la** censura e protezion d'un poeta; **la** filosofia si mostre ignuda ad un sí terso ingegno come **il** vostro; **le** cose eroiche siano indirizzate ad un eroico e generoso animo, di qual vi mostrate dotato; **gli** officii s'offrano ad un soggetto sí grato, e **gli** ossequi ad un signor talmente degno, qualmente vi siete manifestato per sempre. E nel mio particolare vi scorgo quello che con maggior magnanimità m'avete prevenuto **ne gli** officii, che alcuni altri con riconoscenza m'abbiano seguitato.*

Il genere femminile dell'articolo mostra fermezza sia nella forma singolare: **la** lira; **la** censura; **la** filosofia; sia al plurale: **le** cose eroiche. Per quanto riguarda invece il maschile, al singolare si trova la forma **il**: **il** vostro; viene adoperata anche in posizione in cui se ne aspetterebbe un'altra. Ad esempio in questo passo Giordano Bruno, si nota la forma **il** davanti a s impura al posto di **lo**: **il** specchio; Questo esempio non è l'unico in quest'opera: troviamo anche: **il** spirito. Al plurale c'è la forma **gli**, da un lato in posizione prevocalica (dove viene usato anche oggi): **gli** officii; **gli** ossequi; dall'altro anche in posizione in cui si dovrebbe applicare la

forma **i**: **gli** versi. Non è difficile trovare ulteriori esempi in tutto il testo: **gli** *platonici*; **gli** *contemplatori*. Le preposizioni articolate maschili al plurale vengono scritte separatamente: **ne** **gli** *uffici*.

3.3 L'articolo determinativo nel Seicento

Dal periodo del Seicento si è scelto di prendere in esame due brani, ambedue composti nel 1623. La prima, che verrà esaminata è un trattato di Galileo Galilei, *Il Saggiatore*:

*Questo non mi par buon luogo topico per persuader **la** nobiltà di tale strumento. Per tanto piaccia **al** Sarsi di scusarmi se io non vengo, con quella larghezza, che forse gli par, che conuenisse, à chiamarmi, e confessarmi obligato per **li** nuoui pregi, ed onori arrecati à questo strumento. E con qual ragione pretend'egli che in me si debba accrescer l'obbligo, e l'affezione verso di loro per **li** vani, e falsi attributi, mentr'eglino, perche io col dir cose vere gli traggio d'errore, mi pronunzian **la** perdita della loro amicizia? Segue appresso, e non sò quanto opportunamente s'induce a chiamare **il** Telescopio mio allieuo, ma a scoprire insieme come non è altrimenti mio figliuolo. Che fate S. Sarsi mentre voi sete **su** **'l** maneggio d'interessarmi in obblighi grandi per **li** beneficij fatti à questo, ch'io reputauo mio figliuolo, mi venite dicendo che non è altro, ch'vn allieuo?*

Dopo il Cinquecento l'articolo maschile singolare, **el** perde il suo predominio dando luogo a **il**: **il** *Telescopio*. **Il** viene applicato davanti a z in altre parti dell'opera: verso **il** *zenit*. Questo è un uso caratteristico del Seicento⁹⁰ (**il** al posto di **lo**). Appare anche forma apostrofata davanti a vocale: **'l** *obbligo*. La forma **lo** viene adoperata nell'opera davanti a s impura, anche se in questo brano non appare: **lo** *spettator*. Nel caso della preposizione articolata vediamo una forma non contratta, con la preposizione *su* + l'articolo maschile aferetica: **su** **'l** *maneggio*. Al plurale si può osservare l'uso di **li** dopo la preposizione *per*: *per* **li** *nuoui pregi*; *per* **li** *beneficij*. Gli articoli femminili non mostrano differenze rispetto alle forme che sono state portate precedentemente: **la** *nobiltà*, **l'** *affezione*.

La seconda opera è il poema *Adone* di Giambattista Marino (primo canto):

*Che tu fra **gli** egri e languidi mortali,* 15
di cui s'odono ognor gridi e lamenti,
semini colaggiù martiri e mali,
convien, malgrado mio, ch'io mi contenti;
*ma soffrirò che'n ciel vibri **i** tuoi strali,*
*non perdonando **ale** beate genti?*
che sostengan per te strazi sì rei,
*serpente orgoglioso, anco **gli** dei?*
[...]

⁹⁰ B. MIGLIORINI: op. cit. p. 424.

Con flagello di rose insieme attorte
 ch'avea groppi di spine, ella il percosse
 e **de'** bei membri, onde si dolse forte,
 fe' **le** vivaci porpore più rosse.
 Tremaro **i** poli e **la** stellata corte
 a quel fiero vagir tutta si mosse;
 mossesi **il** ciel, che più d'Amor infante
 teme **il** furor che di Tifeo gigante.
Dela reggia materna **il** figlio uscito,
 con quello sdegno allor se n'allontana
 con cui soffiar per **l'**arenoso lito
 calcata suol **la** vipera africana
 o **l'**orso cavernier, quando ferito
 si scaglia fuor dela sassosa tana
 e va fremendo per **gli** orror più cupi
dele valli lucane e **dele** rupi.

Nel genere maschile, al singolare l'uso di **il** prepondera ormai, accanto alla forma **l'** davanti alle parole che iniziano per vocale: **il** ciel; **il** furor; **il** figlio - **l'**arenoso lito; **l'**orso cavernier. Al plurale ci sono due forme, **i** e **gli**, **i** sarebbe il corrispondente plurale alla forma singolare **il**: **i** tuoi strali; **i** poli; mentre **gli** si usa dinanzi a vocale e la parola *dei*⁹¹ (il plurale di *dio*): **gli** egri e languidi mortali; per **gli**⁹² orror più cupi; **gli** dei. Le preposizioni articolate nel maschile plurale presentano ancora forme con il troncamento della vocale finale: **de'** bei membri, mentre quelle femminili non risultano il raddoppiamento di *l* né al singolare (**Dela** reggia), né al plurale (**ale** beate genti; **dele** valli lucane e **dele** rupi), il che potrebbe essere spiegato con l'influenza del dialetto meridionale.⁹³

3.4 L'articolo determinativo nel Settecento

Il primo testo, che sarà analizzato è *Il Mattino* (1763) dal poema satirico *Il Giorno* di Giuseppe Parini:

Sorge **il** mattino in compagnia **dell'**alba
 Dinanzi **al** sol che di poi grande appare
Su l'estremo orizzonte a render lieti
Gli animali e **le** piante e **i** campi e **l'**onde.
 Allora **il** buon villan sorge **dal** caro
 Letto cui **la** fedel moglie e **i** minori

⁹¹ "Nella pronuncia subisce il raddoppiamento fonosintattico della d- iniziale, e in armonia con tale rafforzamento richiede la forma dell'art. determ. gli (gli dei, pronunciato gli ddèi)." <https://www.treccani.it/vocabolario/dei/> 19. 04. 2021.

⁹² In contrasto con il testo precedente, la forma **gli** è usata dopo la preposizione *per* e dinanzi a vocale e non la forma **li**.

⁹³ G. ROHLFS: op. cit. p. 107.

suoi figlioletti intiepidir **la** notte:
 [...]

E **lo** stomaco move **a i** delicati
Del vostr'orbe felice abitatori
 Qualor **de'** semplicetti avoli nostri 270
 Portar osa in ridevole trionfo
La rimbambita fè **la** pudicizia
 Severi nomi. E qual non suole a forza
 Entro **a'** melati petti ecitar bile
 [...]

E che, bersaglio **a gl'**indiscreti colpi
 Di senza guida e senza freno arciere,
 Immaturo **al** suo fin corresse **il** seme
 Uman che nato è a dominar **la** terra. 295
 Quindi **la** prole mal sicura **all'**altra
 In cura dato avea sì lor dicendo:

Dal Settecento in poi, l'articolo determinativo ha quasi completamente assunto le forme che sono in uso anche oggi. In questo brano di Parini le forme dell'articolo maschile singolare sono **il**: **il** mattino; **il** buon villan; **il** seme; e **lo** davanti a s impura: **lo** stomaco. Nel maschile plurale invece la forma **i** è corrispondente a quella singolare **il**: **i** campi; **i** minori suoi figlioletti; e la forma **gli** si trova dinanzi a vocale: **Gli** animali. Nel plurale femminile appare ancora la forma apostrofata dinanzi a vocale: **l'onde**. Nel campo delle preposizioni articolate, al singolare maschile, come è stato già visto nel caso dell'opera *Il Saggiatore*, la preposizione **su** viene scritta separatamente dall'articolo: **Su l'estremo orizzonte**; Le altre preposizioni sono contratte con l'articolo: **dal** caro Letto; **al** suo fin; Al plurale, invece, le unioni delle preposizioni con l'articolo sono a volte contratte, ma troncate: **de'** semplicetti avoli nostri; **a'** melati petti. In altri casi invece sono forme non contratte: **a gl'**indiscreti colpi; **a i** delicati.

Il brano seguente è portato da una delle tragedie più importanti di Vittorio Alfieri, il *Saul* (1782):

Micol: O padre,
 Ascolto io forse **i** miei privati affetti,
 Quand'io **lo** sposo a te richieggo? **Il** prode
 Tuo difensore, d'Israël **la** forza,
 L'alto terror **de'** Filistei ti chieggo.
Nell'ore tue fantastiche di noja,
Ne' tuoi funesti pensieri di morte,
 [...]

(Atto II, Scena II)

Saul: Di te cantavan d'Israël **le** figle:

«Davidde, **il** forte, che **i** suoi mille abbatte;
 «Saul, suoi cento.» Ah! mi offendesti, o David,
 Nel più vivo **del** cor. Che non dicevi:
 «Saul, **ne'** suoi verdi anni, altro che **i** mille,
 «**Le** migliaja abbatteva: egli è **il** guerriero;
 (Atto II, Scena III)

Le forme semplici dell'articolo non mostrano differenze dall'uso di oggi. Al singolare maschile ci sono **il**: **il** prode; Davidde, **il** forte; **il** guerriero; **l'** davanti a vocale: **L'**alto terror; e **lo** davanti a s impura: **lo** sposo; in plurale maschile la forma **i**: **i** miei privati affetti; **i** suoi mille abbatte. Le preposizioni articolate maschili continuano a troncare la vocale finale: **Ne'** tuoi funesti pensieri; **ne'** suoi verdi anni. Le forme femminili sono le seguenti: **la** forza (singolare); **le** figlie; **Le** migliaja (plurale).

3.5 L'articolo determinativo nell'Ottocento

Il primo brano oggetto di analisi risale all'inizio del Ottocento ed è tratto dal poema *Dei Sepolcri* di Ugo Foscolo, scritto nel 1807:

Già **il** dotto e **il** ricco ed **il** patrizio vulgo,
 decoro e mente **al** bello italo regno,
nelle adulate reggie ha sepoltura
 già vivo, e **i** stemmi unica laude.
 [...]
 A egregie cose **il** forte animo accendono
l'urne de' forti, o Pindemonte; e bella
 e santa fanno **al** peregrin **la** terra
 che **le** ricetta. Io quando **il** monumento
 vidi ove posa **il** corpo di quel grande
 che temprando **lo** scettro **a'** regnatori
 gli allòr ne sfronda, ed **alle** genti svela
 di che lagrime grondi e di che sangue;
 e l'arca di colui che nuovo Olimpo
 alzò in Roma **a'** Celesti; e di chi vide
 sotto l'etereo padiglion rotarsi
 più mondi, e **il** Sole irradiarli immoto,
 onde **all'**Anglo che tanta ala vi stese
 sgombrò primo **le** vie **del** firmamento:

Le forme dell'articolo maschile sono **il**, **lo** (davanti a s palatale) e **l'** al singolare: **il** dotto e **il** ricco ed **il** patrizio vulgo; **il** monumento; **il** corpo; **il** Sole; **lo** scettro; **l'etereo** padiglion. È interessante vedere che al plurale maschile dinanzi a s impura viene usato la forma **i** e non quella **gli**: **i** stemmi. Nel plurale femminile **l'** al posto di **le** appare anche in questo caso davanti a vocale: **l'urne**. Le forme troncate delle

preposizioni articolate nel plurale maschile non hanno ancora perso il vigore: **de'** forti; **a'** regnatori; **a'** Celesti.

Il secondo esempio è la prima strofa della poesia *Il passero solitario* (1835) di Leopardi, uno dei massimi esponenti di questo periodo:

D'in su **la** vetta **della** torre antica,
passero solitario, **alla** campagna
cantando vai finché non more **il** giorno;
ed erra l'armonia per questa valle.
Primavera d'intorno 5
brilla **nell'**aria, e per **li** campi esulta,
sí ch'a mirarla intenerisce **il** core.
Odi greggi belar, muggire armenti;
gli altri augelli contenti, a gara insieme
per **lo** libero ciel fan mille giri, 10
pur festeggiando **il** lor tempo migliore:
tu pensoso in disparte **il** tutto miri;
non compagni, non voli,
non ti cal d'allegria, schivi **gli** spassi;
canti, e cosí trapassi 15
dell'anno e di tua vita **il** piú bel fiore.

Nella poesia di Leopardi l'articolo maschile singolare presenta la forme ormai consueta **il**: **il** giorno; **il** core; **il** lor tempo migliore; **il** piú bel fiore. La forma **lo** è adoperata dopo la preposizione *per*: *per lo libero ciel*; quest'uso di **lo**, come è stato già menzionato, è conservato nella lingua di oggi soltanto nelle espressioni: *per lo meno*, *per lo piú*. Al plurale maschile **gli** è utilizzato davanti a *s* impura: **gli** spassi; e dinanzi a vocale: **gli** altri augelli; **li** invece dopo la preposizione *per*: *per li campi*. Usare **li** in questa posizione era comune nell'Ottocento, anche se il suo uso generale era in forte declino.⁹⁴ L'articolo determinativo femminile semplice già anticamente aveva le sue forme fisse: **la** vetta; **l'**armonia. A questo punto anche le preposizioni articolate avevano raggiunto le sue forme definitive contratte: **della** torre antica; **alla** campagna; **nell'**aria.

L'ultimo brano preso in esame è tratto dal primo capitolo del romanzo *I Promessi Sposi* di Manzoni:

Il lembo estremo, tagliato dalle foci de' torrenti, è quasi tutto ghiaia e ciottoloni; il resto, campi e vigne, sparse di terre, di ville, di casali; in qualche parte boschi, che si prolungano su per la montagna. [...] Ai tempi in cui accaddero i fatti che prendiamo a raccontare, quel borgo, già considerabile, era anche un castello, e aveva perciò l'onore d'alloggiare un comandante, e il vantaggio di possedere una stabile guarnigione di soldati spagnoli, che insegnavan la modestia alle fanciulle e alle donne del paese,

⁹⁴ B. MIGLIORINI: op. cit. pp. 565-566.

accarezzavan di tempo in tempo **le** spalle a qualche marito, a qualche padre; e, **sul** finir **dell'estate**, non mancavan mai di spandersi **nelle** vigne, per diradar l'uve, e alleggerire **a'** contadini **le** fatiche **della** vendemmia. **Dall'**una **all'**altra di quelle terre, **dall'**alture **alla** riva, da un poggio **all'**altro, correvano, e corrono tuttavia, strade e stradette, più o men ripide, o piane; ogni tanto affondate, sepolte tra due muri, donde, alzando **lo** sguardo, non iscoprite che un pezzo di cielo e qualche vetta di monte; [...]poi alzava **il** viso, e, girati oziosamente **gli** occhi all'intorno, li fissava **alla** parte d'un monte, dove **la** luce **del** sole già scomparso, scappando per **i** fessi **del** monte opposto, si dipingeva qua e là sui massi sporgenti, come a larghe e inuguali pezze di porpora. Aperto poi di nuovo **il** breviario, e recitato un altro squarcio, giunse a una volta della stradetta, dov'era solito d'alzar sempre **gli** occhi **dal** libro, e di guardarsi dinanzi: e così fece anche quel giorno.

Nel caso di Manzoni, non c'è molta differenza, per quanto riguarda le forme dell'articolo determinativo, rispetto alla situazione odierna. Nel singolare maschile compaiono le tre forme che sono usate anche oggi, cioè **il**: **Il** lembo estremo; **il** resto; **il** vantaggio; **il** viso; **il** breviario; **l'** davanti a vocale: **l'onore**; **lo** davanti a s impura: **lo** sguardo. Al plurale maschile le due forme adoperate sono i: **i** fatti; **i** fessi; e **gli** davanti a vocale: **gli** occhi; Le forme femminili dell'articolo sono al singolare: **la** montagna; **la** modestia; **la** luce; in plurale: **le** spalle; **le** fatiche; **l'uve** (in questo ultimo caso con troncamento di **le**). Le preposizioni articolate presentano le forme definitive contratte in ambedue i generi, al femminile plurale: **alle** fanciulle e **alle** donne; **nelle** vigne; **dall'**alture (attraverso troncamento) al femminile singolare: **dell'estate**; **della** vendemmia; **Dall'**una **all'**altra; **alla** riva; **alla** parte; al maschile singolare: **del** paese; **sul** finir; **all'**altro; **dal** libro. Nel maschile plurale coesiste la forma troncata e quella non troncata: **Ai** tempi; **a'** contadini.

Conclusione

Abbiamo visto che determinare precisamente la comparsa di un nuovo elemento linguistico è un compito piuttosto difficile. La frequente apparizione di **ILLE** e **IPSE** in un testo, di per sé, non è sufficiente per stabilire che questi dimostrativi abbiano già il valore di articolo determinativo. Tali mutamenti linguistici avvengono molto lentamente e gradualmente. Soltanto col passar del tempo vengono completamente fissati nella lingua parlata e successivamente nella lingua scritta. Per questa ragione, nel periodo tra il secolo IV e VI d. C., non si può ancora affermare che **IPSE** e **ILLE** abbiano assunto pienamente la funzione dell'articolo determinativo: soltanto dal VI secolo in poi possono essere categorizzati come articoloide o proto-articoli. Diversi fattori, come le ripetizioni meccanici dei dimostrativi, l'uso antitetico, l'influenza del greco e la scomparsa del sistema dei casi, hanno contribuito allo sviluppo dell'articolo determinativo.

Tuttavia, per notare la presenza di un vero e proprio articolo, si deve aspettare fino al periodo in cui apparvero i primi documenti in volgare. Ciò non significa che le sue forme fossero già quelle che si trovano nell'italiano di oggi, ma che nei secoli successivi avviene una serie di mutamenti che portano fino alle forme attuali. Mentre l'articolo in genere femminile sia al singolare, sia al plurale, presenta già dai tempi antichi forme fisse, quello maschile attraverso i secoli modifica le sue forme a secondo di regole diverse. Inizialmente l'uso della forma appropriata dell'articolo maschile è stato influenzato dal suono finale della parola precedente, ma in seguito diventa progressivamente più decisivo il suono iniziale della parola seguente. Per questa ragione, mentre nei testi delle origini le forme dominanti dell'articolo maschile erano al singolare *lo* e al plurale *li*, la situazione è cambiata e oggi predominano le forme *il* in singolare e *i* in plurale. L'articolo determinativo ha subito molti mutamenti fino all'Ottocento, quando si sono quasi completamente fissate forme che conosciamo oggi.

Bibliografia

ADAMIK B.: *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig.* Budapest 2009

J. N. ADAMS: *Social Variation and the Latin Language.* Cambridge 2013

B. CERQUIGLINI: *A francia nyelv születése.* Balogh P. (ford.) Budapest 1993

J. CLACKSON: *A companion to the latin language.* 2011

J. CLACKSON – G. HORROCKS: *The Blackwell History of the Latin Language.* 2007

FOGARASI M.: *Nuovo manuale di storia della lingua italiana.* Budapest 1987

J. H. GREENBERG: *Universals of human language.* Stanford University Press, Stanford 3 vol. 1978 [https://www.treccani.it/enciclopedia/articolo_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/articolo_(Enciclopedia-dell'Italiano)/) 14.04.2021. 19:41

HERMAN J.: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja.* Budapest 2003

J. LEONHARDT: *Story of a World Language. Latin.* Cambridge 2013

B. MIGLIORINI: *Storia della lingua italiana.* Firenze 1963

- G. PATOTA: *Lineamenti di grammatica storica dell'italiano*. Bologna 2003
- L. RENZI – A. ANDREOSE: *Manuale di linguistica e filologia romanza*. Il Mulino, Bologna 2009
- G. ROHLFS: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia*. (trad. di Temistocle Franceschi). Einaudi, Torino 1965
- O. SCHWAZER: *nihil sine ratione facio. A Genettean Reading of Petronius' Satyricon*. Diss. London 2017
- C. TAGLIAVINI: *Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza*. Bologna 1982
- TAMÁS L.: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest 1969
- TEGYEY I. – VEKERDY J.: *A latin nyelv története*. Budapest 1975
- P. TEKAVČIĆ: *Grammatica storica dell'italiano. Volume II: Morfosintassi*. Bologna 1972
- V. VÄÄNÄNEN: *Introducción al latín vulgar*. M. Carrión (ford.) Madrid 1988

Siti consultati:

Enciclopedia dell'italiano (2010) – grammatica storica di Vittorio Formentin. Treccani,
https://www.treccani.it/enciclopedia/grammaticastorica_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/ / 18.04.2021.

<https://www.treccani.it/vocabolario/dei/> 19. 04. 2021

<https://www.treccani.it/enciclopedia/cantico-di-frate-sole/> 20. 04. 2021

<https://www.treccani.it/enciclopedia/guittone-d-arezzo/> 20. 04. 2021

**Mantovai és modenai hercegek kapcsolatai a Magyar Királysággal
a 16-17. században**

**I. Vincenzo Gonzaga mantovai herceg szerepe Kanizsa
1601. évi ostromában¹**

„Superet modo nobis Mantua”²
(„nekünk fölsüt még Mantua napja”)³

Bevezető

Ha meghalljuk Mantova vagy Modena városának nevét, akkor az előbbiről többnyire Verdi Rigolettója, Shakespeare Rómeó és Júliája, a Szent András-bazilika, Andrea Mantegna vagy esetleg Claudio Monteverdi, míg az utóbbiról Luciano Pavarotti, a különleges ínycsésznek számító balzsamecet, a Ferrari és a Lamborghini luxusautói, vagy az Amarene Brusche lekvárjai jutnak az eszünkbe. Azt már azonban kevesen tudják, hogy ez a két város a kora újkorban erős szálakkal kötődött a Magyar Királysághoz; uralkodói és lakói nem csupán követték a magyarországi eseményeket, hanem részeseivé is váltak.

Az Új Nemzeti Kiválóság Program keretén belül célom, hogy a mantovai és modenai hercegeknek a 16-17. századi Magyar Királysággal való kapcsolatait feltérképezze, valamint lehetőség szerint új perspektívába helyezve bemutassa. Célom megvalósítása főként a témába vágó szakirodalom felkutatásával, a korabeli források tanulmányozásával, mindezek feldolgozásával, a bennük fellelhető információk és történetirői nézőpontok összevetésével, szembeállításával történt. A rendelkezésre álló hatalmas mennyiségű anyag és a téma nagysága miatt I. Vincenzo Gonzaga magyarországi hadjáratait választottam ki, mint szűk keresztmetszetet, amely köré felépítettem a kutatásomat. Ez alkalommal mindössze a tanulmányom egy részét szeretném bemutatni: a kutatásom gerincét adó forrásokat, röviden a Mantovai Hercegség helyzetét a tizenöt éves vagy hosszú (török) háború (*la Lunga Guerra*) idején, végül I. Vincenzo Gonzaga mantovai herceg Kanizsa 1601. évi ostromában vállalt szerepét.

A tizenöt éves időszaka, illetve annak itáliai-magyar kapcsolatai jóideje széleskörű vizsgálódás tárgyát képezik. Ehhez a munkához nagymértékben járult és járul hozzá a Pázmány Péter Katolikus Egyetem 'Vestigia' kutatócsoportja, amely az elmúlt évtizedben az olaszországi levéltárakban szisztematikusan összegyűjtötte

¹ TANULMÁNYOM AZ INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM ÚNKP-21-6-TEHETSÉGGEL FELI FELSŐOKTATÁST MEGKEZDŐ KUTATÓI ÖSZTÖNDÍJ PÁLYÁZATI KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

² VERGILIUS: ECLOGA IX.

³ VERGILIUS 1963: p 56.

(és gyűjti a mai napig) az ezekben fellelhető magyar vonatkozású iratanyagokat. E kutatás során a csoport tagjai eljutottak Mantovába is, ahol a Gonzaga-család (1328–1707) Magyarországgal kapcsolatos levelezését az 531-től az 534-ig terjedő négy iratcsomó tartalmazza.⁴

Munkámban azonban nem a gyűjtések eredményeit szeretném közreadni, hanem három olyan művet (Giorgio Tomasi *La Battorea*⁵ és *Delle guerre et riuolgimenti del Regno d'Ungaria, e della Transilvania, con successi d'altre parti*,⁶ Ciro Spontoni és Ferninando Donno *Historia della Transilvania*,⁷ valamint Achille Tarducci *Il Turco vincibile in Ungaria, con mediocri aiuti di Germania*⁸ című munkája) dolgoznék fel, amelyekben a szerzők igen részletesen számoltak be a magyarországi háború eseményeiről. Esetükben teljes mértékben narratív forrásokról van szó, melyek feldolgozása során különös figyelmet kellett szenteljek a bennük foglalt információk racionális kritikájának, hiszen már az írók fogalmazási stílusából, elfogult, alkalmakként torzító szóhasználatából is kitűnik, hogy a történeteket nem egy pártatlan fél szemszögéből jegyezték el.

Tanulmányom megírásakor az említett, korabeli (olasz) idegennyelvű források felhasznált részleteit lefordítottam (az eredeti szöveghez hű és nem tartalmi fordításra törekedtem), majd e formában építettem be a munkába.

Továbbá, a kutatásom során több alkalommal találkoztam Giovanni Nicolò Doglioni *L'Ungheria spiegata da Gio. Nicolò Doglioni, ove chiaramente si leggono tutte le cose successe in quel regno da che prima fu così nominato sino all'anno corrente 1595* című munkájára való hivatkozással, illetve annak fontosságára vonatkozó megállapításokkal. Doglioni írásában a Magyarországról minden akkori-ban elérhető – a saját korszakában egyébként a történetírás oldaláról jórészt ignorált – információt összefoglalt.⁹ Pontosan emiatt lett a történész kutatók kedvelt forrása.¹⁰

Mielőtt rátérnék a fő mondanivalóra, mindenképp hasznosnak gondolom röviden bemutatni az előbbieken felsorolt négy művet a tanulmányom elkövetkező részeiben foglaltak könnyebb érthetősége kedvéért.

Giorgio Tomasi 1621-ben Velencében kiadott *Delle guerre et rivolgimenti del Regno d'Ungheria e della Transilvania*¹¹ című históriás írása és maga az író is

⁴ FERRARI 2018: pp 29–30.

⁵ TOMASI 1609

⁶ TOMASI 1621

⁷ SPONTONI 1638

⁸ TARDUCCI 1600

⁹ Többek között: FERRARI 2018: p 38.

¹⁰ Nekem sajnos nem állt módomban első kézből tanulmányozni a már egyébként alaposan feldolgozott, művét, mivel sem számomra elérhető könyvtárban nem leltem föl, sem más úton nem tudtam hozzáfélni.

¹¹ TOMASI 1621.; Jelen írásomban e műre az egyszerűség kedvéért továbbiakban „Delle guerre”-ként fogok hivatkozni.

főként (a teljesség igénye nélkül) Jászay Magda¹² és Erdősi Péter¹³ munkáiból megismerhető. A velencei Tomasi munkássága különleges figyelmet érdemel, mivel Báthory Zsigmond titkáráként¹⁴ elsőkézből, saját tapasztalatai alapján jegyzi le a 16. század végi, az Oszmán Birodalom elleni háborúskodást.¹⁵ Az 1621-es dátumból kitűnik, hogy a fentnevezett műben bemutatott eseményeket megközelítőleg húsz évvel a megtörténésük után vetette papírra az író. E húsz esztendő sem múlt el nyom nélkül. Az elbeszélő, vagyis ez esetben maga a történetíró Giorgio Tomasi már objektívabb nézőpontból, tartózkodva mindennemű bírálattól, tárgyilagosan mutatja be a történelmi fordulatokat.

Az elfogulatlan szemléletmódú történetírás pozitív jelzőjével viszont már sem a Giorgio Tomasi tizenkét évvel korábbi másik, az 1609-es *La Battorea*¹⁶ című munkája, sem Ciro Spontoni és Achille Tarducci ez alkalommal vizsgált alkotásai nem illethetők. A *La Battorea* stílusán jól megfigyelhető a szerző szubjektivitása, aki az írás pillanatában még érzelmileg és érdekltség szempontjából is befolyásolt volt, illetve az események és a korábbi munkaadója hatása alatt állt.

Ciro Spontone Giorgio Basta titkáráként munkálkodott (1601), majd a mantovai herceg szolgálatában állt. Eközben bejárta a háború helyszíneit, írásos dokumentumokat használt fel, szemtanúkat kérdezett ki a művei megírásához, amelyek az 1602-ben kiadott és Francesco Gonzaganak ajánlott *Historia Delle Attioni De Re Dell'Ungaria*, továbbá az 1638-ban Velencében¹⁷ megjelent *Historia della Transilvania* című munkája volt. Ez utóbbiról kiderül Giacomo Sarzina bevezetőjéből, hogy a könyv már csak Spontone halála után látott napvilágot. A hitetlenek elleni szent háborúnak tekintette a magyarok fellépését,¹⁸ míg magát a törökkel való viszályt lesújtó isteni büntetésnek az erdélyiek megosztottsága és eretnksége (a katolikus vallás üldözése) miatt.¹⁹ Mindennek megfelelően íásaiban Giorgio Basta Habsburg hadvezért pártoló hangnemben emlékezik meg az eseményekről.

Achille Tarducci – aki maga is szolgált Magyarországon a győri végvárában – tömör, kifejező és hatásos *Il Turco vincibile in Ungaria* művéből, amelyet 1600-ban adtak ki Ferrarában, kitűnik, hogy ő is ez utóbbi álláspontot képviseli. Véleménye szerint a magyarok hiányossága, legnagyobb hibája, aminek a háborút is köszönheti Európa, az anarchia, illetve a (protestánsok és a katolikusok közötti) szét-

¹² JÁSZAY 1996: pp 151–157.

¹³ Erdősi 1998

¹⁴ TOMASI 1621.; A Delle guerre borítóján a következő felirat szerepel: „Di Monsignor Giorgio Tomasi Veneto, Protonotario Apostolico, & Secretario del Prencipe Sigismondo Battori” vagyis „velencei Giorgio Tomasi Úr, apostoli protonotárius & Bátori Zsigmond [erdélyi] fejedelem titkárá[nak munkája]”. Saját fordítás.

¹⁵ Részletesebben: ERDŐSI 1998

¹⁶ TOMASI 1609: borító

¹⁷ SPONTONI 1602: borító

¹⁸ KRUPPA 2014: p 77.

¹⁹ SPONTONI 1638: pp 2–3.

húzás.²⁰ Továbbá utalást tesz arra, hogy megírja a Báthory-ház történetét: „A Báthory-ház, mely iskolája volt kiváló kapitányoknak és nemeslelkű hősöknek Magyarországon, ősi királyi vérből fakad (mint azt talán egy nap külön könyvben összegyűjtöm) és a királyság szétszakadásakor mindig a nemesebbik félhez tartozott az osztrák oldalhoz csatlakozva.”²¹ Ám én sem magát az elkészült munkát, sem az erre vonatkozó tervének megvalósulására nem találtam bizonyítékot. Tehát nagy biztonsággal feltételezhető, hogy végül nem is készítette el. Amennyiben Achille Tarducci mégis megírta volna, most kitűnő lehetőség kínálkozna a *La Battorea*-ban foglaltakkal való összevetésre.

Mantovai Gonzagák magyar földön a török ellen

A tizenöt éves háborúnak köszönhetően Magyarország mint a kereszténység védőbástyája (*propugnaculum* vagy *antemurale Christianitatis*) az itáliai udvarokban is a figyelem központjába került. Ezt tükrözi az a tény is, hogy VIII. Kelemen (pápa 1592 és 1605 között) jelentős anyagiakkal (pénzsegély és három hadjárat)²² támogatta a török kiűzésében a *Respublica Christiana*t heroikusan oltalmazó magyarokat. Ezt a tendenciát, a császári és a pápai kezdeményezést követte Mantova is, amiről számottevő írásos emlék²³ számol be.²⁴

A Német-római Birodalom hűbérese, a milánói spanyol kormányzóság és a (savoyai hercegség miatt) francia befolyás alatt álló Mantova nagyfokú érdeklődést mutatott a tőle messze eső, itáliai utazók elmondása alapján termékeny, élelemben és ásványkincsekben gazdag Kárpát-medence régiója iránt.²⁵ Ám I. Vincenzo, a Gonzaga család utolsó lovagjának halálával a Balkán megszerzésének terve is tova tűnt, amelynek keretein belül a mantovai segédcsapatok és az általa 1608-ban alapított *Ordine del Redentore*²⁶ (*Ordine militare del Sangue di Gesù Cristo* vagyis

²⁰ TARDUCCI 1600: p 86.

²¹ Uo: pp 29–30.: „Haueua casa Bathori seminario di valorosi Capitani, & magnanimi Heroi in Ungaria, trahendo antica originie da sangue Regio (come for si vn giorno in particular lobri potrei raccogliere) sempre adherito ne' scicmi del Regno alla parte più nobile, tenendo la fattione Austriaca (...).” Saját fordítás.

²² BAGI 2013 a: p 286.: „A Spanyol Királyság 1594 és 1605 között mintegy 2,5 millió escudóval, azaz 3,75 millió, míg a pápai állam 2,85 millió rénes forinttal járult hozzá az Oszmán Birodalom elleni szárazföldi háborúhoz.”

²³ FERRARI 2018: pp 29–30.

²⁴ KRUPPA 2014: pp 68–69. és p 74.

²⁵ Uo: p 70.

²⁶ BAGI 2020: p 16.

Jézus Krisztus vére-katonai rend) segítségével többek között Bizánc koronáját²⁷ is – amelynek örökösének tekintette magát – meg akarta szerezni.²⁸

Kitűnik, hogy Mantova ura igen aktív szerepet vállalt a császári-pápai erők oldalán és élénk diplomáciai kapcsolatban állt az Erdélyi Fejedelemséggel a tizenöt éves háború idején. Míg (főként a mohácsi csatavesztés és az állam összeomlása előtt) a Habsburg Birodalom a 16–17. századi, kora újkori Európa nagyhatalma volt, addig a mantovai kis, önmagában erőtlenné váló államnak megfontolt dinasztikus úton, azaz trónigény révén, vagy erős hatalom szolgálatába való állással kellett kitörnie bizonytalan helyzetéből. Ám ez közel sem bizonyult olyan egyszerűnek, mint amilyennek elsőre tűnt.²⁹

Giorgio Tomasi *Delle guerre*-je Magyarország és a Mantovai Hercegség korabeli kapcsolatainak vizsgálatakor is hasznos támpontnak mutatkozott számomra, hiszen megjelennek benne Mantova uralkodói dinasztiájának alakjai, a vérbeli *condottierok*.³⁰ I. Vincenzo Gonzaga és Ferrante Gonzaga. A Gonzaga családnév szó szerint mindössze néhány alkalommal bukkan fel a *Delle guerre*-ben. Ellenben jóval több alkalommal azonosítható be, hogy a család egyik tagjáról esik szó, mivel sok esetben nemcsak név, de például az általa betöltött pozíció alapján is egyértelműen identifikálható az adott személy. Szerencsére a mű elején található tartalomjegyzék (*tavola*)³¹ gyakorlati haszna mellett röviden összefoglalja, meglehetősen pontosan és informatívan tükrözi annak valós tartalmát.³²

Az Oszmán Birodalom elleni szüntelen küzdelem és a magyarok heroikus kitartásának híre messze földre eljutott, többek között még Mantovába is. Jórészt ennek hatására döntött I. Vincenzo Gonzaga a szent ügy szolgálata mellett, miszerint a régi hagyománynak megfelelően törökellenes keresztes hadjáratban szándékozott részt venni. Elhatározásában kulturális-irodalmi beállítottsága is közrejátszott: mivel Torquato Tasso³³ munkásságának nagy csodálója volt, így műveinek lelkülete is táplálta a harci szellem tüzét a keresztény mantovai hercegen.³⁴

²⁷ I. Vincenzo Gonzaga nagyapja, II. Federico szerezte meg a bizánci trónra való igényt, az ún. „Palaiologosz örökséget” a családnak Margherita montferrati örgrófnővel kötött házassága révén. BAGI 2020: p 16.

²⁸ Bertelli 2006: p 96.

²⁹ Id.: BAGI 2020: p 15.

³⁰ A *condottiero* szó kifejezetten az itáliai zsoldoscsapatok vezérének megnevezésére használatos. TRECCANI

³¹ TOMASI 1621: p 3.: „*Tavola delle cose notabili contenente nella presente opera*”, vagyis „*Jelen mű által tartalmazott fontosabb dolgok jegyzéke*”. Saját fordítás.

³² Azért tartottam fontosnak megjegyezni, mivel ez nem minden esetben van így. Például Giorgio Tomasi La Battorea című alkotásával kapcsolatban azt tapasztaltam, hogy az elején röviden feltünteti, mi mindenről fog szót ejteni, ám a későbbiekben nem követi a kijelölt, előre meghatározott tematikát ezzel kissé félrevezetve az olvasót.

³³ Érdemesnek tartom itt megjegyezni, hogy I. Vincenzo Gonzaga volt, aki kiszabadította Tassót a ferrarai fogságból. Bertelli 2006: p 96.

³⁴ FERRARI 2018: p 31., BAGI 2020: p 16.

Mantova és Monferrato műkedvelő, a szó minden értelmében reneszánsz hercege, I. Vincenzo Gonzaga³⁵ személyesen három alkalommal vett részt a magyarországi hadmozdulatokban: 1595-ben, 1597-ben és 1601-ben.³⁶ E közreműködésével kapcsolatban már több tanulmány is megjelent, de még sok részlet vár arra, hogy napvilágot láthasson.

Kanizsa 1601-es ostroma³⁷

I. Vincenzo Gonzaga 1601-ben újból a török ellen vonult VIII. Kelemen pápa³⁸ oldalán az itáliai csapatok vezéréként komoly erdélyi kormányzóvá válási elképzelésekkel.³⁹ Ennélfogva részt vett Kanizsa ugyanezen évi ostromában is, melynek mélyreható megismerésére – a téma magas fokú kutatottsága miatt (ugyanis a három hadjárat közül az ez évi a legalaposabban feldolgozott) – mostanra kiterjedt szakirodalmi apparátus áll a rendelkezésünkre.⁴⁰ Éppen ezért jelen írásomban magával az ostrom menetével nem foglalkozom részletekbe menően, mindössze, amennyire az indokolt és szükséges.

A kulcsfontosságú végvár, Kanizsa 1600. évi eleste miatt, mely nagyfokú veszélynek tette ki a Német-római Birodalom területeit, jelentősen megnőtt a kockázat, hogy az oszmán terjeszkedés célpontjává váljon Horvátország, Sztíria és Itália is.⁴¹ Bár eredetileg a pápai titkárság közömbösen szemlélte az eseményeket⁴² és a pápának nem állt szándékában újabb sereget küldeni Magyarországra a török ellen az első két hadjárat után, végül 1601-ben mégis sor került rá. E hadjárat

³⁵ I. Vincenzo Gonzaga 1562–1612 közt Mantova, 1587-től Monferrato hercege volt. FERRARI 2018: p 33.

³⁶ KANÁSZ 2019: p 85. Továbbá a [tizenöt éves háború e három, pápai hadjáratát mutatja be Giampiero Brunelli is](#) La santa impresa, Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601) című munkájában. BRUNELLI 2018

³⁷ Ciro Spontone vizsgált munkájában rövid megjegyzésként sem találtam említést Kanizsa 1601-es ostromáról. Továbbá Achille Tarducci írásában nem is volt érdemes e téma után kutassak, mivel még a hadjárat előtt adták ki. SPONTONI 1638, TARDUCCI 1600

³⁸ VIII. Kelemen (Ippolito Aldobrandini) pápa (1592–1605). KANÁSZ 2019: p 81.

³⁹ KRUPPA 2002: p 287., Ezzel kapcsolatban Kruppa Tamás a következőt írja le: „A császár először testvérét, Miksa főherceget (1601) szánta a fejedelemség kormányzója posztjára, ő azonban végül visszalépett. Ekkor merült fel a mantovai herceg neve, aki a következő feltételeket szabta: az erdélyi kormányzóságot csak a felső-magyarországi főkapitánysággal együtt vállalja el Kassa központtal, ahol családját és udvarát is elhelyezheti. A könnyebb irányíthatóság érdekében azt is kérte, hogy mind Felső-Magyarország, mind Erdély élére nevezzenek ki egy-egy helytartót. Az előbbi élére rokonát, Ferrante Gonzagát, az utóbbira pedig a hírneves, a németalföldi háborúban magát kitüntető hadvezért, Giorgio Bastát (1550–1607) szemelte ki.” KRUPPA 2014: p 70.

⁴⁰ Az ostrommal kapcsolatban rendelkezésre álló forrásanyagok kiaknázásában élen jár Florio Banfi, Bagi Zoltán Péter, Horváth Gyula, Halis István, Balogh János, Barbarits Lajos, V. Molnár László és Vándor László. Az 1601-es kanizsai ostromra vonatkozó elbeszélő források sorából Giovanni Marco Isolano, Illésházy István, Istvánffy Miklós, illetve a török Kjátib Cselebi, Pecsevi Ibrahim művei és egy részletes anonim krónika tartozik a legnevesebbek közé. HUSZTHY-KANÁSZ-SZOVÁK 2018: p 144.

⁴¹ BRUNELLI 2018: p 126.

⁴² UO: p 127.

azonban csúfos kudarcba fulladt főleg annak köszönhetően, hogy a Habsburg Birodalom államháztartása, amelynek finanszírozni kellett volna a hadikiadások nagyrészét, pénzügyi szempontból is elérte, feszegette saját korlátait, hiszen még békeidőben is súlyos gondot okozott a végvárrendszer fenntartása.⁴³ Ferdinánd főherceg Kanizsa visszafoglalásához csak a pápától, a Spanyol Királyságtól (a főherceg sógora III. Fülöp spanyol király) és itáliai uralkodóktól várhatott támogatást, mivel a császár és a birodalom rendjei vallási, politikai és katonai okokból nem járultak hozzá az ügye előmozdításához.⁴⁴

A 49 kapitány – köztük az 1595. évi hadjárat veteránjai, Bisaccione Bisaccioni, Celso Celsi, Federico Ghislieri, Flaminio Imperiali is –, aki megkapta a pátenst, június 10-ig gyűjthetett magának csapatot; ám ezúttal nehezebb volt rávenni a katonákat, hogy csatlakozzanak, ugyanis a korábbi két hadjárat tapasztalatai alapján már tudták, hogy Magyarországon semmi más, csak kegyetlen körülmények és szegényes zsákmány várja őket.⁴⁵ Tomasi a *Delle guerre*-ben leírja, hogy:

*A pápa emberekkel segítette a főherceget Kanizsa ostromában és ugyanígy tett Spanyolország, Firenze és Mantova is. (...) Ki pénzzel, ki fizetett emberekkel, ki személyesen támogatta a főherceget. Őszentsége unokaöccse, Giovanni Francesco Aldobrandini (aki már több alkalommal is járt Magyarországon) irányítására bízott tízezer gyalogost és néhány fizetett lovas csapatot. Ezekből hatezret küldött Spanyolország királya élükön Gaudentio Madrucci báróval, háromezret a nagyherceg testvére Don Giovanni és mestere Francesco dal Monte vezetésével, illetve ugyanígy tett Don Vincenzo mantovai herceg is (...).*⁴⁶

Hasonló mondatokat olvashatunk a *La Battore*-ban is:

Ebben az időben Németországban a nagy jelentőségű végvár, Kanizsa visszafoglalására Őnagysága, Kegyelmes Ferdinánd osztrák főherceg személyes adományainak, Sigismondo della Torre gróf úr nagykövetségének, Kelemen pápa és a toszkánai nagyherceg⁴⁷ jól megfontolt segítségének és testvére⁴⁸ a Katolikus Felség⁴⁹ királynéjának köszönhetően a hadjáratnak hatalmas sereggel indult neki. Az ostrom hosszú ideig eredménytelenül folyt, végül vihar támadt az égből, ami romba döntötte a tábor nagy részét, ahol

⁴³ KRUPPA 2019: p 139.

⁴⁴ BAGI 2013 b: p 10.

⁴⁵ BRUNELLI 2018: pp 130-131.

⁴⁶ Saját fordítás. TOMASI 1621: p 92.: „Papa soccorre di gente l’Arciduca per l’acquisto di Canisa & lo stesso fa Spagna, Firenze & Mantoua. (...) chi con dinaro, chi con gente stipendiata, chi con la persona á soccorrere l’Arciduca, sua Santità diede sotto il generalato del Nipote Gioan Francesco Aldobrandino stato altre volte in Ungaria, diecimila Fanti, & alcune copagnie de’cavalli pagati. Ne mandò il Ré di Spagna sei mila, capitaniati dal Barone Gaudentio Madrucci, & temilaa ne spedí il gran Duca condotti da Don Giovanni suo fratello co’l tenentato di Francesco dal Monte, & stesso vu venne con gente il Duca di Mantoua Don Vincenzo (...).”

⁴⁷ I. Ferdinánd, avagy Ferdinando de’Medici

⁴⁸ Maria de’Medici

⁴⁹ IV. Henrik

a Kegyelmes főhercegi testvérek, Ferdinánd és Miksa tartózkodtak mantovai herceg⁵⁰ főparancsnok helyettes úr, Don Giovanni de' Medici tábornok úr, Germanico Strasoldo főstrázsamester⁵¹ úr, illetve sok más neves személy és zsoldosvezér⁵² társaságában. Közéjük tartozott GAUDENTIO MADRUCCI báró úr is, akit átlagos fizetéssel Spanyolország királya colonelloként⁵³ indított útnak az Őfelsége által küldött hatezer gyalogossal a parancsnoksága alatt.⁵⁴

Ez a nemzetközi – belső-ausztriai, itáliai, spanyol, horvát és magyar csapatokból álló – hadsereg a török által 1600-ban elfoglalt Kanizsa várának visszafoglalására összességében nézve szinte azonnal megszerveződött, hiszen 1601. januárjának végére már meg is hozták a végleges döntést⁵⁵ és egy évre a vár elestére meg is indult a harctérre.⁵⁶ Ellenben, ha az újabb hadjárat kezdeményezését rögtön elfogadták és támogatták volna, a gyors reakció miatt a győzelem garantált lett volna, ugyanis a magyar csatátér két hónapnyi gyalogútra esett a törökök katonai központi területeitől.⁵⁷

A császár Őfelsége azt óhajtotta, hogy azok az csapatok egyesüljenek az övével Magyarországon, hogy Buda bevételére, amely a Királyságban már korábban is erőt adott a többi elfoglalt résznek bizonyítva, hogy könnyen visszaszerezheti majd Kanizsát. És ennek hatására Cesaretől Ferdinándhoz ment Pezzen doktor és tárgyalás útján meggyőzte a Kanizsa elleni vállalkozás ügyében. Megfelelőnek tűnt az ezerhatszázegyedik év nyara, így összegyűjtöttek mindent, ami a háborúhoz szükséges. Nagy tüzérséggel útra kelt Grác várából a Mura folyón átkelve Ferdinánd testvérével, Massimiliano Ernestoval

⁵⁰ I. Vincenzo Gonzaga

⁵¹ A *maestro di campo* helyettese.

⁵² Megjegyzendő, hogy az eredeti szövegben a *capitano di ventura* kifejezés helyett *condottiero* szerepel, mely (mint azt már korábban említettem) kifejezetten az itáliai zsoldoscsapatok vezérének megnevezésére használatos. TRECCANI

⁵³ Az eredeti szövegben szereplő *colonello* kifejezést szándékosan hagytam itt meg, mivel magyarra ezredesként lehetne csak lefordítani. Ám a ma használatos ezredes szó teljesen más jelentéstartalommal bír, mint az egykori *colonello*. E tisztség viselője több kompániának parancsolt, melyek közül az egyiknek kapitánya is volt. BAGI-SZOVÁK 2021 : p 136-137.

⁵⁴ Saját fordítás. TOMASI 1609: p 60.: „In Germania in questo tempo per la ricuperatione di Canisa, Piazza importantissima, per gli Stati del Serenissimo Arciduca Ferdinando d'Austria raccolti dalla medesima Altezza, con Ambascieria del Signor Conte Sigismondo della Torre, aiuti di molta consideratione da Papa Clemente, & dal Gran Duca di Toscana, & per via della sorella Regina della Maestà Catolica, vscì con potente essercito, per l'ipresa, & vi tenne lungamente l'assedio senza frutto, & in fine per intemperie del Cielo, con ruina de gran parte del Campo, doue con li Serenissimi Arciduchi fratelli, Ferdinando, & Massimiliano, si trouarono Tenente Generale il Signor Duca di Mantoua, Maestro di Cāpo il Signor Don Giouanni de'Medici, Sargente Maggiore il Signor Germanico Strasoldo, & vi furono molti altri Personaggi, & condottieri di conto, fra' quali il Signor Barone GAUDENTIO MADRVCCI, che trattenuto Colonello con ordinario stipendio dal Rè di Spagna, hebbe allhora sotto il suo cōmando sei mila Fanti, mandati da Sua Maestà.” A fentnevezett műben Kanizsa visszavételéről mindössze ez az egy bekezdés olvasható.

⁵⁵ BRUNELLI 2018: p 129.

⁵⁶ HUSZTHY-KANÁSZ-SZOVÁK 2018: p 143.

⁵⁷ BRUNELLI 2018: p 128.

együtt az elszánt hadjáratra, miután először a legfontosabb tisztségeket szétosztotta: a mantovai herceg lett az egész sereg altábornagya, Giovanni de'Medici a tábornester. Kapitányként Germanico di Strasoldo szolgált, tüzérségi parancsnokként Carlo de' Rossi. Az itáliaiak az út túlnyomó részét tengeren tették meg Dalmáciában partra szállva, míg a velencei urak tudtával és kegyelméből elhagyták a tartományt és Romagnát Fiuméba jutva, ahol fogadta és tisztességesen ellátotta őket Josef von Rabatta főhercegi biztos. Aldobrandini más útvonalon érkezett Grácba, hogy Ferdinánddal találkozzon, majd átvonuljanak Zágrábba a seregszemlére. Nemsokkal később [Aldobrandini] megbetegedett negyednapos váltólázban,⁵⁸ majd Varasd várában elhunyt anélkül, hogy Kanizsát elérte volna.⁵⁹

Tehát az összegyűlt itáliai sereg kisebb csapatokba szerveződve kelt útra a csatátér felé. A hajók Anconától Triestig vitték őket, majd Szlovénia és Horvátország átszelésével Zágrábba érkeztek, ahol megkapták a vérteteket és a tűzfegyvereket.⁶⁰ A pápa serege augusztus 24-én, Szent Bertalan napja körül ért Varasdra.⁶¹ Majd szeptember első napjaiban megérkeztek a Zrínyi György birtokán lévő, Kanizsától csak 25 km-re délre fekvő Muraközbe. A folyamatos esőzéstől mocsarassá vált talajon szinte lehetetlen volt már ekkor a közlekedés. Az előőrsöt I. Vincenzo Gonzaga, míg a sereg fő részét Ferdinánd főherceg és Flaminio Delfini, a hátvédet Miksa főherceg, a 6 000 fős kontingenst pedig Gaudenzio Madrucci vezette.⁶² Nem mellékes, hogy az elmúlt hat évben most harmadik alkalommal ismétlődött meg, hogy egy, ekkor megközelítőleg kilencezer fős embertömeg a Pápai Államból két hónap lefolyása alatt a Nyugat-Dunántúlra ért.⁶³

A folyamatosan betegeskedő Aldobrandini Delfinit nevezte ki helyettesének. Ezt a választást támogatta I. Vincenzo Gonzaga és Giovanni de'Medici is, mivel

⁵⁸ A ma használatos megnevezése a malária.

⁵⁹ Saját fordítás. TOMASI 1621: p 93.: „*La Maesta dell'Imperadore hebbe desiderario che coteste forze fi foßero vnite con le sue in Vngaria per fare l'acquisto di Buda, la quale come prima del Regno, dando vigore alle altre parti espugnata che si hauesse di facile si sarebbe rihauuta Canisa. Et benche per tale effetto venisse da Cesare à Ferdinando il Dottore Pezzen, & se ne trattasse, vinse tuttaua il parere dell'andata a Canisa. Comparsa dunque di buon pezzo la state, dell'Anno mille seicento vno, & ritrouandosi in punto tutte le cose da guerra, con molta artiglieria leuatas dal Castello di Grazzo, & incaminata per la Mora, si inuiò Ferdinando insieme con Massimigliano Ernesto suo fratello alla deliberata, impresa hauendo prima dispensato i carichi maggiori. Nel Duca di Mantoua era il generale Tentato di tutto il campo in Don Gioanni de'Medici il grado di Mastro di campo. Per sargente maggiore seruiua Germanico di Strasoldo, & per supremo all'artiglieria Carlo de' Rossi. Le genti d'Italia fecino per il più il uiaggio per mare, sbarcando in Dalmatia, & mentre che con sapputa, & col fauore delli signori Venetiani pajßauano dall Marca, & dalla Romagna, smontando alla Terra di fiume, doue erano riceuuti, & proueduti de'uineri da Giosseppo di Robbata commissario Arciduciale, l'Aldobrandini per altra strada venuto a Grazzo ad abboarsi con Ferdinando, & poi trasferitosi per la resigna generale de'suoi a Zagabria, poco appresso ammalato di quartana, morì nel Castello di Varaschino senza che potesse giungere à Canisa.*”

⁶⁰ BRUNELLI 2018: p 131.

⁶¹ Uo: p 136.

⁶² Uo: p 137.

⁶³ Uo: p 133.

Delfinit mint mindössze a pápai csapatok tábornesterét maguknak kívánták alárendelni.⁶⁴ Aldobrandini végül Varasdon hunyt el szeptember 17-én.⁶⁵ Halálakor Paolo Savelli, Orazio Baglioni és Carlo Malatesta, a három főtiszt ellenezte Delfini parancsnokká válását, ezért lemondtak a tisztségükről és először I. Vincenzo Gonzagának, majd a főhercegnek ajánlották fel magukat *venturieriként*.⁶⁶ Ám később Delfini megkapta a levelet, melyben a pápa kapitányhelyettesé nevezte ki.⁶⁷

A 2000 fős firenzei gyalogságot Giovanni de Medici,⁶⁸ a 100 mantovai lovast pedig a Carlo Rossi vezette a pápai segélyhadhoz szegődve. Ez utóbbihoz (a Giovanni de Medicivel folyamatos hatalmi rivalizálásban és vitában álló) I. Vincenzo Gonzaga is csatlakozott augusztusban 200 vértess, 200 alabárdos és 250 muskétás élén.⁶⁹ A Kanizsa visszafoglalására igyekvő keresztény had vezetésében Ferdinánd főherceg helyettesének a nem túl sok hadi tapasztalattal rendelkező I. Vincenzo Gonzagát, az itáliai csapatok vezérét nevezte ki, akinek többek között Giovanni de Medici nem is volt hajlandó engedelmessé válni⁷⁰ egyenrangú bánásmódot követelve magának a toscanai nagyherceg féltestvére- és személyes képviselőjeként⁷¹:

Az út aggodalmat keltett az emberekben, mindenki fel-alá járt-kelt. A főhercegi testvérek a mantovai herceggel Csáktornyan⁷² vertek táborn Scrino gróf mellett néhány mérföldre Kanizsától. Abba az irányba követve az utat kíséretként hozzájuk csatlakozott néhány gráci parancsnok.⁷³

Istvánffy Miklós egykori történetíró leírása szerint az ostromlók táborát 22 000 gyalogos és 8 000 lovas alkotta, amikor szeptember 10-én megkezdték az ostromot.⁷⁴ Ercole Torbidi jelentése alapján maximális létszámát, vagyis „*mindent egybevéve körülbelül a huszonkétezer főt érheti el a sereg*” szeptember 14-én.⁷⁵ Ezzel

⁶⁴ Uo: p 138.

⁶⁵ Míg Brunellinél szeptember 17-ét, Banfinál 16-át találunk. BRUNELLI 2018: p 139., BANFI 1940: p 146.

⁶⁶ A *venturiero* olyan nemes lovag, aki saját költségén hadakozik. BRUNELLI 2018: p 139.

⁶⁷ Uo: p 140.

⁶⁸ 1594-ben járt először Magyarországon I. Ferdinánd toszkán nagyherceg utasítására 2000 gyalogos katona felett parancsolva. BAGI 2013 b: p 23.

⁶⁹ BANFI 1940: pp 145-146., BAGI 2013 b: p 12.

⁷⁰ KANÁSZ 2019: p 85., BAGI 2013 b: p 21.

⁷¹ BAGI 2013 b: p 27.

⁷² *Ciacaturno*

⁷³ Saját fordítás. TOMASI 1621: p 96.: „*Per viaggio entrando timore nelle genti, ognuno se ne andò chi quà, chi là, & gli fratelli Arciduchi con il Principe Mantouano, fatto vn'alloggio a Ciacaturno presso il Conte Srino pochi miglia da Canisa, di là seguendo il camino, preuenero accompagnati da alcuni de' capi à Grazzo*”

⁷⁴ ISTVÁNFY 2009: p 375.

⁷⁵ HUSZTTHY-KANÁSZ-SZOVÁK 2018: p 146., p 159: „*L'esercito tutto computatis computandis può giungere a 22 mila in circa.*” A szakirodalomban olvasható, általam is felhasznált fordítás Szovák Márton munkája.

egybecsengenek a Peter Casal által lejegyzett adatok is, amelyek szerint a firenzei csapatot 1500, a pápai hadat 8000 fő alkotta. Tehát szeptember közepére mindössze 20 000 katona, vagyis az ostromhoz ideálisnak mondható létszámnak csak a fele állt rendelkezésre, amely hamarosan, november elejére közel 8000 főre csökkent.⁷⁶ Ám mindennek ellentmond a hadsereg létszámát illetőleg Kruppa Tamás megállapítása, mely szerint „az ostromhoz felvonuló hadsereg létszáma elegendőnek bizonyult”.⁷⁷ Illetve Flori Banfi szerint az ostromló sereget megközelítőleg 30 000 fő alkotta.⁷⁸ Ezek mellett mindenképp figyelembe kell veyük, hogy az ostromlók zömét kitevő, a Ferdinánd főherceg csapataihoz csatlakozó számottevő segélyhad (melyet a toszkán és a mantovai hercegek, a spanyol király és a pápa által küldött egységek alkottak) 15 000 főnél vélhetően nem volt nagyobb, mivel a katonák nagy része már az ostrom kezdete előtt elhullott.⁷⁹

Október elején egy, a várból kiszökött magyar nő beszámolója szerint a vár védelme mindössze 700 katonából állt, amelyből 300 a lovas, illetve a keresztény tüzéség nem okozott bennük jelentős károkat. A második seregszemlén már csak 7800 főt számlált a sereg, amelyből 500-an már a varasdi ispotályban feküdtek.⁸⁰ Az október 27-i összeíráson pedig már csak 6448 gyalogos volt szolgálatban. A keresztény sereg szerencséjére szeptember 22-én 2500 fizetett, Zala, Vas és Sopron megyékből érkező magyar katona is csatlakozott a tábori haderőhöz.⁸¹ Ám ezek után, az október 28-i általános támadást követően a létszám megközelítőleg 8000 főre csökkent.⁸² Amikor Hermann Christoph von Russworm feldmarschall november 13. és 14. között megérkezett a 4000 német gyalogos és 2000 lovas katona élén, a Ferdinánd főherceg parancsnoksága alatt álló sereg létszáma újból gyarapodásnak indult, vagyis 12 000 főre növekedett.⁸³

Az 1000 fős⁸⁴ török helyőrség 300 utánpótlással felszerelt szekeret hozott Segesdről. Továbbá az ellenség haladásának megnehezítésére nemcsak védősáncokat, hanem torlaszokat is készítettek és árkokat ástak meglehetősen gyors ütemben. Még a várkapuk bejáratait is megerősítették a várfal külső oldalához toldott kisebb erődítményekkel. Vagyis egyáltalán nem állt szándékukban feladni a várat, készen álltak annak a megvédésére bármi áron.⁸⁵

Azon túl, hogy a keresztény csapatok közti kommunikáció lassú volt (ugyanis a sok esőzés következtében fellazult talaj miatt nehezen voltak csak leküzdhetőek

⁷⁶ BAGI 2013 b: p 15.

⁷⁷ KRUPPA 2019: p 144.

⁷⁸ BANFI 1940: p 151.

⁷⁹ BAGI 2013 b: p 12.

⁸⁰ BRUNELLI 2018: p 140.

⁸¹ Uo: p 142.

⁸² Uo: p 144.

⁸³ Uo: p 145.

⁸⁴ BANFI 1940: p 151.

⁸⁵ BRUNELLI 2018: p 138.

még a kisebb távok is), az sem segített a helyzeten, hogy az itáliai tisztek semmivel kapcsolatban sem tudtak közös nevezőre jutni.⁸⁶ S mivel sem a vár alaprajzával, sem a török várvédők létszámával nem voltak tisztában a keresztény oldalon, fejtel-
len, zűrzavaros körülmények között került sor az ostromra.⁸⁷

A császári sereg szeptember 9-én érkezett meg az ostromra, majd a terep fel-
mérését követően másnap a várat körbevevő mocsárig nyomultak előre folyamatos
török tűz alatt. A vártól északra és északnyugatra a Flaminio Delfini vezette pápai
hadosztályok, északkeletre Ferdinánd főherceg, délre I. Vincenzo Gonzaga, keletre
Giovanni de'Medici, míg délnyugatra (Medici katonáinak sátorhelye mögött)
Francesco del Monte csapatai táboroztak le.⁸⁸

Szeptember 29-én kezdődött meg Kanizsa tényleges ostroma, ágyúval való
lövetése.⁸⁹ A törökök ötszög alakú védelmi gyűrűjének tűzérsséggel jól felszerelt
bástyái rendes falazat helyett fa alapzatra épített földsáncból álltak. Először a
keleti oldalát rohamozták meg a várnak, amikor is Madrucci és Giovanni de'Medici
gyalogosait is bevetették, míg Delfini és Federico Ghislieri az első sorokban
harcolva bátorították katonáikat. A törököknek sikerült titokban tartani a vár
kevésbé védett, gyenge pontjait azzal, hogy a tűzérsséget folyamatos mozgásban
tartva az ágyúkat egész idő alatt az egyik helyről a másikra vitték.⁹⁰ Október elején
az első rohamok során elesett a vár egyik kapuja.⁹¹

Ekkor érkezett meg a hír a keresztény táborba, hogy török erősítés indult meg
az ostrom alatt álló Kanizsa felmentésére, amihez a szultán oldalára átállt francia
csapatok is csatlakoztak. Ám Ghislieri készen állt 3000 válogatott emberével a
nyílt összecsapásra.⁹²

I. Vincenzo Gonzaga Kanizsa ostroma során tanúsított leleményessége kifeje-
zetten érdekes és sokat elárul a korabeli hadviselésről, illetve természettudomá-
nyos ismeretekről. Eredetileg 1601. április 12-én Grazból írt levelet saját orvo-
sának, Paolo Caraccionak, amelyben arra kérte, hogy forduljon az udvar egyik
alkimistájához, Ercole Pedroccához és bízza meg egy olyan elegy elkészítésével,
amivel elpusztíthatja, vagy legalábbis elkábíthatja az ellenséget annyira, hogy
bevehesse Kanizsa várát.⁹³ Ennek eredménye lett a – végül hatástalannak bizo-
nyuló – ún. „mérgezett bors”, illetve az „álmot és halált hozó lövedék”, amelyek
bevetésével igyekezett gyengíteni, legyűrni az ellenséget.⁹⁴ Még a folyó leander-,

⁸⁶ Uo: p 139.

⁸⁷ Uo: p 138.

⁸⁸ BANFI 1940: p 150.

⁸⁹ Uo: p 151.

⁹⁰ BRUNELLI 2018: p 141.

⁹¹ Uo: p 140.

⁹² Uo: p 142.

⁹³ FINUCCI 2015: p 202.

⁹⁴ KANÁSZ 2019: p 85.

havasi sisakvirág- és bürökkötegekkel való megmérgezését is megfontolás tárgyává tették.⁹⁵

A keresztény had veszteségei hatalmasak voltak, ugyanis nemcsak a harcok során hullottak el sokan, de tömegesen dezertáltak is a katonaság soraiból, miután a fizetségüket megkapták. Ráadásul a rossz időjárás továbbra sem ért véget, így a katonák közül sokan, akik folyamatosan a vízben dolgoztak⁹⁶ vagy az esős, lucskos szabadban harcoltak, megbetegedtek. Kitartásukért és hősie magatartásukért még Giacomo Serra is dicsőítően nyilatkozott róluk.⁹⁷

Az osztrák parancsnokság az általános támadás mellett tette le a voksát. Ahhoz viszont, hogy sikerrel végződjön, ki kellett várni a megfelelő időt. Október 22-én Mercoeur hercege visszafoglalta Székesfehérvárat azon túl, hogy a Sárrét környéki nyílt terepen megvívott küzdelmekben többször is győzedelmeskedett a török csapatok fellett. Az ekkor elesett oszmán parancsnokok, a budai beglerbég és Mankirkushi Mehmet pasa levágott fejét elvitték Kanizsára, hogy ott megmutassák a várvédőknek.⁹⁸ Erről Istvánffy a következőképp emlékezik meg:

Ugyanazon időben hozának két fejet, egyet az budai vezért Murátét, másikat Mehemetét, ki az Ibrahim fővezérnek képbeli vala, melyek az fejrúri felette nagy, véres viadalba Mátyás herceggel és Mercuriánnal megharcolva, elestenek vala. Tetszék azért, hogy Herberstain és Gerecz Bartalom Cazanfert az sáncon kívül az árok szélire vivén, azokat az fejeket az megszállottaknak megmutatnák, és hogy az vármegadást ne halasztanák, megkiáltatnák, mivelhogy az had, melyet ők segítségül jönni reméllenék vala, a keresztényektől megveretett volna, s annak vezéri levágattanak, azmint a fejeken meg-tetszik.⁹⁹

A tervezett támadásra, amelyet a vár nyolc pontján összehangoltan szándékoztak megindítani, a legmegfelelőbb időpontnak október 28-át választották ki, még annak ellenére is, hogy nem állt rendelkezésükre elég fadeszka, amit az ingoványos, mocsaras talajra rakhattak volna, a vízzel teli várárok fölé sehol nem emeltek még hidat és a katonákat védő, fából és rőzsekötegekből összeállított fedezékek sem voltak még készen. A támadásban résztvevő két hadtestre osztott 30 pápai csapatot Flaminio Delfini és Bisaccione Bisaccioni vezette. A pápai kontingens nagy veszteségeket szenvedett, ugyanis a halottak és a sebesültek száma 250 emberre tehető.¹⁰⁰ Ferdinánd főherceg még aznap este összehívta a tábori haditanácsot, mely úgy határozott, hogy az ostromot minden nehézség ellenére folytatniuk kell

⁹⁵ FERRARI 2018: p 35.

⁹⁶ BANFI 1940: p 153.: „Flaminio Delfini buzdítására, a pápai zsoldosok legjobbjai, nyakig vízben gázolva, újabb rohamot intéztek, melynek sikertelensége 200 merész vállalkozó hősi halálával tetőzdött be.”

⁹⁷ BRUNELLI 2018: p 142.

⁹⁸ Uo: p 143.

⁹⁹ INTVÁNYFY 2009: p 378.

¹⁰⁰ BRUNELLI 2018: p 143.

nem törődve azzal, hogy a katonáknak a várfalak elérését teljesen előlről kellett kezdeni, és hogy nem számíthattak utánpótlásra.¹⁰¹

A várvédők vállalva a kockázatot továbbra is ki-kitörték a várból folyamatosan ritkítva az amúgy is rohamosan folyó ellenséges sereget.¹⁰² Egyik ilyen alkalom volt november 6. hajnala is, amikor a pápai csapatoknak nemcsak megfutamították a törököket, de gyutacsot és kanócot zsákmányoltak tőlük, illetve három félholdas lobogót is megszereztek, amíg a toszkán és a német egységek a biztos fedezékeiket elhagyva megpróbálták a várfalat elérni.¹⁰³

A keresztény sereg helyzete egyre csak romlott. Éppen ezért Serra két héttel elhalasztotta a fizetség szétosztását, ugyanis – a korábbi tapasztalatok alapján joggal – attól tartott, hogy a katonák mihelyest megkapják, megszöknek a csataterrről.¹⁰⁴ Ezekben a napokban újabb, ellenőrizhetetlen forrásból származó hírek keringtek, miszerint felmentő oszmán csapatok érkeznek hamarosan. A török beszámolók szerint maga Tirjáki Hasszán kanizsai beglerbég volt, aki elterjesztette az álhírt oly módon, hogy az elesett katonák zsebébe hamis, erre utaló leveleket rejtettek.¹⁰⁵

I. Vincenzo Gonzaga beszámolója szerint Russworm a tábori haditanácsban az értelmetlennek tűnő és addig eredménytelen ostrom feladását pártolta anélkül, hogy szavai támogatásra találtak volna. E beszámoló kapcsán figyelembe kell vegyük, hogy Russworm korábban kemény kritikával illette I. Vincenzo Gonzagát és Giovanni de' Medicit, akik alig értek el valamit a csatateren.¹⁰⁶

November 17-én sikerült a katonáknak elérni a várfalat miután folyamatosan éjjel-nappal keményen próbálkoztak. Ám összességében tekintve ez a próbálkozás is eredménytelenül, aránytalan veszteséggel zárult le a keresztény sereg számára. Így Ferdinánd főherceg még aznap elrendelte a sátorbontást. Az akkor értelmetlennek tűnő döntés mögött valójában Russworm és I. Vincenzo Gonzaga heves vitája állt, amely az ostrom folytatása kapcsán zajlott,¹⁰⁷ ugyanis míg az előbbi a táborbontást, addig az utóbbi az ostrom folytatását,¹⁰⁸ a hadakozásra alkalmasabb enyhébb idő megvárását támogatta.¹⁰⁹

Az elvonuló sereg előőrseként I. Vincenzo Gonzaga mantovai herceg vezette az olasz segédcsapatokat, míg a hátvédet a Russworm parancsnoksága alatt álló egységek alkották.¹¹⁰ November 18-án már elhagyatottan éktelenkedett a korábbi

¹⁰¹ Uo: p 144.

¹⁰² BANFI 1940: p 152.

¹⁰³ BRUNELLI 2018: p 144.

¹⁰⁴ Uo: p 144.

¹⁰⁵ Uo: pp 144-145.

¹⁰⁶ Uo: p 145.

¹⁰⁷ Uo: p 145.

¹⁰⁸ BAGI kiadás alatt – p 16.

¹⁰⁹ ISTVÁNFFY 2009: p 386.

¹¹⁰ BANFI 1940: p 154.

csatamező. Csak a maradék ellátmány, a sátrak, puskák, és sok más holmi vége-láthatatlan sora (köztük a főherceg hordozható trónszéke is) gazdátlanul hevert a földön, mint megannyi szabad préda. Még a betegeket és a sebesülteket sem vitték magukkal annak ellenére, hogy Serra meglehetősen nagy összeget áldozott az el-szállíttatásukra. Hatalmas volt a káosz és a mészárlás, amikor a törökök kijöttek a várból. I. Vincenzo Gonzaga hátrahagyott csomagjait is hamarosan feldúlták és kifosztották.¹¹¹ Látszólag már semmi sem történt úgy, ahogyan kellett volna, a Mura folyóra épített híd is szinte azonnal összeomlott a visszavonuló tömeg és a szekerek súlya alatt, amit csak nagy erőfeszítések árán tudtak helyreállítani.¹¹² Mindezek után mindössze 200 katona maradt, akik valóban egészségesek voltak. A többség meghalt, a harcok során elvesztette a lábát, megbetegedett vagy meg-sérült, illetve szállíthatatlan állapotba került.¹¹³

A Kanizsa visszavételét egyáltalán nem megkönnyítő szélsőséges időjárásról (ami főként a törökök időhúzásának volt köszönhető a hadjárat elején, aminek kö-szönhetően az optimális, csapadékmentes, enyhe nyári idő elmúlt) és a keresztény sereg jellemzőiről a már említett Ercole Torbidi tizennégy leveléből értesülhetünk, amelyeket a Rómában tartózkodó Alessandro d'Este bíboros számára írt.¹¹⁴ A nehe-zítő tényezőként újabb és újabb akadályokat állító időjárás (például a tömérdek eső és hó miatt problémák adódtak a várak feltöltésével és az ostromsáncok ásásával is) az ún. kis jégkorszaknak (14–19. század) tudható be, amelynek leghidegebb idő-szaka pont erre a századfordulóra esett.¹¹⁵

A szokatlanul kegyetlen időjárás, az embert próbáló tábori körülmények és az itáliai vezérek között kialakult konfliktus, vagyis a kedvezőtlen politikai viszonyok miatt I. Vincenzo Gonzaga Mantovából való elindulása után öt hónappal, decem-ber 19-én már vissza is érkezett otthonába.¹¹⁶ A keresztény had kritikus októberi veresége után I. Vincenzo Gonzaga a hadszíntér elhagyása, vagyis a hazatérés mellett döntött, mivel nem akarta magát alávetni Hermann Christoph von Russ-worm parancsnok irányításának. Éppen ezért megbízta a mantovai udvari ünne-pélyek felügyelőjét, Federico Follinót a visszatérési ünnepség előkészítésével. A megvalósításra azonban csak 1608 májusában, Francesco Gonzaga és Savoyai Margit házasságának alkalmából került sor az állandó halogatás miatt, mivel a herceg meglehetősen elfoglalt volt bokros diplomáciai teendőivel. Az említett há-zasságkötéshez kapcsolódó pazar ünnepségsorozatról kiadott munkában¹¹⁷ Federico Follino Kanizsa ostromáról készült rajzai is helyet kaptak. A Kanizsa

¹¹¹ BRUNELLI 2018: p 146.

¹¹² Uo: p 147.

¹¹³ Uo: p 148.

¹¹⁴ HUSZTHY-KANÁSZ-SZOVÁK 2018: p 144.

¹¹⁵ BAGI 2013 b: p 28–29.

¹¹⁶ KANÁSZ 2019: p 86., HUSZTHY-KANÁSZ-SZOVÁK 2018: p 150.

¹¹⁷ FERRARI 2018: p 37.: „*Compendio delle sontuose feste fatte l'anno 1608 nella città di Mantova*” vagyis „*Mantova városában, 1608-ban folyt fényűző ünnepségek*”

visszafoglalását célul kitűző expedícióban való mantovai részvételnek állít emléket az I. Vincenzo Gonzaga utasítására felújított *Sala del labirinto* mennyezetén olvasható mondat: „*Vincenzo Gonzaga, Mantova III, Monteferrato II. hercege, amidőn Kanizsa alatt a török ellen harcolt.*”¹¹⁸ Illetve Giovanni Battista Vigilio is beszámol e hadi vállalkozásról *A saláta* című művében, mint sikerről, dicső győzelemről.¹¹⁹

Ahányan megpróbálták (a számukra legkedvezőbb módon) a végvár visszavételének sikertelenségét megmagyarázni, annyi különféle ürügyet és valós indokot soroltak fel.

Míg a pápai nuncius Ferdinánd főhercegtől várta mindhiába a csúfondáros megfutamodás és vereség magyarázatát, addig a németek és az itáliaiak egyre csak egymást okolták a történekeért,¹²⁰ ugyanis Ascanio, Malatesta, Sforza és Paulo Savelli tisztségviselők – tévesen – Russwormot tették felelőssé azért, hogy a keresztények felhagytak az ostrommal.¹²¹ Russworm beszédében¹²² kitért arra, hogy egy lényeges védművet sem sikerült a keresztényeknek megszerezniük, illetve azon túl, hogy a várat nem zárta rendesen körül az ostromgyűrű, azt a legellenállóbb és legjobban védett szakaszon támadták (természetesen minden eredmény nélkül).¹²³

Míg egyesek például a katonák nem megfelelő létszámáról számol be (ld.: Peter Casal), addig mások a szeszélyes időjárásról (ld.: Ercole Torbidi). Az augsburgi történetíró, Ortelius is beszámol arról, hogy a katonákat nem csak megviselte, de meg is tizedelte a kegyetlen időjárás, hiszen a fagyos földön kellett aludniuk, mivel a sátraikat nem tudták felállítani. A november 14–15-i tartós havazás¹²⁴ előtt az emberek az erdőben kerestek menedéket. Ám minden próbálkozás ellenére a hó továbbra is szedte áldozatait: a fagyhalál több mint 3000 embert (férfit, nőt és gyereket egyaránt) ragadott el.¹²⁵

I. Vincenzo Gonzaga herceg a történekekkel kapcsolatban a *Manifesto del duca di Mantova circa l'impresa di Canisa*-ban fogalmazta meg kritikáját, amelyben az ostrom eredménytelenségének okai között számos hibát felsorol: a többi között a hadművelleti terület nem került alapos felderítésre, az árkokat a lassú, hagyományos módon kellett feltölteni, mivel az azt áthidaló szerkezetek használhatatlannak bizonyultak, a munkák elvégzéséhez szükséges árkászoknak már eleinte is mindössze a negyede (250 fő) állt rendelkezésre, illetve a töltés fáit rosszul helyezték el. Bár szó szerint nem jelenti ki, de a hangvételéből és a fogalmazásmódjából

¹¹⁸ Uo: p 37.: „*Vincentius Gonzaga Mantue III et Montisferrati II dux dum sub arce Canisiae contra Turcas pugnabat*”

¹¹⁹ Uo: pp 35-37.

¹²⁰ BRUNELLI 2018: p 147.

¹²¹ BAGI kiadás alatt: p 1.

¹²² Russworm beszédének Istvánffy Miklós által lejegyzett változata: ISTVÁNFFY 2009: pp 385-386.

¹²³ BAGI kiadás alatt: p 13.

¹²⁴ Istvánffy november 15-16-ra teszi a havazást. ISTVÁNFFY 2009. 386.

¹²⁵ BAGI kiadás alatt: p 11.

egyértelműen kiolvasható, hogy a rosszul felállított ostromgyűrűért, a szervezetlenségért és így a hadjárat végkimenetelért is főként Orfeo Gallianit, a tüzérség parancsnokát hibáztatta már az első sorokban kivonva magát minden felelősség alól.¹²⁶ Ezzel szemben Kanizsa felmentésének sikertelenségét az élelmiszerhiánnyal (melyet a hibásan megszervezett ellátás okozott) indokolta Mercœur hercege Mátyás főhercegnek, míg Russworm inkább a tábornok által hozzá nem értő módon elrendelt ostrom, a sáncok és az ágyúk előnytelen pozícióban való elhelyezését nevezte meg a legsúlyosabb, a bukást okozó hibák között.¹²⁷

Mindenesetre az bizonyos, hogy Kanizsa vára hiába csak részben lett korszerű módon megerősítve, kedvező földrajzi fekvése a Tirjáki Hasszán kanizsai beglerbég által irányított egységes és összeszedett török védőknek kedvezett a szervezetlen és megosztott támadó hadsereggel szemben.¹²⁸

Az elkövetett hibák terjedelmes listáját nézve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy – még ha egyik-másik valóságtartalmán a forrás szerzője ferdített is – mindezek együttesen vezettek a tizenöt éves háború 1601. évi hadjáratának eme sikertelen végkimenetelű momentumához, mely kiváló iskolapéldát szolgáltat arra, hogy a racionális katonai döntéseket a vallási és a politikai érdekelttség gyakran felülírja.

Azon kevesek közül, akik az ostromot túléltek, mindössze néhányan térhettek vissza hazájukba. Csak azok, akik a hadjárat megpróbáltatásainak, a kiszámíthatatlan időjárásnak és a hosszú útnak is ellenálltak. Amikor a határba értek – mielőtt végleg hazatérhettek volna – jódarabig várakozniuk kellett, mivel nagy eséllyel fertőző betegséget, ragályt hurcoltak magukkal:

A főhercegek udvara még nem működött az üresedések miatt, mivel sok úriember temetésére került sor, akik a hadseregből visszatérve a magyar kórtól¹²⁹ betegeskedtek, amely akut lázzal járt és gyorsan halállal végződött. Ezek közé tartozott a két bizalmas lovag; Aluigi Visconti Milanese és Gianbattista Colloretto Forlano. Sokan mások ugyanabból az okból kifolyólag az út során veszték oda. Levelekben megemlézték, hogy a katona Giulio Cesare, Valvasone ura nem tudott eljutni Goríciába, így nem érte el a célját utolsó napjaiban. Ferdinánd mellett igencsak megpihent Mantova hercege és Don

¹²⁶ A teljes Manifesto del duca di Mantova circa l'impresa di Canisa, vagyis Vincenzo Gonzaga mantovai herceg nyilatkozata a kanizsai ostrom körülményeiről c. írás (ASV Fondo Borghese I, vol. 758, fol. 182r–193v) Kruppa Tamás Olasz csapatok Kanizsa alatt 1601-ben – Megjegyzések egy kudarcba fulladt hadjáratról c. munkájának függelékében is fellelhető eredeti olasz nyelven, illetve annak magyar nyelvű röviden summázott formájában. Kruppa 2019: p 144–148.

¹²⁷ BAGI 2013 b: p 16., p 26.

¹²⁸ KRUPPA 2019: p 142.

¹²⁹ A Morbus Hungaricus szó szerint magyar betegséget, magyar kórt jelent, mely a kifejezés ma elterjedt értelmével ellentétben ekkoriban még nem a tuberkolózisra, hanem a kiütéses tifuszra utalt. SZILASI 1897: p 145., BAKOS 1978: p 560–561.

Giovanni. Mindketten visszatértek Itáliába, megköszönték nekik az általuk nyújtott segítséget, és szolgálatukat.¹³⁰

Bár jelen írásomban I. Vincenzo Gonzaga szerepét helyeztem a középpontba, mivel az eredetileg kitűzött céljaim között szerepel a Modenával kapcsolatos információk felkutatása és feldolgozása is, feltétlen említésre méltó, hogy az ostromban résztvevő alacsonyabb rangú tisztek között ott volt (és a vár falai alatt életét vesztette) Molza da Modena és veje, Emilio Panellini da Siena is mint Francesco del Monte zsoldosainak fontos tagja.¹³¹

Végül a Gonzagák akkori politikai törekvéseihez, bár nem közvetlen a hadjáráshoz köthető, hogy:

Székesfehérvár bevételét és Kanizsa gyászos ostromát követő évben a török már nem mutatkozott erősnek a hadjáratban, s a császáriaknak Mercœur¹³² hercegének halála miatt (aki télen még Franciaországba visszaérkezése előtt Nürnbergben lehelte ki a lelkét, nem minden gyanú nélkül azt illetőleg, hogy eretnekek mérgezték meg)¹³³ nem volt altábornagyuk. Nem lépett Mercœur helyébe Mátyás [főherceg] által akart Don Ferrante Gonzaga, aki kétségtávol magának akarta a tisztséget. Rosswurm tábornok parancsnoksága alatt, aki elsőként utasította vissza Gonzaga fennhatóságát, elkezdődött a hadsereg megszervezése.¹³⁴

Tehát a Gonzagák újabb sikertelen terjeszkedési próbálkozást tudhattak maguk mögött.

¹³⁰ Saját fordítás. TOMASI 1621: p 97.: „La Corte delli Arciduchi non andò ancor lei vacua de’funerali di molti Gentiluomini, che ritornati dall’Essercito, ammalati di mal Vngaro, ch’è febre accutissima, in corto se ne moriuano, & vi furono tra questi due compiti Cauaglieri; Aluigi Visconti Milanese, & Gianbattista Colloretto Forlano. Molti altri della stessa fatta perirono per istrada, & Giulio Cesare de’Signori di Valuasone nell’armi, & nelle lettere Segnalato, non puote peruenuto a Goritia, partire di la, che non chiudesse il termine de suoi giorni. Presso di Ferdinando riposati al quanto il Duca di Mātoua, & Don Gioāni, ambidue se ne ritornarono in italia, rigratiati degli aiuti, et dell’opera prestata.”

¹³¹ HUSZTHY-KANÁSZ-SZOVÁK 2018: p 152.

¹³² Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercege irányította a Székesfehérvár környéki hadműveleteket. BAGI 2013 b: p 13.

¹³³ Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercegének alakjáról és halálának körülményeiről Gausz Ildikó munkáiból tudhatunk meg többet. GAUSZ 2018, GAUSZ 2019

¹³⁴ Saját fordítás. TOMASI 1621: p 102.: „L’Anno seguente dell’acquisto, che fecero i nostri di Albaregale, & dal tristo assedio di Canisa, non restò il Turco di lasciarsi vedere fortissimo in campagna, & gli Imperiali per la morte del Duca Mercurio, che in ritornando il Verno inanti in Francia, uscì di vita in Norimbergo non senza sospitione di veleno pro pinatogli da heretici npn hauendo Tenente Generale, per non essere succeduto al Mercurio Don Ferante Gonzaga desiderato da Matthia, & che di certo credeuasi douerne hauere la carica, sotto il commando del Rosburmo Mastro di campo, & che era stato il primo à ricusare la superiorità del Gonzaga, si cominciò à formare l’essercito.”

Irodalomjegyzék

BAGI 2013 a

BAGI Zoltán Péter: *A tizenöt éves háború jelentősége, Variációk egy témára*. In Forráskutatás és Történeti Segédtudományok XX. évfolyam (2013) 3. Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2013. pp 263-303.

BAGI 2013 b

BAGI Zoltán Péter: *Egy kudarc okai. Kanizsa 1601. évi ostroma*. In Aetas: történettudományi folyóirat, 28. (1.). Szeged, Aetas, 2013. pp 5-30.

BAGI 2020

BAGI Zoltán Péter: *I. Vincenzo Gonzaga mantovai fejedelem 1595. évi hadjárata a Magyar Királyságban a Fuggerzeitung alapján*. In Domokos Görgy – W. Somogyi Judit – Szovák Márton (szerk.): *Vestigia III., Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről*. Budapest, Balassi Kiadó, 2020. pp 15-25.

BAGI kiadás alatt

BAGI Zoltán Péter: *Elkészett segítség. A Hermann Christoph von Russworm vezette had részvétele Kanizsa ostromában*. Megjelenés alatt.

BAGI – SZOVÁK 2021

BAGI Zoltán Péter – SZOVÁK Márton: *Ruggerio Fabbarini leírása Győr 1594. évi ostromáról*. In *Győri tanulmányok* 43. (2021). pp 129-173.

BAKOS 1978

BAKOS Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

BANFI 1940

BANFI, Florio: *Gianfancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai (III. és befejező közlemény), IV. A harmadik hadivállalat (1601)*. In Gyalócai Jenő (szerk.): *Hadtörténeti közlemények* 1940. évfolyam. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1940. pp 143-156.

BERTELLI 2006

BERTELLI, Paolo: *I Gonzaga e l'Impero: Storia di nobiltà e di dipinti* In Dr. Giuseppe Osti (főszerk.): *Atti, ser. VIII, vol. VI, A. Rovereto, Accademia Roveretana degli Agiati*, 2006. pp 100-108.

BRUNELLI 2018

BRUNELLI, Giampiero: *La santa impresa, Le crociate del papa in Ungheria* (1595–1601). Roma, Salerno Editrice, 2018.

ERDŐSI 1998

ERDŐSI Péter: *A vesztes magasztalása, Giorgio Tomasi históriája Báthory Zsigmondról*. In Tusor Péter - Rihmer Zoltán - Thoroczkay Gábor (szerk.): R. Várkonyi Ágnes, Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1998. pp 258–265

FERRARI 2018

FERRARI, Daniela: *A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai*. In Domokos György, Kuffart Hajnalka, Szovák Márton (szerk.): *Vestigia II., Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, Vestigia Kutatócsoport, 2018. pp 29–39.

FINUCCI 2015

FINUCCI, Valeria: *The Prince's Body, Vincenzo Gonzaga and Renaissance Medicine*. Cambridge (Massachusetts), London (England), Harvard University Press, 2015.

GAUSZ 2018

GAUSZ Ildikó: *Magyarország vonzásában, Francia ajkú utazók a kora újkori Magyarországon (1554–1608)*. Szeged, SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018.

GAUSZ 2019

GAUSZ Ildikó: *Mozaikdarabok Mercœur hercegének képéhez - Philippe-Emmanuel de Lorraine útja Székesfehérvárig, 1582–1598*. In Martí Tibor (szerk.): *Világtörténet, A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének folyóirata*, 9. (41.) évfolyam 2019. 2. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2019. pp 235–251.

HUSZTHY-KANÁSZ-SZOVÁK 2018

HUSZTHY Bálint-KANÁSZ Viktor-SZOVÁK Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova. Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról*. In Domokos György-Kuffart Hajnalka-Szovák Márton (szerk.): *Vestigia II., Magyar források Itáliából*. Budapest, 2018. pp 143–172.

ISTVÁNFFY 2009

ISTVÁNFFY Miklós: *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Balassi Kiadó, Budapest, 2009.

JÁSZAY 1996

JÁSZAY Magda: *Giorgio Tomasi helyszíni beszámolója*. In A kereszténység védőbástyája olasz szemmel, Olasz kortárs írók a XV-XVIII. századi Magyarországról. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. pp 151-157.

JÁSZAY 1990

JÁSZAY Magda: *Velence és Magyarország – Egy szomszédság küzdelmes története*. Budapest, Gondolat, 1990.

KANÁSZ 2019

KANÁSZ Viktor: *Kanizsa 1601-es ostromának itáliai forrásairól és emlékeiről*. In Feld István (szerk.): *Castrum*, 22. 2019/1-2. Budapest, Castrum Bene Egyesület, 2019. pp 79-92.

KRUPPA 2014

KRUPPA Tamás: *Magyarország és a magyarok a 16-17. századi itáliai közvéleményben – A tizenöt éves háború hatása a magyarságtoposzokra és sztereotípiákra*. In Zászkaliczky Márton (szerk.): *Obeliscus A koraiújkor folyóirata*, Vol. 1 (2014) No 1. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2014. pp 65-80.

KRUPPA 2019

KRUPPA Tamás: *Olasz csapatok Kanizsa alatt 1601-ben – Megjegyzések egy kudarcba fulladt hadjáratról*. In: "...ugy irhassak mint volt": ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2019. pp 139-149.

KRUPPA 2002

KRUPPA Tamás: *Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601-1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI-XVII. század fordulóján*. Budapest, Hadtörténelmi Közlemények 112. (2002) 2. pp 281-308.

SPONTONI 1638

SPONTONI, Ciro: *Historia della Transilvania*. Venezia, 1638.

SPONTONI 1602

SPONTONI, Ciro: *Attioni di re d'Ungaria*. Bologna, 1602.

SZILASI 1897

SZILASI Móric: *Hagymáz*. In Simonyi Zsigmond (szerk.): Magyar Nyelvőr XXVI. kötete IV. füzet. Budapest, Hornyánszky Viktor Sajtója, 1897. pp 145 - 148.

TARДУCCI 1600

TARДУCCI, Achille: *Il Turco vincibile in Ungaria, con mediocri aiuti di Germania*. Ferrara, 1600.

TOMASI 1609

TOMASI, Giorgio: *La Battorea*. Conegliano, 1609.

TOMASI 1621

TOMASI, Giorgio: *Delle guerre et riuolgimenti del Regno d'Ungaria, e della Transilvania, con successi d'altre parti*. Velence, 1621.

TRECCANI

[sz.n.] [én.n.] Treccani Vocabolario on line (kategória: MILITARIA in Storia): „condottiero”. URL.: <https://www.treccani.it/vocabolario/condottiero/> (utolsó letöltés dátuma: 2022.03.12., 16:34)

VERGILIUS 1963

Publius Vergilius Maro: *Kilencedik Ekloga*. In Lakatos István (ford.): Vergilius összes művei Budapest, Magyar Helikon, 1963. pp 55-57.

VERGILIUS

Publius Vergilius Maro: *Ecloga IX*. Gregory R. Crane (főszerk.): Perseus Digital Library Tufts University – Department of Classical Studies. URL.: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Verg.+Ecl.+9&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0056> (utolsó letöltés dátuma: 2022.03.12., 22:12)

**Autentikus szövegek felhasználása az olasz mint idegen nyelv tanításában:
egy didaktikai javaslat bemutatása
az *Un uomo noioso* című szövegen keresztül**

1. Bevezetés

A jelen tanulmány célja, hogy szemléltesse az autentikus szövegek nyelvpedagógiai alkalmazhatóságát az olasz mint idegen nyelv tanításában az *Un uomo noioso*¹ című egyszerűsített irodalmi szöveg didaktizálásán keresztül. A didaktizált autentikus szövegek nyelvpedagógiai hasznossága ma már megkérdőjelezhetetlen tény a nyelvpedagógiában. Egyrészt lehetővé teszik, hogy a nyelvtanulók megismerjék a célnyelv szociokulturális jellemzőit, ami elengedhetetlen a kontextusnak megfelelő nyelvhasználat elsajátításához, másrészt komoly motivációs erővel rendelkeznek, amely feltétele a sikeres nyelvtanításnak (Begotti 2008). A nyelvtanulók az autentikus szövegeken keresztül a célnyelvi kultúra egy szeletét kapják kézhez, ami közelebb hozza őket a célnyelvi beszélőközösséghez, így felébreszti bennük az azonosulási vágyat, ami az egyik kulcselem lehet a nyelvtanulási motiváció kialakításában, illetve megerősítésében (Dörnyei 2009).

A fenti gondolatokkal azonos álláspontot képviselnek a korszerű nyelvpedagógiai irányzatok és a Közös Európai Referenciakeret, amelyek hangsúlyozzák, hogy az autentikus szövegek nem csak a lexikai és a nyelvtani elemek kiaknázására alkalmasak, hanem fontos eszközei a kultúraközvetítésnek is (KER, 2002). Ennek a ténynek a jelentőségét növeli, hogy a legfrissebb nyelvpedagógiai kutatások a nyelvtanítás elsődleges feladatának a kultúrán keresztül megtapasztalt másság közvetítését jelölik meg. A saját és a célnyelvi kultúra közötti összehasonlítás ugyanis növeli az interkulturális tudatosságot a nyelvtanulóban (Pinoia 2021), amely megakadályozhatja az interkulturális kommunikációs helyzetekben esetlegesen felmerülő félreértéseket, ezáltal hozzájárulnak az interakciók sikeréhez. A másik fontos elv, hogy a nyelvtanítás soha nem korlátozódhat kizárólag a nyelvi rendszerre, hiszen a cél a nyelvhasználat (KER 2002) kialakítása, amely viszont mindig egy adott társadalmi-történelmi-kulturális kontextusba ágyazódik (Spera 2020).

Habár az autentikus szövegek tanórai felhasználhatóságára és annak mikéntjére vonatkozóan megoszlanak a nézetek (Begotti 2008; Harrich 2011), a korszerű nyelvtanítás a fent említett szemléletnek megfelelően egyértelműen szorgalmazza a tanórai alkalmazásukat. Az olasz nyelv esetében, ahol a nyelvkönyvekben közvetített nyelvi modell a többi nyelvhez képest jóval távolabb esik a mindennapi

¹ Chris Rose (2010). *Un uomo noioso*. <https://www.learn-italian-online.net/resources/italian-short-stories/320-un-uomo-noioso.html>

nyelvhasználatban megjelenő modelttől, különösképpen megnövekszik az autentikus tananyagok felhasználásának jelentősége a nyelvórákon. Ezen a tényen az sem változtat, hogy az újgenerációs tankönyvcsaládok igyekeznek kielégíteni a nyelvtanulók ez irányú igényeit az egyre több autentikus és didaktizált szöveg beemelésével. A nyelvpedagógiai ajánlásokon túl egyébként a különféle kérdőíves felmérések tanúbizonysága szerint (pl. Bernardini 2017; Jukić és Bjelobrč 2011) maguk az olasz nyelvtanárok és a nyelvtanulók is szorgalmazzák az autentikus szövegek használatát.

Az autentikus szövegek egyik különleges csoportját képviselik az irodalmi szövegek. Bár a strukturalista, majd a kommunikatív nyelvpedagógiai modell jelentékeny mértékben korlátozta a használatukat a nyelvoktatásban, a vonatkozó kutatások rávilágítanak, hogy nem érdemes lemondani róluk, hiszen kiváltképp alkalmasak arra, hogy a kommunikatív kompetencia fejlesztésének kiindulópontjává váljanak. Mivel jellemzően nem „norma” szerinti, a nyelvtanulót segítik az autentikus nyelvi modell felfedezésében, emellett elősegítik a nyelvi és kulturális fejlődésüket (Bernardini 2017; Jukić és Bjelobrč 2011). A jelen tanulmányunkkal mi is szeretnénk az irodalmi szövegek produktív használhatósága mellett érvelni, egyben a bemutatott példán keresztül bizonyítani, mennyire hatékonyan és változatosan beépíthetők akár az iskolai nyelvórák menetébe is, a tanórákon használt nyelvkönyvek által közvetített ismeretanyagra építve. Didaktikai javaslatunkban mindenekelőtt az autentikus szöveg jellemzőit és a didaktizálás folyamatát szintetizáló elméleti keretekre építettünk (lásd. pl. Begotti 2008).

2. Az autentikus szöveg

2.1. Az autentikus szöveg fogalma és típusai

Autentikus szövegnek minősül minden olyan, nem didaktikai céllal született szöveg, amelyet eredetileg anyanyelvi beszélőknek szántak, szemben a tanszövegekkel, melyek kifejezetten nyelvtanulók számára íródtak (Harrich 2011). A kettő között foglalt helyet az úgynevezett didaktizált autentikus szöveg, amely az eredendően autentikus szöveget idegennyelv-tanítási céloknak rendeli alá, és ennek megfelelően a nyelvtanulók nyelvi kompetenciájának szintjéhez szabva dolgozza át azt (Begotti 2008). A KER szerint eredeti autentikus szöveggel a tanuló „a használt nyelvvél való közvetlen kapcsolatba kerüléskor találkozik” (KER 2002, 177), míg az adaptált/didaktizált autentikus szövegek kiválasztása, leegyszerűsítése és átdolgozása a diákok érdeklődési köre vagy korábbi tapasztalataik alapján történik (KER 2002).

Az autentikus szövegeknek számos műfaji megjelenése van mind a magaskultúrában, mind a hétköznapi életben. Ide tartoznak például az irodalmi szövegek (pl. regények, novellák, versek), újságcikkek, menetrendek, étlapok, receptek és szórólapok, melyek általában írott, de gyakran hangzó formában is hozzáférhetőek (Begotti 2008). Ennek révén egyrészt alkalmasak a különböző műfaji sajátosságok

tudatosítására, melyek sokszor elengedhetetlenek a sikeres szövegértéshez (Harrich 2011), másrészt hozzájárulnak mind az olvasott-, mind a hallott szövegértés készségének fejlesztéséhez.

Habár a hétköznapi kommunikáció nyelvétől való eltérésük miatt megoszlanak a vélemények a kifejezetten irodalmi szövegek didaktikai alkalmazásával kapcsolatban, egyesek szerint részben éppen ez a különbözőségük és szokatlanságuk adja meg az értéküket (Bini 2000). Az irodalmi szövegek a műfajtól függően eltérő mértékben lehetnek alkalmasak a nyelvtanításban, már csak a különböző népszerűsükből fakadóan is. Bernardini (2017) korábban említett kérdőíves felmérése szerint például a regény, vers és dráma hármasából a regény bizonyult a legnépszerűbbnek a jólérthetősége, a viszonylag egyszerű stílusa és szókincse, illetve a hétköznapi élethez való kapcsolódása révén. Részben ezen megfontolásból esett a mi választásunk is egy prózai szövegre, amely mind témájában, mind az egyszerűbb nyelvezetéből fakadóan könnyen megfogható a középiskolás olasz tanulók számára.

2.2 Az autentikus szövegek felhasználhatósága a nyelvtanítási folyamatban

Az autentikus szövegek nem új keletűek, már évszázadokkal ezelőtt is használták őket a nyelvtanításban (Bárdos 2000). Ezen szövegek használatára napjainkban is kiemelkedő szerepet kell szánni; kulcsfontosságú, hogy „a nyelvtanár bátorítsa diákjait különböző műfajú, lehetőség szerint autentikus szövegek olvasására” (Harmer 2010, 110). Érdemes már a tanulási folyamat legelső pillanatától kezdve bevonni az autentikus szövegeket az oktatásba, hiszen „ha a nyelvtanuló nem szokik hozzá időben az autentikus nyelvhez, frusztrációt és csalódottságot fog érezni, amikor nem sikerül megértenie egy anyanyelvi beszélőt, filmet vagy rádióműsort” (Harrich 2011, 322). Az autentikus szövegek felhasználásának sikeressége függ azonban a helyes szövegválasztástól, hiszen fontos annak nehézségi szintjét a diákok nyelvtudásával összeegyeztetni; a nem megfelelő nyelvi struktúrákat tartalmazó szöveg túl nehéznek bizonyulhat, így végeredményben a kíváncsítást épp ellentétes hatást ér el: csökkenti a nyelvtanulók motivációját. Ugyanígy célt tévesztünk a túl egyszerű szöveggel is, amely könnyen unalmassá válik a tanuló számára (Begotti 2011, 21). Ezért válik lényeges mozzanattá az autentikus szöveg didaktizálása, amely lehetővé teszi, hogy a nyelvtanulók számára megfelelően, a benne rejlő előnyöket kihasználva tudjuk felhasználni a szöveget.

Az autentikus szöveg számos előnye ismert. A nem kifejezetten nyelvtanulókat megcélzó szövegek több szempontból is motiváló hatással vannak a nyelvtanulási folyamatára. Lelkesedést és pozitív hozzáállást vált ki, ha a tanulók érdeklődési köréhez közel álló, aktuális témákat feldolgozó autentikus anyagokkal foglalkozhatnak (Begotti 2008). Azáltal pedig, hogy ezek „pontos kontextusban mutatják be az olasz nyelvet, segítik az üzenet megértését” (Begotti 2008, 3), így motiválva a valós nyelvvél kapcsolatba került diákokat a nyelvtanulásra. Ha hangzó szöveget

használunk, további előnye lehet, hogy segíti a nyelvtanulók helyes kiejtésének, intonációjának a kialakulását. A szövegértés kiválóan fejleszthető mind a hallott, mind az írott autentikus szövegek segítségével, amelyek ezen felül alkalmassá tehetők a különböző nyelvi struktúrák és lexikai elemek tanítására és gyakoroltatására, mindemellett pedig a beszédprodukciónak vagy az íráskészség fejlesztésére irányuló feladatok kiindulópontjául szolgálhatnak. További előnyük, hogy napjainkban nem csak a célországban, de az internetnek köszönhetően szinte a világon bárhol elérhetőek. Ennek köszönhetően a nyelvtanár bármilyen témához könnyen talál megfelelő autentikus szöveget, amelyet a tanórák keretein belül fel tud használni, ha kell, didaktizált formában.

Ahogy a fenti összegzésből is látható, az autentikus szövegeknek számos olyan előnye van, amelyek miatt érdemes minél korábban elkezdni beépítésüket a nyelvtanulás és a nyelvtanítás folyamatába. A diákok motivációjának fenntartása érdekében azonban fontos a „megfelelő oktatási útvonal előkészítése, amely segíti és egyszerűbbé teszi az autentikus szöveg megértését” (Harrich 2011, 334). A következőkben ezen didaktizálási folyamat lépéseit mutatjuk be.

2.3. Az autentikus szövegek didaktizálása

Ha az autentikus szövegek didaktizálásáról beszélünk, akkor mindenképp olyan szövegekre kell gondoljunk, amelyek nyelvoktatásra alkalmasak. Ügyelni kell arra, hogy a szöveget a nyelvtanulók szintjéhez kell igazítani, így az alkalmazásuk előtt mindenképp érdemes didaktizálni őket, hiszen csak így lehet megfelelő hatékonysággal közvetíteni a valós nyelvhasználat és a tanulók között.

A didaktizálás folyamatában öt fő fázis különíthető el. Az első, amire igen nagy hangsúlyt kell fektetni, a megfelelő szöveg kiválasztása. Érdemes átgondolnunk, hogy mire és miért van szükségünk. Emellett arra is figyelni kell, hogy újszerű, modern szöveget válasszunk, olyat, ami a mai fiatalokat motiválja és szórakoztatja egyben. Nem könnyű első lépésként, de nem is megoldhatatlan. Második lépésként következik a didaktikai célok pontos kijelölése, azaz annak meghatározása, hogyan tud illeszkedni a szöveg a didaktikai folyamatba. Ehhez a nyelvtanulók nyelvi szintjének pontos meghatározása, valamint az új tartalmak világos kijelölése szükséges. Ezt követi a glosszárrium létrehozása, amelyet lehet akár motiváló formában is tálni, például "kéesszóárként" a lapáján. Negyedik fázis a didaktikai egység, tanegység létrehozása. A fázisokat egyértelműen ki kell jelölni, a didaktikai és a tanegység felépítésének pedig követnie kell a *motiváció*, *globalitás*, *analízis*, *szintézis*, *ellenőrzés* lépéseinek sorrendjét. (Erről részletesebben az alább található táblázatban olvashatnak.) Legvégül az ötödik fázis, azaz a konkrét feladatok és órai tevékenységek kialakítása, létrehozása, amelynek során összhangot kell teremtenünk az üzenet tartalma és a tevékenykedtetési forma között. A tanulói visszajelzések alapján, amennyiben indokolt, további finomításokat eszközölhetünk feladatokon.

Az alábbiakban a didaktikai egység felépítésének egyes fázisait tekintjük át részletesebben (vö. Begotti 2008 és Harrich 2011).

1) Motiváció:

Begotti (2008, 11) a motivációs fázis fontosságát emeli ki. A didaktikai egységnek ebben a fázisában a tanulók általában hipotéziseket állítanak fel, jóslatokat fogalmaznak meg a feldolgozandó téma vonatkozásában a tanár által bemutatott képek vagy paratextus alapján, avagy előkészítésképpen aktiválják az új anyag feldolgozásához szükséges előzetes ismereteiket. Az alkalmazandó tevékenységek kiválasztását főként a szükséglet és a hasznosság elve határozza meg, amelytől elválaszthatatlan ugyanakkor – a kívánt motivációs céloknak megfelelően – az élvezet és a kihívás elve. Épp ezért érdemes játékos tevékenységformákkal egybekötni őket. Ahogyan említettük, ez az előkészítő fázis lehetőséget ad a diákoknak arra, hogy az új információkat az előzetes tudásukkal össze tudják kötni, ugyanakkor a tanár szempontjából is fontos szerepe van, hiszen ennek köszönhetően tudja a kognitív és nyelvi előfeltételeket ellenőrizni, valamint a tananyagot hatékonyan felépíteni.

Harrich (2011) is megerősíti Begotti véleményét, hozzáfűzve, hogy az autentikus szöveg feldolgozását megelőzően érdemes feleleveníteni a tanulók előzetes tudását, felkelteni az érdeklődésüket és kíváncsiságukat, „hogy a lehető legjobban felkészítsük őket az autentikus szöveg befogadására” (Harrich 2011, 322). Jellemző és jól alkalmazható tevékenységek, feladatípusok ebben a fázisban a megadott céloknak megfelelően a *brainstorming* vagy a szöveg kulcsszavait kiemelő feladatok, de a nyelvtanulók alkothatnak hipotézist a cím vagy a téma alapján, vitázhatnak, elképzeléseikről.

2) A szöveg globális megértése:

Ebben a második szakaszban találkozik először a szöveggel a tanuló, ezért a cél annak átfogó megértése az erre irányuló tevékenységeken keresztül, mint például globális gyors olvasással (skimming). Videóanyagok esetében a kérdéseknek a vizuális elemeket is figyelembe kell venniük, szükséges a helyzet, a környezet és a szereplők megértetése (Begotti 2008, 12).

3) A szöveg analízise:

A didaktikai egység feldolgozásának következő fázisa az analitikus elemzésről szól, amikor a diákoknak a szövegegység részeire kell fókuszálniuk. A szöveg megértését célzó feladatok összessége tartozik ide az analitikus olvasás után, mi az, amit a diák megértett az adott szövegből. A kulcsszó itt a rögzítés, hogy a megadott információk rögzüljenek a nyelvtanulók fejében. Alkalmazásmódja, technikája lehet: bekari-kázás, aláhúzás, diktálás, játékos feladatok, sorrendbe állítás.

4) Szintézis:

A tanuló a gyakorlatban előhívja, alkalmazza az előző szakaszokban megtanultakat. Ezt segítik a rögzítési és ismétlési gyakorlatok, valamint a szóbeli és írásbeli szövegalkotást támogató feladatok. A nyelvi produkció ösztönzése érdekében fontos a szövegértés más készségekre irányuló feladatokkal történő lezárása (Begotti 2008, 12). A következő tevékenységek teljes mértékben megfelelnek ennek a célnak: megbeszélés, role-play, a szöveg rekonstrukciója vagy „különböző típusú szövegek írása egy adott mintát követve, átalakítva. Utóbbira példaként hozható a párbeszéd vagy a dialógus”. Alternatívaként a nyelvtanulók olvashatnak más szöveget az adott témában és összevethetik annak tartalmát a fő szöveggel, reflektálhatnak a különbségekre és hasonlóságokra (Harrich 2011).

5) Ellenőrzés:

Az utolsó fázis az ellenőrzés, a visszacsatolás. A tanárnak ellenőriznie kell, hogy a tanuló megtanulta-e és tudja-e, hogyan kell új ismereteit beilleszteni a meglévő tudásába, és milyen helyzetben, hogyan kell alkalmaznia. Ebben a szakaszban fontos, hogy a tevékenységek célkitűzései összhangban legyenek a tanítási egység célkitűzéseivel, és az alkalmazott módszerek ismerősek legyenek a diákok számára a korábbi ismeretek alapján (Begotti 2008, 12).

3. Az *Un'uomo noioso* c. szöveg didaktizálása

3.1 Az autentikus szöveg kiválasztása

A jelen tanulmányhoz Chris Rose egyik rövid történetére, az *Un uomo noioso*² című olasz nyelvű autentikus szövegre esett a választásunk, mely a *learn-italian-online* weboldalon³ érhető el. Szándékaink szerint olyan szöveget kerestünk, amely írott szöveggént és hangfájl formájában is a rendelkezésünkre áll, hogy a lehető legátfogóbb módon szolgálni tudja a különböző részkészségek fejlesztését. Időközben az audió változat lekerült az oldalról, így azt végül az olasz anyanyelvi lektor közreműködésével magunk rögzítettük.

A másik fontos szempont a szövegválasztásban az volt, hogy az autentikus szöveg által kínált lexikai és grammatikai kiaknázhatóság korrelációban álljon a középszintű nyelvtanulók által használt kézikönyvek közvetítette ismeretanyaggal. Természetesen ez nem feltétlenül irányadó elv az autentikus szövegek oktatási folyamatba való beépítésekor, ám célunk volt annak megmutatása is, hogy a jó szövegválasztás akár a Nemzeti Kerettantervben rögzített tananyaggal, illetve az annak elsajátítását előíró tanulási curriculummal is összhangba hozható. Ezál-

² Az eredeti szöveg az általunk javasolt ötös felosztásban, valamint az általunk kiaknázott nyelvtani és lexikai elemek felsorolásával a függékben található.

³ A honlap, amelyen megtalálható a szöveg: <https://www.learn-italian-online.net/resources/italian-short-stories/320-un-uomo-noioso.html>

tal ösztönözni kívántuk az olasz nyelvtanárokat az ilyen és ehhez hasonló projektek, vagy akárcsak (pl. tematikusan illeszkedő) autentikus szövegek beépítésére a tanítási gyakorlatukba.

Mivel a magyarországi olasz idegennyelv-oktatás legelterjedtebb tankönyve a *Nuovo Progetto Italiano*, ezért e tankönyvsorozatot figyelembe véve határoztuk meg a választott szövegünk helyét a nyelvtanítási folyamatban. Javaslatunk szerint az *Un uomo noioso* szöveg mind tematikusan, mind nyelvtanilag jól illeszkedik a *Nuovo Progetto Italiano 1a* második didaktikai egységébe (Unità 2):

Un uomo noioso – tananyag

előzetes tudás		
0.UD.	1.UD.	2.UD.
• parole italiane conosciute anche all'estero • presentarsi, presentare • salutare • nazionalità • numeri cardinali • chiedere, dire il nome, l'età • numeri cardinali	Lavoro: ➢ parlare al telefono ➢ parlare di una novità • chiedere come sta una persona • scrivere un'e-mail • fare delle confidenze • chiedere, dare informazioni • fare conoscenza • salutare – rispondere • rivolgersi a qualcuno dando del Lei • descrivere l'aspetto fisico e il carattere • il viso	• tempo libero • attività del fine settimana • invitare • accettare o rifiutare un invito • chiedere e dare l'indirizzo • descrivere l'abitazione • numeri cardinali • numeri ordinali • i giorni della settimana • chiedere e dire che giorno è • chiedere e dire l'ora
• alfabeto, pronuncia • sostantivi, aggettivi • pronomi personali soggetto • essere, avere, chiamarsi (ind.pres.) • articolo determinativo	• le tre coniugazioni dei verbi • indicativo presente: verbi irregolari • articolo indeterminativo • aggettivi in -e • forma di cortesia	• indicativo presente: verbi irregolari • indicativo presente dei verbi modali: potere, volere, dovere • preposizioni

Vagyis egyetértünk azokkal a szakemberekkel, akik szerint már A1 szinten is feloldozhatók egyszerűbb nyelvezetű didaktizált szövegek a tanórákon. Nem csak színesebbé és változatosabbá teszik a tanórai munkát, de a kontextusba ágyazottság révén a nyelvi elemek *használatának* elsajátítását is támogatják, ami egybeesik az idegennyelv-tanulás végcéljával (KER 2002). Mindez jól bizonyítja, hogy az autentikus szövegek használata a nyelvtanulási folyamat legelső pillanatától kezdve létjogosult lehet. Ugyanakkor fontos megemlítenünk, hogy az autentikus szövegek egyik erőssége pont abban rejlik, hogy szinte bármilyen szinten (újra)felhasználhatók. Természetesen mindig más megközelítésből, más nyelvi ismereteket és készségeket fejlesztve a spirális tananyagszervezés elveihez hasonlóan. Ez a ciklikus ismétlődés pedig hozzájárulhat a korábban megszerzett nyelvi ismeretek és képességek elmélyítéséhez, továbbfejlesztéséhez (Réti 2015, 24).

3.2 A didaktikai célok kijelölése

Az *Un uomo noioso* didaktikai felhasználhatósága több szemszögből is megközelíthető. Egyrészt egy adott szövegrészlet kiegészítő anyagként bevihető a tanórákra a hozzá kapcsolódó feladatokkal. Másrészt akár egy hosszabb projekt részese is

lehet, amelyhez akár a teljes feladatsor felhasználható. Ez utóbbi gondolat motivált bennünket, hogy az általunk összeállított projektet beépítsük az SZTE BTK Olasz Tanszék által meghirdetett olasz nyelvi versenybe csapatverseny formájában. A közel ötven oldalas feladatlap az eredeti didaktikai javaslat némi átdolgozásával⁴ született meg.⁵ Célja az volt, hogy a nyelvtanulók örömteli, motiváló és szemléletformáló utat járjanak be a kitöltésével, egyúttal pedig hozzájáruljon a kommunikatív nyelvi kompetenciájuk (KER 2002) fejlesztéséhez. Ez a rendhagyó feladatsor lehetőséget nyújt arra, hogy a diákok ne csak a megszokott tantermi keretek között foglalkozzanak az olasz nyelvvel, hanem a fantáziájukat, a kreativitásukat felhasználva számos feladatot oldjanak meg játékos formában, miközben nyelvi fürdőt vesznek a sokféle egyéb, becsatornázott autentikus anyag feldolgozásával.

3.3. Didaktikai egység – tanegység meghatározása

A szöveget a feldolgozás megkönnyítésének érdekében öt elkülönülő részre bontottuk (vö. Függelék). Minden egységben más-más nyelvtani és lexikai ismeretre helyeztük a hangsúlyt a feladatok kidolgozása során. Az elkészített feladatokat a következő fejezetben tárgyaljuk részletesebben. Az alábbiakban a szöveg rövid, magyar nyelvű összefoglalóját osztjuk meg, majd ezt követően a szöveg kínálta nyelvtani, lexikai és tematikus elemeket ismertetjük, végül a szövegre épülő készségfejlesztési lehetőségeket.

3.3.1. A szöveg rövid ismertetője

Lorenzo Moretti egy rendkívül unalmas ember. Unalmas a munkája, unalmas a hobbija, és ezáltal őt is unalmasnak tartja a környezete. Nem csak a munkatársai, de a saját barátai, rokonai, szülei is így vélekednek róla. Amikor Lorenzo a munkájáról és a kedvenc időtöltéséről beszél, mindenki, aki hallgatja, elalszik. Nem volt még egyetlen olyan ember sem, aki érdekesnek találta volna, pedig mindig az volt a vágya, hogy izgalmas, érdekes ember legyen. A cél érdekében, megpróbál bélyeggyűjteményével kitűnni a tömegből, majd a könyvelői munkájával, de kudarcot vall, mert kiderül, ettől unalmasabb hobby és munka nem létezik a földön. Végül azonban mégiscsak sikeres lesz, ugyanis bebizonyítja, hogy ő a világ leg-unalmasabb embere. Az emberek olyannyira rajonganak érte, hogy Lorenzo gazdag és híres lesz. Felkéréseket kap különböző műsorokba, hogy álomba ringassa őket, a pszichiátrián pedig az ő hangfelvételeit játszásként le a betegeknek, hogy megnyugodjanak...

3.3.2. A szöveg grammatikai kompetenciák fejlesztésre alkalmas sajátosságai

Szinte a teljes szöveg jelen időben íródott. Megjelennek benne a szabályos-, és a rendhagyó ragozású igék, a módbeli segédigék (dovere, potere, dovere), a vonza-

⁴ A nyelvi verseny feladatsora és a tanulmányban bemutatott didaktikai javaslat közötti különbségek leírása magyarázata a 4. alpontban olvasható.

⁵ Ezen a webcímen elérhető a versenyre összeállított teljes feladatsor:
<http://arts.u-szeged.hu/download.php?docID=128496>

tos (mettere in, riuscire a) és a visszaható igék. Az előljárószók a legtöbb olaszul tanuló diáknak nehézséget okoznak, az *Un uomo noioso* szöveg azonban lehetővé teszi mind a prepozíciós szerkezetek, mind pedig a vonzatos igék gyakoroltatását. Erre a harmadik egység kimondottan alkalmas (főként a *di* prepozíció használata). A szöveg harmadik és negyedik egysége lehetőséget nyújt a felsőfok képzésének megismerésére és gyakorlására. Végezetül, az ötödik egység ismét az egyszerű és a névelős prepozíciók használatára fókuszál.

3.3.3. A szöveg felhasználhatósága a téma és a lexika szempontjából

Az *Un uomo noioso* szöveg számos témakör kiaknázására alkalmas. Az első szövegrészletben megjelenik a család, a karakterleírás, a munka világa és a szabadidős tevékenységek témáihoz kötődő szókincs, míg a második egységben az iskola témaköre. A szabadidős tevékenységek témaköre nem csak az első szövegrészletben bír jelentős szereppel, de a harmadik, illetve ötödik szövegrészletben is központi témának tekinthető. A negyedik egységben a televízió, az állatok témaköre a leghangsúlyosabb, míg az utolsó részben a hírességek élete.

Mivel az autentikus szöveg egyik kiemelt előnye, hogy a kultúrákövetítés eszközeként szolgál, az ebben a szövegben megjelenő témák kiindulópontját képezhetik számos kulturális ismeret átadásának. Ehhez akár további, tematikusan illeszkedő autentikus anyagok is bevonhatóak. Didaktikai javaslatunk ennek megfelelően számos kiegészítő videó-, hang- és írott fájlt tartalmaz. Mindez ösztönzőleg hathat a saját és az olasz kultúra közötti összehasonlításokra, reflexiókra, ami hozzájárulhat az interkulturális tudatosság fejlesztéséhez (Pinoia 2021).

3.3.4. A szövegértési és szövegalkotási készségek fejlesztésének lehetőségei

Az *Un uomo noioso* szöveg írott és audio változata alkalmas a hallott és olvasott szövegértési készségeinek fejlesztésére, de az egyéb kapcsolódó autentikus szövegek feldolgozásainál is találkozhatunk ugyanezen készségeket fejlesztő feladatokkal. Hasonló mondható el az írott és a szóbeli szövegalkotásról. Egyrészt a feldolgozás során időről időre be vannak építve részsztintézisek, amelyekhez egy-egy szövegalkotási folyamat is kapcsolódik, másrészt az egész munkafolyamatot lezáró szintézis keretében lehetőséget van a produktív készségek gyakoroltatására.

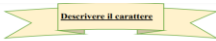
3.4 Feladatok és tevékenységek

Az alábbiakban az *Un uomo noioso* autentikus irodalmi szöveg didaktizált változatát ismertetjük, az eredeti, projektmunkára szánt változatnak megfelelően. Az ennek alapján készült versenyfeladatsor az alábbi webcímen érhető el: <http://arts.u-szeged.hu/download.php?docID=128496>. A nyelvi verseny esetén komplex egységként kezeltük az egész feldolgozást. Ez azt jelenti, hogy a motiváció fázisa után egy nagy analitikus egység keretében jelenik meg mindaz, ami a projektmunkában kisebb tanegységekre bomlik. Ez utóbbi minden esetben a motiváció-globalitás-analízis-szintézis lépéseit követi. Ebből a koncepcionális eltérésből

adódik a jelen, projektmunkára összpontosító didaktikai javaslat és a versenyfeladatlap különbsége.

3.4.1. Előkészítő feladatok/Motiváció

Minden szövegegység által kijelölt tanegységet előkészítő feladatokkal kezdünk, amelyeknek célja a kontextusteremtés, az előzetes tudás aktiválása és a motivációteremtés. A legelső szövegegységet előkészítő feladatoknál a személyiségjegyeket leíró melléknevekre helyeztük a hangsúlyt. A nyelvtanulók az olasz tanulási folyamat ezen pontján a feladat mellékneveinek egy részét már biztosan ismerik, tehát egyrészt az előzetes tudásukra alapoz az előkészítő feladat, másrészt a szöveghez szervesen kapcsolódó elemekre irányítja a figyelmet, ami a későbbi szövegértést segíti. Erre példa a *noioso* melléknév és az *uomo* főnév, amely jól illeszkedő, logikus átkötést teremt meg az előkészítő feladat és a globális szövegértés között, lévén a szöveg első mondata *Lorenzo Moretti è un uomo terribilmente noioso*.

1. Abbinare le immagini agli aggettivi usando i vostri cellulari. Documentate le vostre soluzioni con una foto.
<https://learningapps.org/watch?v=p65b8hnta11>

2. Scrivete 10 frasi con gli aggettivi dell'esercizio precedente e i sostantivi seguenti.

il ragazzo	la ragazza	l'uomo	la donna	i ragazzi	gli uomini
------------	------------	--------	----------	-----------	------------

es. La ragazza è noiosa.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

3. Trovate i due aggettivi che sono contrari.

Pre-ascolto: kép-szó párosítás

- Qual è una lezione noiosa/interessante?
- Qual è un film noioso/interessante?

1.

2.

noioso	↔	interessante
una lezione noiosa		una lezione interessante
un film noioso		un film interessante

Elhelyezés: 1. egység

Téma: tempo libero

Készség: szókincs

Feladattípus: kép-szó párosítás

Munkaforma: közös

A további szövegegységek előkészítő feladati között szerepel a gondolattérkép készítés, amely rendkívül alkalmas az asszociációs folyamatok elindítására, ami az előzetes tudás aktiválásának kulcseleme. Ezenkívül megteremti a kontextust a szövegértéshez. A kép-szó párosítás szintén hatékony és gyors előkészítés lehet. A kiégésztendő kérdések feltevése is egyszerű, de célravezető módja lehet egy téma bevezetésének. Tapasztalatunk szerint a legjobb általános kérdésekből kiindulni és fokozatosan szűkíteni a témakört, míg eljutunk a szövegegység témájához. A kér-

dések megválaszolását támogathatjuk képekkel és kulcsszavakkal egyaránt, amelyek új szókincset is bevezethetnek (vö. függelék, 3. szövegegység).

A szókinccsen kívül nyelvtani elemekre is koncentrálhatunk az előkészítő feladatok során. A harmadik szövegegységben többek között a felsőfok képzésére helyeztük a hangsúlyt, és mivel ez új ismeret a nyelvtanulók számára, célszerű még a szövegértési fázis előtt ráirányítani a figyelmet. Feladatunkban (vö. függelék) gyűjteményekkel kapcsolatos mondatrészeket (pl. *La collezione di fumetti più grande – conta 94.268 singoli fumetti.*) kell a tanulónak párosítaniuk, ami a felsőfok megértését és formai felismerését célozza meg, megalapozva ezzel a szövegértés sikerességét és a későbbi gyakorlást. A szövegértési feladatokról és következő alpont számol be.

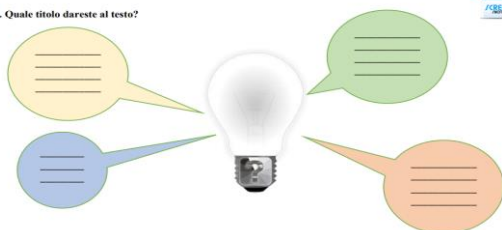
3.4.2. Globális fázis

A motivációs fázist követően hallás utáni vagy olvasott szövegértéssel kezdtük a szöveg feldolgozását. Az öt szövegegység feldolgozása folyamán törekedtünk arra, hogy a hallott és az olvasott szövegértésre egyaránt irányuljanak feladatok. Az első egységet tekintve, a globális fázis célját, amely szerint a nyelvtanulóknak általános képet kell kapniuk a szöveg tartalmáról, a “noioso” kulcsszó kiértékelésével és az elhangzott információk alapján történő címadással szeretnénk elérni. Első körben tehát a hallott szövegértésre koncentráltunk, ezt azonban összekötöttük az olvasott szövegértéssel. Elképzeléseink szerint ugyanis, a szöveg kulcsszavának kihallását és a címadást követően a diákok kézhez kapnák a szöveg első egységét és a további feladatok már az olvasott szövegértésre irányulnak.

5. Ascoltate la prima parte del testo e indovinate quale potrebbe essere la sua parola chiave. (0:00-1:50)

La parola chiave è

6. Quale titolo dareste al testo?

A hallásértésre irányuló feladatokat tehát az intenzív olvasást igénylő feladatok (scanning) követik, amelyek irányított módon bizonyos információk kinyerését kéri a tanulótól. Az első szövegegységhez készített feladataink tekintetében a diákoknak rövid válaszokat kell megfogalmazniuk megadott kérdésekre. Feladataink elkészítésekor hangsúlyt fektettünk a melléknevekre is. A szöveg újraolvasása után a diákoknak meg kell keresni az összes olyan melléknevet, amely Lorenzóra jellemző.

9. Adesso tornate all'esercizio n.7 e leggete la prima parte del racconto, poi rispondete alle domande.

1. Com'è Lorenzo?	
2. Che cosa dice il suo capo?	
3. Che interesse ha Lorenzo?	
4. Che lavoro fa Lorenzo?	
5. Come vuole essere Lorenzo?	
6. Cosa fanno le persone quando Lorenzo parla?	

10. Leggete ancora una volta il testo e cercate gli aggettivi che descrivono come è Lorenzo e come vorrebbe essere?

Lorenzo com'è in realtà

1. _____
2. _____

Cosa fa nel suo tempo libero?
(elencate tutti i verbi)

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

Lorenzo come vorrebbe essere

1. _____
2. _____
3. _____

Cosa fa per diventare simpatico?
(elencate tutto)

1. _____
2. _____
3. _____

A további szövegegyeségek tevékenységei között szerepel olyan feladat, amelyben a szövegrészlethez szorosan kapcsolódó képek sorrendiségét kell a nyelvtanulónak felállítania. Ez a feladattípus segítséget nyújt a szöveg általánosabb megértéséhez (vö. függelék, 5. szövegegyeség). Az igaz-hamis állításokat tartalmazó feladatok (vö. függelék, 3. szövegegyeség), a jegyzetelés (vö. függelék, 5. szövegegyeség) vagy a szövegből kihagyott mondatok helyének megtalálására és visszaírására irányuló feladatok pedig alkalmasak a szöveg alaposabb megértésének segítésére.

Olvasott szövegértés

Szöveg kiegészítése megadott mondatokkal (3+1 mondat)

- A, Allora cerca di parlare del suo lavoro.
B, Non vuole essere considerato noioso.
C, Lorenzo vuole trovare al più presto una soluzione e pensa, pensa, pensa.
D, Dopo due minuti tutti i presenti, compresi i maestri, il preside e il bidello, si sono addormentati.

Lorenzo è triste. _____ B. _____ Vuole essere simpatico, socievole e divertente. Quando è in compagnia cerca sempre di essere brillante. Inizia a parlare con passione della sua favolosa collezione di francobolli. Ma le persone stadi gliano e si annoiano. _____ A. _____ Ma è ancora peggio. La maggior parte delle persone scappa lontano. Quelli che restano, si addormentano.

È stato sempre così. Una volta da bambino, alla festa scolastica di natale, è salito sul palco per recitare una poesia.

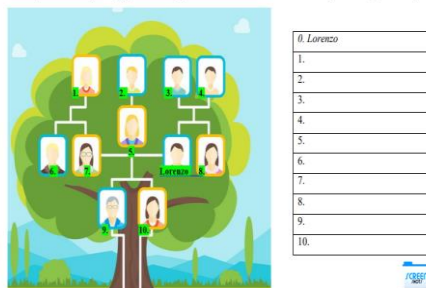
_____ C. _____

3.4.3. Analitikus fázis

A globális és analitikus értési feladatokat követően az adott szövegegyeségben fel-
lelhető nyelvtani és lexikai elemeket aknáztuk ki. A cél ezen elemek rögzítése, gya-
koroltatása, aminek révén a tanuló fokozatosan eljut az ismeretalkalmazásig. Ezt
példázzák az első szövegegyeség családdal kapcsolatos szókincs feladatai. Az első
feladatban a tanulónak megadott elemekkel kell Lorenzo családfáját kiegészíteni-
ük, majd saját családfájukat kell elkészíteniük (vö. függelék, 1. szövegegyeség).

12. Completate l'albero genealogico di Lorenzo con i membri della sua famiglia. L'esempio è indicato con '0'.

la madre – il padre – la moglie – il figlio – l'altro figlio – la sorella – l'altra sorella – il cognato – il nipote – la nipote

Úgy gondoljuk, hogy fontos megtalálni a feladatok közötti nyelvtani és/vagy tematikus kapcsolódási pontokat, hogy egy koherens, logikus feladatsort építhesünk fel. Ez a folyamatosság megkönnyíti a tanulást, mivel segíti az összefüggések kialakítását, a részek egésszé szervezését. Ennek szellemében a család témakörére ráépítettük a szabadidőt, ahol a tanulóknak egy szóbeli páros feladat keretében kell leírniuk Lorenzo családtagjainak szabadidős tevékenységeit. Ezután szókinszbővítés céljából, a szövegtől már picit elrugaszkodva további szabadidős tevékenységekre készítettünk feladatokat olyan online interaktív felületeken, mint a wordwall.net vagy a learningapps.org (vö. függelék, 1. szövegegység).

Egy másik példa, amely már a beszédfejlesztés irányába is elindul, egy information gap típusú feladat, amely a család és a munka témákat szintetizálja (vö. függelék, 1. szövegegység). A tanulóknak párokban meg kell határozni Lorenzo családtagjainak foglalkozását. Az egyik tanulónál a családtagok foglalkozására vonatkozó kérdések vannak, a másiknál a foglalkozásnevek, és az első tanuló kérdésére kell a második tanulónak válaszolnia egész mondatban (pl. *Che lavoro fa il padre di Lorenzo?* - *Fa l'insegnante*). Ez a feladat pedig hatékony előkészítése lehet egy önálló szóbeli szövegalkotási feladatnak, ahol a tanulók párokban egymás rokonainak foglalkozásáról érdeklődnek a korábban begyakorolt kérdés-válasz minta szerint.

A második szövegegységben az iskola témát emeltük ki, ehhez kapcsolódóan egyéb autentikus anyagokat is beépítettünk a folyamatba. A tanulóknak például egy videó alapján kell összeszedni a tantárgyak olasz neveit, majd saját órarendet kell összeállítaniuk olaszul. Itt tehát megint érvényesül a rögzítéstől az alkalmazásig terjedő gyakoroltatás elve, párhuzamosan a szövegre épülés, majd az attól való fokozatos elrugaszkodás elvével. További példa a harmadik szövegegység szókinszbővítő feladata, ahol a tanulóknak gyűjteményekre vonatkozó szavakat kell párosítaniuk képekkel (a feladat ezen a linken elérhető:

<https://learningapps.org/display?v=piomvgt1k22>) .

Szókincs

Téma: iskola – tantárgyak
saját órarend elbájtátása (órarendok)
-> napok átírása képszerkesztővel

	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek
08:00					
08:30					
09:00					
09:30					
10:00					
10:30					
11:00					
11:30					
12:00					
12:30					
13:00					
13:30					
14:00					

A nyelvtan feladatok jellemzően a szókincs kiaknázását követték, mivel a nyelvpedagógiai ajánlások szerint először érdemes a szövegek jelentésre, majd csak azután azok formai megnyilvánulására koncentrálni. Az első szövegegység nyelvtani feldolgozása során a prepozíciós igéké a főszerep. Legelső lépésként a tanulóknak a szövegből kiszedett mondatrészeket kell párosítani az igék és a hozzájuk illeszthető prepozíciók összevetésével. Ezt követően egy *attività a griglie complementari* típusú páros szóbeli feladatban gyakorolhatják a prepozíciós igék jelen idejű használatát (vö. függelék, 1. szövegegység).

A szöveg a későbbi tanórák során nyelvtani gyakorló feladatként is újrahasznosítható, például a ragozott igék vagy prepozíciók kiemelésével, amelyeket a tanulóknak kell visszailleszteni a megfelelő ragozott alakban. Hogy a feladatmegoldást színesebbé tegyünk, online felületeket is használhatunk, amelyek azonnali visszajelzést nyújtanak a feladatmegoldás helyességéről. Mi többek között a learningapps.org nevű oldalt használtuk erre a célra, ahogy az alábbi, prepozíciókat gyakoroltató feladat is szemlélteti.

Hiányzó prepozíció

La trasmissione ha un grande successo e Lorenzo diventa famoso. Firma un contratto con la televisione. Ogni giorno trasmette cinque minuti tre volte, alle 14.00 addormentare i bambini dell'asilo. Alle 21.00 per addormentare i bambini casa. Alle 24.00 per addormentare gli adulti. Può parlare quello che vuole. La collezione francobolli, il suo lavoro, racconta barzellette o legge le previsioni del tempo. Il risultato è sempre lo stesso: gli spettatori si addormentano profondamente. Ha venduto anche decine di milioni dischi. Ogni famiglia ha in casa un disco i dischi di Lorenzo per un sonno rapido e rigeneratore. Gli psichiatri non usano più i sedativi ma usano i dischi Lorenzo per addormentare i pazienti troppo nervosi. Nessuno soffre più di insonnia e di stress. Lorenzo è diventato una celebrità ed è molto ricco. Quando esce strada, le persone applaudono e vogliono stringere la sua mano. I bambini comono verso di lui, abbracciano le sue gambe e saltano sulla sua schiena. Tutti chiedono l'autografo. Lorenzo è felice. Saluta tutti, stringe le mani e accarezza le teste ai bambini. Firma tanti autografi. Lorenzo Moretti è un uomo incredibilmente noioso. Talmente noioso essere amato tutti.

Korábban utaltunk a feladatsor koherenciájának fontosságára, amelyhez hozzátartozik, hogy egy adott szókincset több nyelvtani szerkezetbe visszaforgatunk, illetve egy nyelvtani szerkezetet több téma szókincsén keresztül gyakoroltatunk. Ezen elv mentén épülnek fel a felsőfokot gyakoroltató feladatok. A felsőfok először a harmadik szövegegységben tűnik fel a gyűjtemények témájában az előkészítő és globális fázisban, majd az analitikus fázisban a tantárgyak témájában. A negyedik szövegegységben már az állatnevekhez kapcsoltuk egy csoportos mondatalkotási feladat kerekeiben, így a diákoknak számos lehetőségük van a felsőfok gyakorlására.

Nyelvtan

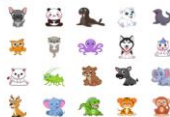

Nyelvtan: felsőfok, mellénevek

Téma: állatok

A diákok megállapítják, mely a táblára felkerült állatra igazak az alábbi állítások.

L'animale più grande è ...
L'animale più piccolo è ...
L'animale più pericoloso è ...
L'animale più amichevole è ...
L'animale più pesante è ...
L'animale più leggero è ...
L'animale più veloce è ...
L'animale più lento è ...

Ezen szövegből kiinduló, majd attól fokozatosan elszakadó szókincs és nyelvtani gyakorló feladatok előkészítik a terepet az írott és szóbeli szövegalkotási tevékenységekhez, amelyeket a következő alpontban ismertetünk.

3.4.4. Szintézis

A szintézis során a tanulónak át kell ültetnie a saját kommunikációs gyakorlatába az előző fázisban tanult ismereteket írott és szóbeli szövegalkotási feladatokon keresztül. A szövegalkotást nagymértékben megkönnyíti, ha a tanuló kap valamilyen fogódzkodót (pl. képeket, kulcsszavakat, kifejezéseket, kérdéseket), amelyek révén összegyűjtheti és rendszerezheti a fogalmazás témájához kötődő meglévő tudását, így magabiztosabban és egy kijelölt irányvonal mentén láthat neki az írásnak. Ez a *brainstorming* fázis hasonló célokat szolgál, mint a szövegértés előtti előkészítő feladatok: kontextusteremtés, motiváció, előzetes tudás aktiválása, figyelem ráirányítása a lényeges nyelvi aspektusokra (Nyitrai 2002), így erősen ajánlott beiktatásuk a szövegalkotási feladatok elé, hogy minél hatékonyabb és élvezetesebb legyen az utóbbiak megoldása.

Az első szövegrészlethez kapcsolódóan a család és a jellemléírás témaköreit ajánljuk feldolgozásra. Az egyik írott szövegalkotási feladatban a tanulónak saját családjával kapcsolatban kell a feltett kérdésekre válaszolnia, rövid leíró szöveget alkotva. Ez akár egy hosszabb fogalmazási feladat előkészítése is lehet ugyanabban a témában. Az összefüggő jellemléírás gyakoroltatására pedig hatékony feladat lehet az eredeti szöveg újraírása *Un uomo interessante* címmel (vö. függelék, 1. szövegegység). Ennek előkészítéseként a tanulók párokban 10-10 kulcsszót gyűjtenek, a listájukat pedig akár ki is cserélhetik, ezáltal a "meglepetés-faktor" bevonásával élvezetesebbé téve a feladatot. Az elkészített fogalmazások ezt követően egy szóbeli feladat alapjait is képezhetik, amely során a tanulók kiscsoportokban felolvassák az alkotásaikat, a hallgatóság pedig feljegyzi a kulcsszavakat. Ezután újabb csoportokban a tanulónak szóban rekonstruálniuk kell a korábban hallott fogalmazásokat az általuk lejegyzett kulcsszavak alapján. A tevékenység végén akár szavazás is tartható a "legérdekesebb Lorenzóról", ami motiválhatja a tanulókat a minél kreatívabb szövegalkotásra.

13. Adesso raccontate della vostra famiglia.

Quanti siete in famiglia? _____

Come sono i tuoi genitori? _____

Che lavoro fanno? _____

Hai fratelli? _____

Che carattere hanno loro? _____

Com'è il tuo carattere? _____

Conosci una persona noiosa? Chi? _____

Ti piacciono le persone noiose? Perché? _____

Hasonló logika mentén ötvözi az írott és szóbeli szövegalkotási módot az alábbi interjúkészítő feladat a szabadidős tevékenységek témájában. A tanulóknak párokban kell kiválasztaniuk egy szabadidős tevékenységet, majd ehhez kapcsolódóan nyolc olyan kérdést kell gyűjteniük, amelyek egy interjúban tipikusan elhangzanak. Ezután párokban eljátszák az interjút, amelynek során az interjúztató a korábban összeírt kérdéseket teszi fel a párjának, válaszait pedig rögzíti. Az így összegyűlt anyag egy újságcikk alapját fogja képezni, amelyet a tanulóknak szintén párokban kell megírniuk. Érdeemes egy autentikus újságcikket megadni mintaként, hogy a diákoknak legyen referenciapontja. Természetesen szerepcserével is megismételhető a feladat, hogy a pár mindkét tagjának legyen lehetősége az önálló beszédre a kérdések megválaszolása során. Ebben az esetben az interjúkészítők egyénileg is megírhatják a cikkeiket, amelyeket aztán összevethetnek a párjukkal. Illetve, a cikkek további beszédfejlesztő feladatok alapanyagává is válhatnak a fentebb ismertetett csoportos tevékenységhez hasonlóan.

Szövegalkotás II.

Téma: szabadidős tevékenységek

1, 1 db szabadidős tevékenység választása
példa: fare sport

2, 8db kérdés összeírása (név, életkor, lakhely, a kiválasztott esemény: mikor, hol, kivel, milyen gyakran, miért történik)

3, egymás kérdéseinek megválaszolása írásban

4, újságcikk létrehozása

interVISTA - Fare sport ogni giorno - BF.

Oggi conosciamo Péter. Lui fa sport ogni giorno.

Quanti anni hai? - Ho 14 anni.

Di dove sei? - Sono di Szeged.

Cosa fai nel tuo tempo libero? - Io faccio sport.

Quante volte alla settimana fai sport? - Faccio sport sette volte alla settimana.

Con chi fai sport? - Faccio sport con i miei amici.

Perché fai sport? - È divertente ed interessante. Posso essere con gli amici.

Dove fai sport? - Generalmente faccio sport a scuola.

A leíró fogalmazáson, újságcikken és az interjú túl számos egyéb szövegtípus- és műfaj felhasználható a szövegalkotási készség fejlesztésére, ami színesebbé és változatosabbá teszi a nyelvórákat. A második szövegegység végére például egy képregény készítő feladatot illesztettünk be az iskola témájához kötődően. Ráhangolódásként, brainstormingként, valamint az interakciós készség fejlesztésének

érdekében célszerű lehet néhány tantárgyra és tanulásra vonatkozó kérdést megadni a tanulóknak, amelyeket párokban megvitatnak. Ezután a korábbi társalgásukra támaszkodva alkotnak egy képregényt, amelyhez számos interaktív online felület áll rendelkezésre, köztük a storyboardthat.com. Az elkészült párbeszédet ezután előadják az osztálynak.

A történet folytatható a további szövegegységek feldolgozása során is, valamint beleépíthetőek a korábban tanult ismeretek (például párbeszéd a családtagokról, hobbiokról), létrehozva így egy átfogó, komplex produktumot a projekt munka végére. Ez akár az ellenőrzési fázis egyik eleme is lehet. Ellenőrző és projektzáró feladatainkat a következő alponthan mutatjuk be.

3.4.5. Ellenőrzés

A tanegységek feldolgozási folyamatát az ellenőrzéssel zárjuk. Ebben a fázisában a tanulók bebizonyíthatják, valóban sikerült-e megérteniük az adott szövegrészletet. Az első részletet tekintve igaz/hamis feladatot készítettünk, az állításokat pedig magyarul adtuk meg, hiszen így a diákok nem tudják csupán formai alapon, a szöveg és/vagy az állítások megértése nélkül visszakeresni a megoldásokat. A diákoknak a feladatok megoldásához teljes mértékben a tartalomra kell támaszkodniuk (Nyitrai 2002).

8. Decidete se le affermazioni sono vere o false.

	V	F
1. Lorenzót mindenki elkerülni.		
2. Lorenzót a családtagjain kívül a főnöke és a kollégái is unalmasnak találják.–		
3. Lorenzónak három unokája van.		
4. Lorenzo érti miért tartja őt mindenki unalmasnak.		
5. Lorenzo bélyegeket gyűjt.		
6. Lorenzónak sok érdeklődési köre van.		
7. Lorenzo 8 órát dolgozik naponta.		
8. Lorenzo matematikusként dolgozik.		
9. Lorenzo nem mindig volt ilyen.		

További ellenőrző feladataink között található Kahoot quiz is, ami a teljes *Un uomo noioso* c. szöveg tartalmát lefedi. A tanulóknak tizenöt kérdésre kell választ adniuk, ahol az igaz/hamis állítások mellett feleletválasztós kérdések is helyet kapnak. Célunk ezzel a feladattal az ellenőrzés fázisában az, hogy a diákok felmérjék mennyire sikerült nekik megérteniük, elsajátítaniuk, magukévá tenniük a

szöveg egészét a projekt során. A Kahoot quiz feladat az alábbi linken érhető el: <https://create.kahoot.it/share/un-uomo-noioso/339c6d22-6aeb-43e9-8293-4ab1cccc90775>.

Korábban említésre került, hogy az *Un uomo noioso* c. autentikus szöveget nemcsak részekre bontva lehet feldolgozni a tanórákon, hanem akár egy projekt keretén belül is. Ehhez kapcsolódóan készültek el az alábbi feladatok, amelyek ugyan a szöveghez szorosan nem kapcsolódnak, de a tematikát illetően, mint projektzáró feladatok beemelhetők a munkafolyamatba. Itt arra fektettük a hangsúlyt, hogy a feladatok minél szórakoztatóbbak legyenek a nyelvtanuló számára, és ő maga is jó élménnyel zárja le a projektet.

A szabadidős tevékenységek miatt jutott eszünkbe a komikus Fantozzi alakja. Egy rövid videó segítségével kell a diákoknak a feladatokat játékos módon, online formában megoldaniuk. A feladatsor szintén mindenki számára elérhető online ezen a weboldalon:

https://learningapps.org/display?v=poqh85pic22&fbclid=IwAR2sqSaJjXsZ6qoyRbo_JTsrwwdxwj2tiWJfyAZk1w-qe9EthuliPvSGmXw.

Legvégül ajánlunk egy játék is, amely két csapat között zajlik: mindkét csapat kiválaszt egy vagy két diákot, akik elmutogatják a kártyákon szereplő jelenetet. A többi csapattagnak ki kell találni, melyik jelenetről és melyik szabadidős tevékenységről van szó. A szókértékártyák elérhetőek az alábbi linkre kattintva:

https://www.canva.com/design/DAE3OCqRnZg/lfsbWZS_p8Qpgagom6Q8RA/v?utm_content=DAE3OCqRnZg&utm_campaign=designshare&utm_medium=link&utm_source=homepage_design_menu&fbclid=IwAR2tgYXmXTdHF4bSgtWhLYMYNzAm3uhUDMnMvO6di7YC3To8XDIy-Wg35EE

1. PESCARÉ

Un uomo vuole pescare, ma l'amo della sua pesca resta incastrato nei propri o negli altrui pantaloni. Così non riesce a buttare la canna nell'acqua, mentre l'altro (o lui stesso) sta sollevandosi dalla terra.

2. SCIARE

Mentre uno sta sciando nota che c'è un grosso tronco proprio davanti a lui. Non potendo evitarlo vuole fare quel pezzo di strada prendendolo tra le due gambe. Ma il tronco risulta più alto del previsto....

4. Következtetések

A jelen tanulmányban az autentikus szövegek nyelvpedagógiai alkalmazhatóságát szemléltettük az *Un uomo noioso* című didaktizált irodalmi szöveg bemutatásán keresztül. A jól megválasztott, valamint a didaktikai egység fázisai szerint feldolgozott autentikus szövegek rendkívül hatékony, motiváló és változatos eszközökké

válhatnak az olasztanárok kezében. Segítségükkel nem csak tanulóink nyelvtani és lexikai ismereteit bővíthetjük, de a kontextusnak megfelelő nyelvhasználati készségeit és interkulturális tudatosságát is fejleszthetjük. Mindez pedig elengedhetlen ahhoz, hogy a nyelvtanulók sikeres nyelvhasználókká váljanak.

Bibliográfia

BÁRDOS Jenő (2000): *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

BEGOTTI, Paola. (2008): *Insegnare italiano a stranieri: dalla didattizzazione di materiale autentico all'analisi dei manuali in commercio*. Università Ca' Foscari di Venezia.

BEGOTTI, Paola. (2011): *Didattizzazione di materiali autentici e analisi dei manuali di italiano per stranieri*. FILIM – Formazione degli Insegnanti di Lingua Italiana nel Mondo.

BERNARDINI, Veronica (2017): Il testo letterario per l'apprendimento dell'italiano come lingua straniera o seconda. *Bollettino Itals*, 15. 67. sz. 1-25.

BINI, Milena (2000): Ancora sull'uso dei testi letterari nella lezione di italiano L2. *Cuadernos de Filología Italiana*, 7. sz. 11-26.

ROSE, Chris (2010). *Un uomo noioso*. <https://www.learn-italian-online.net/resources/italian-short-stories/320-un-uomo-noioso.html>

Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR) (2001): Cambridge, Cambridge University Press.

DÖRNYEI, Zoltán és USHIODA, Ema (2009): The L2 Motivational Self System. In: *Motivation, Language Identity and the L2 Self*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters. 9-41.

HARMER, Jeremy (2010): *How To Teach English*. Pearson Education Limited, UK.

HARRICH, Karin (2011): Il notiziario ovvero l'importanza dell'uso di materiali autentici nell'insegnamento-apprendimento linguistico. *Italiano LinguaDue*, 2. sz. 321-335.

JUKIĆ, Marijana Alujević és BJELOBRK, Marija (2011): *Materiali autentici nell'insegnamento dell'italiano come lingua straniera ai croatofoni. Splitu*, 4. 4. sz. 77-93.

Közös Európai Referenciakeret (KER) (2002): Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht., Budapest.

NYITRAI, Tamás (2002): *Olasztanárok kézikönyve, Módszertani kézikönyv. KÁOKSZI-PONTE*, Budapest.

PINOIA, Valentina (2021): Insegnare l'italiano come lingua seconda o straniera attraverso i testi della letteratura della migrazione: una proposta didattica. *Italiano LinguaDue*, 13. 1. sz. 921-933.

RÉTI Mónika (2015): A tanterv szerepe és lehetőségei a tartalmi szabályozásban – nemzetközi kitekintés alapján. In: Bánkuti Zsuzsa és Lukács Judit (szerk.): *Tanterv, tankönyv, vizsga*. Oktatókutató és fejlesztő intézet, Budapest. 11-30.

SPERA, Lucinda (2020): Educare al molteplice: la letteratura per l'insegnamento della lingua italiana agli stranieri. In: *L'arte di insegnare la lingua con la letteratura*, Versants, fascicolo italiano, 2. 67. sz. 25-33.

Függelék

**Az *Un uomo noioso* általunk javasolt felosztása,
kiaknázott nyelvtani és lexikai elemei, valamint a hozzá kapcsolódó
kidolgozott feladatok és feladatötletek**

1. Jelmagyarázat a diákhoz

o. Motivációs feladatok a projekt bevezetéseként:

o.1. Karakterleírás, jellemzés

<https://learningapps.org/watch?v=pgzwp5dra21>

Un uomo noioso
szöveg előkészítése
(előzetes tudás)

Téma: karaktervonások, tulajdonságok

1. Szavak+ képek párosítása
2. Mondatalkotás: *Questo /Il ragazzo è...* (kártyák)
3. Ellentétpár megtalálása: noioso – divertente

+ szinonimák csoportosítása

divertente	noioso
spiritoso	indifferente
allegro	annoiato
vivace	disinteressato
interessante	non curioso

The screenshot shows a LearningApps.org interface for the 'Un uomo noioso' text preparation. It includes a title, a URL, and a list of tasks. A table of synonyms and antonyms is provided, and a grid of character trait cards is shown on the right.

2. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (jellemvonások) I.

Un uomo noioso szöveg előkészítése (előzetes tudás)

táblázat

Téma: karaktervonások, tulajdonságok

LearningApps szavainak csoportosítása: pozitív/negatív tulajdonság

descrizione delle persone		il tempo libero		il lavoro
-	-	noioso	divertente	

3. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (jellemvonások) II.

0.3. Szabadidős tevékenységek

Il tempo libero è quando non ho la scuola o quando non ho impegni. Nel tempo libero io disegno, leggo e vado in bicicletta. Gioco con la mia famiglia. - Marta -	Ciao! Sono Maria. Ho undici anni e frequento la sesta classe. Quando finisce la scuola, vado a casa e faccio i compiti. Il lunedì, il martedì, il giovedì e il venerdì ho gli allenamenti di Pallavolo. Il lunedì ho anche la lezione d'inglese. Prima di andare all'allenamento devo portare il mio cane a spasso. Quando non ho impegni, leggo, gioco con mia sorella o vado a fare una passeggiata con la mia famiglia. Mi piace proprio quando ho il tempo libero perché posso fare qualcosa di bello. - Maria -
Il tempo libero è quando non hai impegni e fai quello che vuoi tu. Nel tempo libero vado a giocare con il mio cane, gioco con gli amici, faccio compiti, studio e vado con il cane a fare una passeggiata. - Marco -	Sono Paolo. Ho undici anni. Frequento la sesta classe. Io ho molto tempo libero. Ogni giorno, quando arrivo dalla scuola, prima faccio i compiti. Io ho l'allenamento di pallacanestro. Nel mio tempo libero gioco ai videogiochi e gioco con gli amici. - Paolo -
Il lunedì ho lezioni di danza. Mi piace molto la danza. Il martedì e il venerdì ho il karate. Il sabato e la domenica ho l'equitazione. Il mio cavallo si chiama Pegaz. Quando ho tempo libero gioco all'aperto con i miei amici. - Chiara -	Il tempo libero è quando dopo scuola fai delle cose che ti piace fare. Io gioco a pallamano e leggo. Vado agli allenamenti di pallamano. Anche disegno e vado a passeggiare. Adoro ascoltare la musica. - Gianna -
Ciao ragazzi! Sono Mia. Ho undici anni. Frequento la sesta classe. Ogni giorno quando arrivo dalla scuola, faccio i compiti. Mi piace tanto la natura. Ogni domenica vado all'appuntamento con gli scout. - Mia -	Il tempo libero è quando puoi fare quello che vuoi. Io vado allo stadio perché mi piace giocare a calcio. Io ho allenamento di calcio con la mia squadra. Ho gli allenamenti il martedì, il giovedì e il venerdì. - Gianni -
Io sono Lidia e ho undici anni. Mi piace ballare. Il lunedì ho lezioni di chitarra. Nel mio tempo libero guardo la TV. Mi piace anche ascoltare la mia musica preferita. - Lidia -	Per me il tempo libero è quando sei libero. Io ho tanto tempo libero. Ogni giorno quando arrivo dalla scuola, prima faccio i compiti. Poi sono libera e guardo la televisione, dipingo e qualche volta anche leggo i libri. - Laura -
Il tempo libero è quando puoi fare quello che vuoi. Nel mio tempo libero io faccio tante cose. Gioco a calcio, tennis e pallavolo. Faccio anche i compiti. Mi piace cucinare e guardare la TV. Io amo la bicicletta perciò vado ogni giorno a fare un giro con la mia bici. - Matteo -	

4. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) I.

Szabadidős tevékenységek

1. lépés: előkészítés

az autentikus szövegekben megjelenő ismeretlen tevékenységek kivetítése (kép+kifejezés)

È noioso?

fare una passeggiata		giocare a pallavolo	
l'equitazione		giocare a pallacanestro	
appuntamento con gli scout		allenamento di...	

5. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) II.

Szabadidős tevékenységek

2. lépés: beszédértés, beszédprodukción

időkeret: 6-7 perc

(ki gyűjt több emberről információt)

2 csoport (cserélés)

1. csoport: 1-1 táblázat

2. csoport: 1-1 jellemzés

1. csoport:

- körbejáromak – kérdezgetik a szabadidőről az embereket
 - *Come si chiama?*
 - *Cosa fa nel tempo libero?*
- kitöltik a táblázatot

2. csoport:

- A kapott papírlap alapján válaszolnak a kérdésekre

Per me il tempo libero è quando sei libero. Io ho tanto tempo libero. Ogni giorno quando arrivo dalla scuola, prima faccio i compiti. Poi sono libera e guardo la televisione, dipingo e qualche volta anche leggo i libri.

(Iwona Rupina, 6. c)

Denis		Vana	
Sara		Mario	
Rabaka Toraj		Rebeka Bordon	
Vidi		Jas	
Verezska		Ivona	
Matijs			

6. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) III.

Szabadidős tevékenységek

3. lépés: hét napjai, szabadidős tevékenységek (beszédprodukción)

1. A hét napjainak kikeresése, aláhúzása

2. Táblázat készítése, napok sorba rendezése

lunedì	martedì	mercoledì	giovedì	venedì	sabato	domenica

3. névelő használata

- párok: beszélgetés – *Cosa fai il lunedì?* – iskolán kívüli tevékenységek, hobbik
- táblázat első sorának kiegészítése a hallott információkkal

4. névelők elhagyása

- párok: beszélgetés – *Cosa fai lunedì?*
- táblázat második sorának kiegészítése a hallott információkkal

5. tanári kérdések – pár információi alapján válasz

- *Cosa fa xy mercoledì?*
- *Cosa fa xy2 sabato?*

7. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) IV.

Szabadidős tevékenységek

4. lépés: Mit jelent a szabadidő?

1. párokban mondatok megbeszélése

2. 1 mondat kiválasztása

3. Táblán:

Sei d'accordo?

- *Sono d'accordo*

- *No, non sono d'accordo.*

Példa:

Tanár: Secondo Denis il tempo libero è quando non hai scuola e quando non hai impegni.

Sei d'accordo?

Diák: Sì, sono d'accordo. No, non sono d'accordo.

Secondo me il tempo libero è quando...

4. Definíció létrehozása: a kiválasztott mondat személyre szabása

○ Secondo Denis il tempo libero è quando non hai scuola e quando non hai impegni. ○ Secondo Sara il tempo libero è quando non hai impegni e fai quello che vuoi tu. ○ Secondo Matija il tempo libero è quando puoi fare quello che vuoi. ○ Secondo Rebeka il tempo libero è quando dopo scuola fai delle cose che ti piace fare. ○ Secondo Jas il tempo libero è quando puoi fare quello che vuoi. ○ Per me (Ivona) il tempo libero è quando sei libero.

8. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) V.

Szabadidős tevékenységek

5. lépés: írott szövegalkotás előkészítése

1, diákokra jellemző szabadidős tevékenységek aláhúzása

2, E/I – elmondják párjuknak milyen tevékenységeket húztak alá

9. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) VI.

<https://www.storyjumper.com/> :

Szabadidős tevékenységek

<https://www.storyjumper.com/>

6. lépés: írott szövegalkotás

- 1, rövid fogalmazás megírása az osztálykönyvbe
 - bemutatkozás (név, kor, osztály)
 - mit jelent számára a tempo libero + neki van sok/nincsen
 - mit csinál legszívesebben szabadidejében
 - a hét napjainak használatával leírja, hogy iskola után mit csinál

10. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) VII.

Un uomo noioso szöveg előkészítése (előzetes tudás)

Téma: szabadidős tevékenységek

- 1-1 bingo
- kérdések:
Quanto spesso...?
Quante volte al...?
- 4 tevékenység kihúzása

Példa:

- Quanto spesso vai al cinema?
- Vado spesso al cinema. - kihúzható

andare al cinema spesso	ballare in discoteca mai	uscire con gli amici di solito	cantare a volte
scattare la musica qualche volta	giocare a calcio raramente	guardare un film una volta alla settimana	ascoltare una volta al mese
viaggiare spesso	andare in bicicletta mai	leggere di solito	suonare la chitarra a volte
patteggiare sul green qualche volta	giocare a scacchi raramente	fare una gita una volta alla settimana	fare yoga una volta al mese

BINGO

andare a teatro una volta al mese	correre nel parco una volta alla settimana	cucinare raramente	giocare a calcio qualche volta
suonare il violino a volte	guardare la televisione di solito	giocare a tennis mai	leggere spesso
giocare a scacchi una volta al mese	giocare con i videogiochi una volta alla settimana	fare fotografie raramente	andare in bicicletta qualche volta
uscire con gli amici a volte	fare sport di solito	andare a pescare mai	ascoltare la musica spesso

11. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) VIII.

Un uomo noioso szöveg előkészítése (előzetes tudás)

Téma: szabadidős tevékenységek

BINGO táblázatok tevékenységeinek csoportosítása: noioso/divertente

descrizione delle persone		il tempo libero		il lavoro
		noioso	divertente	

táblázat

andare al cinema spesso	ballare in discoteca mai	uscire con gli amici di solito	cantare a volte
scattare la macchina qualche volta	giocare a calcio raramente	guardare un film una volta alla settimana	nuotare una volta al mese
viaggiare spesso	andare in bicicletta mai	leggere di solito	scrivere la chitarra a volte
passaggiare nel parco qualche volta	giocare a calcio raramente	fare una gita una volta alla settimana	fare yoga una volta al mese
andare a teatro una volta al mese	correre nel parco una volta alla settimana	nuotare raramente	giocare a calcio qualche volta
nuotare il cinema a volte	guardare la televisione di solito	giocare a tennis mai	leggere spesso
giocare a tennis una volta al mese	giocare con i videogames una volta alla settimana	fare fotografie raramente	andare in bicicletta qualche volta
uscire con gli amici a volte	fare sport di solito	andare a giocare mai	scrivere la musica spesso

12. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) IX.

<https://www.youtube.com/watch?v=ythKAUerzxk>

Un uomo noioso szöveg előkészítése (előzetes tudás)

Téma: szabadidős tevékenységek

1, további szabadidős tevékenységek kihallása a hanganyagból
(Hány tevékenységet tudnak kigyűjteni?)

descrizione delle persone		il tempo libero		il lavoro
		noioso	divertente	

<https://www.youtube.com/watch?v=ythKAUerzxk>

2, videó megfigyelése
— tevékenységek csoportosítása:
noioso/divertente

3, mondatalkotás a táblázat alapján:
*Per me passeggiare nel parco è
divertente/noioso.*

13. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (szabadidős tevékenységek) X.

0.4. Foglalkozások

Foglalkozások

Téma: foglalkozások, munkahelyek
előzetes tudás (-ista; -ante végződésű főnevek)
- képek segítségével a szavak előhívása – táblázatba illesztése

Descrizione della persona		Il tempo libero		Il lavoro
nome	cognome	attività	attività	

14. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (foglalkozások) I.

<https://www.youtube.com/watch?v=eUZdRoG2oQs>

Lo stato sociale – Una vita in vacanza

Téma: foglalkozások
1. dalszövegrészlet – brainstorming (Miről szólhat a dal?)

*Vivere per lavorare
o lavorare per vivere
Fare soldi per non pensare
Parlare sempre e non ascoltare
Ridere per fare male*

2. tanult kifejezések átismétlése/új kifejezések megismerése

1. Perché?	a, il giorno/periodo quando non lavoriamo
2. vacanza	b, essere insegnante
3, fare soldi	c, Per quale motivo?
4, fare l'insegnante	d, lavorare e così lo stato/il direttore paga

15. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (foglalkozások) II.

Lo stato sociale – Una vita in vacanza

<https://www.youtube.com/watch?v=eUZdR0G20Qs>

Téma: foglalkozások

dal előkészítése

3, szavak jelentésének megfigyeltése képek segítségével

il poliziotto		il cantautore	
il cameriere		l'analista	
l'estetista		il disoccupato (disoccupato/a)	
il cuoco		il laureato (laureato/a)	

4, mondatok kiegészítése megadott igékkel

cominciare, scrivere, cucinare, lavorare, cantare

1. I disoccupati non _____.
2. I neolaureati _____ a lavorare.
3. I cuochi _____ gli spaghetti.
4. I cantautori _____ e _____ le canzoni.

16. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (foglalkozások) III.

Una vita in vacanza

<https://www.youtube.com/watch?v=eUZdR0G20Qs>

Téma: foglalkozások

5, dal meghallgatása – szöveg szavainak beírása

il laureato, il poliziotto, il disoccupato, l'estetista, il cameriere, il cuoco, il cantautore, l'analista

E fai _____, l'assicuratore
Il campione del mondo, la baby pensione
Fai il ricco di famiglia, l'eroe nazionale
_____ di quartiere, il rottamatore
Perché lo fai?
E fai il candidato poi fai l'esodato
Qualche volta fai il ladro o fai il derubato
E fai opposizione e fai il duro e puro
E fai il figlio d'arte, la blogger di moda
Perché lo fai?
Perché non te ne vai?

Una vita in vacanza
Una vecchiaia che balla
Niente nuovo che avanza
Ma tutta la banda che suona e che canta

Per un mondo diverso
Libertà e tempo perso
E nessuno che rompe i coglioni
Nessuno che dice sbagli sei fuori
sei fuori, sei fuori, sei fuori, sei fuori

E fai _____ e fai _____
E fai il caso umano, il pubblico in studio
Fai il _____ stellato e fai l'influencer
E fai _____ ma fai soldi col poker
Perché lo fai?
E fai _____ di calciomercato
Il bioagricoltore, il toyboy, il santone
Il motivatore, il demotivato
La risorsa umana, _____
Perché lo fai?
Perché non te ne vai?

17. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (foglalkozások) IV.

Una vita in vacanza

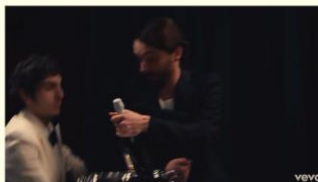

<https://www.youtube.com/watch?v=eUZdR0G20Qs>

Téma: foglalkozások

6. első versszak meghallgatása (0:16-1:00)– szavak jelentésének kitalálása a videoklip segítségével

E fai il cameriere, l'assicuratore
Il campione del mondo, la baby pensione
Fai il ricco di famiglia, l'eroe nazionale
Il poliziotto di quartiere, il rottamatore
Perché lo fai?
E fai il candidato poi fai l'esodato
Qualche volta fai il ladro o fai il derubato
E fai opposizione e fai il duro e puro
E fai il figlio d'arte, la blogger di moda
Perché lo fai?
Perché non te ne vai?

18. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (foglalkozások) V.

Un uomo noioso szöveg előkészítése (előzetes tudás)

Téma: foglalkozások, munkahelyek

Csoportmunka

2 pakli kártya (munkahely, cselekvések)

- párosítás
- mondatalkotás

	costruisce una casa		suona con il gruppo
	cura gli animali		dipinge un quadro
	guida la macchina		scrive un romanzo

il contabile

l'architetto
il giornalista
la commessa
la farmacista
il gelataio
il pasticciere
il pizzaiolo
il barista
il cameriere
la segretaria

- lavora in uno studio
- lavora in una redazione
- lavora in un negozio
- lavora in farmacia
- lavora in gelateria
- lavora in pasticceria
- lavora in pizzeria
- lavora in un bar
- lavora in un ristorante
- lavora in un ufficio

il muratore – costruisce una casa

- il veterinario
- l'autista
- il meccanico
- il regista e l'attore
- il cantante
- il pittore
- lo scrittore
- il calciatore
- il cuoco
- il medico
- l'insegnante

- cura gli animali
- guida la macchina
- ripara la macchina
- lavorano in un teatro
- suona con il gruppo
- dipinge un quadro
- scrive un romanzo
- gioca a calcio
- cucina
- cura le persone
- insegna gli studenti

19. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (foglalkozások) VI.

Un uomo noioso szöveg előkészítése (előzetes tudás)

	costruisce una casa		suona con il gruppo		ripara la macchina		gioca a calcio
	cura gli animali		dipinge un quadro		lavora in un teatro		cucina
	guida la macchina		scrive un romanzo		cura le persone		insegna gli studenti

20. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (foglalkozások) VII.

Un uomo noioso szöveg előkészítése (előzetes tudás)

il contabile - kakukktójás

	bar		farmacia
	ristorante		redazione
	pizzeria		negozio
	pasticceria		ufficio
	gelateria		studio (di un architetto)

21. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (foglalkozások) VIII.

Un uomo noioso szöveg előkészítése (előzetes tudás)

Téma: foglalkozások, munkahelyek

Activity

Feladat:

mutogatás/beszéd

30 mp áll rendelkezésükre, azt követően a többi csoport rabolhat

a beszélő és a mutogató embernek is mondatokat kell alkotnia a tippek hallatán:

no, non faccio l'insegnante/sì, faccio l'insegnante
vagy
no, non sono insegnante/sì, sono insegnante

il muratore	la segretaria
il veterinario	il cameriere
il cuoco	il/la barista
il calciatore	il pizzaiolo
lo scrittore	il/la giornalista
il pittore	l'architetto
il medico	il pasticciere
l'insegnante	il/la farmacista
il/la cantante	il gelataio
il/la regista e l'attore	la commessa
il meccanico	l'autista

22. Projekt előkészítése: előzetes tudás aktiválása (foglalkozások) IX.

Szövegfeldolgozás menete

• Előkészítő feladatok

- Motiváció
- kontextusteremtés

• Szövegértés

- írott/olvasott
- globális, szelektív

• Szövegkiaknázás és gyakorlás

- szókincs
- nyelvtan

• Szövegalkotás

- Szóbeli/írásbeli

- TÉMA
- KÉSZSÉGFEJLESZTÉS
- FELADATTÍPUS
- MUNKAFORMA

23. Szövegfeldolgozás menete a projekt során

1. Szövegegyesség

1. Szövegrészlet

Lorenzo Moretti è un uomo terribilmente noioso. Talmente noioso da essere evitato da tutti.

Il suo capo dice che è noioso. I suoi colleghi di lavoro dicono che è noioso. Gli amici, i genitori, i fratelli, i nonni, gli zii e perfino il nipotino di tre anni dicono che è noioso.

Lui non riesce a capire il motivo. Dopo tutto coltiva molti interessi. Per esempio colleziona francobolli. Passa molte ore a guardare, catalogare e mettere in ordine i suoi francobolli. Potete immaginare un'attività più divertente, stimolante e interessante di questa?

Poi ha molti altri interessi. Per esempio... ehm... no... adesso che ci pensa, a parte la collezione dei francobolli non ha altri interessi, ma in compenso ha un lavoro formidabile. Fa il contabile. Lavora otto ore al giorno davanti a un foglio di calcolo a spostare, ordinare, sommare e sottrarre numeri. Potete immaginare un lavoro più intrigante, appassionante e interessante di questo?

24. Szöveg I.

1. Szövegkiaknázás	
Nyelvtan	Szókincs és téma
• presente indicativo • verbi modali (potere) • igék + vonzatok • cercare di • iniziare a • preposizioni semplici e articolate • verbi riflessivi addormentarsi • verbi	• famiglia, parenti • tempo libero • collezionare francobolli • passare molte ore a... • lavoro • fare il contabile (fare + articolo + lavoro) • lavorare otto ore al giorno • carattere, aggettivi • noioso • stimolante

25. A szöveg kínálta lexikai és grammatikai fejlesztés lehetőségei I.

1.1. Motiváció

Pre-ascolto: kép-szó párosítás

• Qual è una lezione noiosa/interessante?
• Qual è un film noioso/interessante?

1, 2,

noioso	↔	interessante
una lezione noiosa		una lezione interessante
un film noioso		un film interessante

Elhelyezés: 1. egység
Téma: tempo libero
Készség: szókincs
Feladattípus: kép-szó párosítás
Munkaforma: közös

26. Motivációs feladat I.

<https://www.mentimeter.com/app>

Pre-ascolto: szófelhő

<https://www.mentimeter.com/app>

• Per voi, quale lezione è interessante/noiosa?
• Che cos'altro può essere noioso/interessante?

Go to www.mentimeter.com and use the code 5894-8245

Un passatempo interessante

giocare a calcio
leggere
sciare

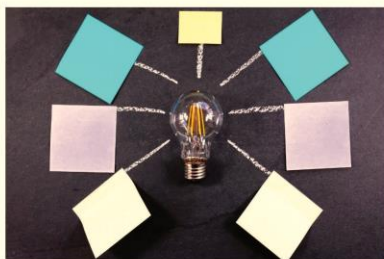
Elhelyezés: 1. egység
Téma: tempo libero
Készség: szókincs
Feladattípus: szófelhő
Munkaforma: egyéni

27. Motivációs feladat II.

1.2. Globális szövegértés

Hallott szövegértés I.

1. Hallgatás 1. - szöveg kulcsszavának megtalálása: noioso
2. Brainstorming - címadás

28. Szövegértés I.

Hallott szövegértés II.

<https://www.learn-italian-online.net/resources/italian-short-stories/320-un-uomo-noioso.html> (0-1:54)

Adesso ascoltiamo un testo su un uomo noioso.

1. Com'è Lorenzo?
2. Che cosa dice il suo capo?
3. Che interesse ha Lorenzo?
4. Che lavoro fa?

Elhelyezés: 1. egység

Téma: tempo libero, lavoro

Készség: hallott szövegértés

Feladattípus: kiegészítendő kérdésekre válaszadás hallott szöveg alapján

Munkaforma: egyéni

29. Szövegértés II.

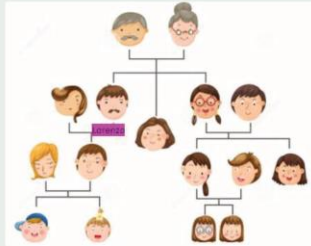
1.3. Szöveganalízis

1.3.1. Szókincs

Szókincs: La famiglia

Tutta la famiglia di Lorenzo dice che lui è noioso. Trova tutti i parenti di Lorenzo e mettili sull'albero genealogico.

la madre, il padre, i genitori, il nipote, la nipote, il fratello, la sorella, il figlio, la figlia

Elhelyezés: 1. egység

Téma: famiglia

Készség: szókincs

Feladattípus: családfa

Munkaforma: egyéni

30. Szókincsfejlesztés I.

I Migliori Kit per DNA Recensioni Articoli Strumenti

Strumenti > [Creatore di albero genealogico](#)

Elhelyezés: 1. egység

Téma: famiglia

Készség: szókincs

Feladattípus: családfa

Munkaforma: egyéni

Crea il tuo albero genealogico.

Aggiungi Madre Aggiungi Padre

Inserisci il tuo nome

31. Szókincsfejlesztés II.

Szókinsz: Descrivere la famiglia di Lorenzo (carattere)

Studente A	Studente B
1. Com'è il padre di Lorenzo, Furio? _____	1. chiuso
2. Com'è la sorella di Lorenzo. _____	2. simpatico
3. Come sono i figli di Lorenzo? _____	3. brillante

•Com'è la tua famiglia?

Elhelyezés: 1. egység

Téma: famiglia, carattere

Készség: szókinsz

Feladattípus: information gap

Munkaforma: páros

32. Szókinszfejlesztés III.

Szókinsz: Descrivere la famiglia di Lorenzo (lavoro)

Studente A	Studente B
1. Che lavoro fa il padre di Lorenzo? _____	1. l'insegnante
1. Che lavoro fa la sorella di Lorenzo? _____	2. la medica
3. Che lavoro fanno i figli di Lorenzo? _____	3. gli attori

•Che lavoro fanno i tuoi genitori?

Elhelyezés: 1. egység

Téma: famiglia, lavoro

Készség: szókinsz

Feladattípus: information gap

Munkaforma: páros

33. Szókinszfejlesztés IV.

Szókincs: I passatempi della famiglia di Lorenzo

- Voi quali hobby preferite?
- Vediamo che cosa preferiscono fare i parenti di Lorenzo.

Esempio:

I cugini di Lorenzo preferiscono fare sport.

	i cugini di Lorenzo - fare sport
	la sorella di Lorenzo - cucinare
	il nonno di Lorenzo - disegnare

Elhelyezés: 1. egység

Téma: famiglia, tempo libero

Készség: szókincs; nyelvtan (preferencia)

Feladattípus: kép-szó párosítás, mondatalkotás megadott elemekkel

Munkaforma: páros

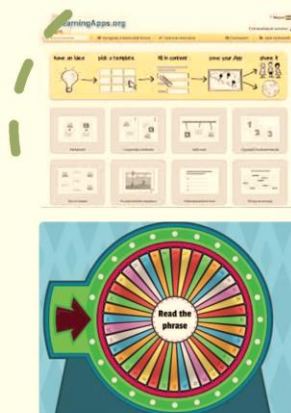
34. Szókincsfejlesztés IV.

<https://wordwall.net/hu/resource/28014057/come-si-chiamano-queste-attivit%C3%A0>

<https://learningapps.org/display?v=pgh3etpgc22>

Szókincs II.

- Elhelyezés: 1. egység
- Téma: szabadidő
- Készség: lexika
- Online felület: Wordwall, LearningApps
- Link kész feladattal lexikához:
<https://wordwall.net/hu/resource/28014057/come-si-chiamano-queste-attivit%C3%A0>
- Link kész feladattal csoportosítás kinti/benti tevékenységek:
<https://learningapps.org/display?v=pgh3etpgc22>

35. Szókincsfejlesztés V.

1.3.2. Nyelvtan

<https://wordwall.net/hu/resource/27759889/coniuga-i-verbi->

Nyelvtan I.

- Elhelyezés: 1. egység
- Téma: szabadidő
- Készség: nyelvtan
- Online felület: Wordwall
- Link a kész feladattal az igeragozáshoz:
<https://wordwall.net/hu/resource/27759889/coniuga-i-verbi->

36. Grammatikai kompetencia fejlesztése I.

Nyelvtan II.

Elhelyezés: 1. egység

Téma: verbi con preposizioni, tempo libero

Készség: nyelvtan

Feladattípus: mondatrészek összekötése

Munkaforma: egyéni

START

STOP

- RIUSCIRE A
- INIZIARE A
- COMINCIARE A
- FINIRE DI
- SMETTERE DI
- PARLARE DI
- CERCARE DI

1. Allora cerca	a, a parlare con passione della sua favolosa collezione di francobolli.
2. Inizia	b, di parlare del suo lavoro.

37. Grammatikai kompetencia fejlesztése II.

Nyelvtan III.

- Cosa fa Lorenzo adesso?
- Lorenzo adesso inizia a lavorare.

Studente A	adesso	domani	ogni giorno
Lorenzo	iniziare a lavorare		
Manuela, la madre		cominciare a studiare	
Luca e Pier, i fratelli	riuscire a partire		smettere di parlare
Roberta e Benedetta, le sorelle	cercare di dormire		

Elhelyezés: 1. egység

Téma: verbi con preposizioni, tempo libero

Készség: nyelvtan

Feladattípus: attività a griglie complementari

Munkaforma: páros

38. Grammatikai kompetencia fejlesztése III.

1.4. Szintézis

Szövegalkotás I.

Studente A	Studente B	Studente A	Studente B
Fai il giornalista e devi scrivere un articolo su una persona famosa. Intervista la celebrità e scrivi le sue risposte.	Sei una persona famosa. Ti vuole intervistare un giornalista. Rispondi alle sue domande.	Sei il capo del giornalista. Chiedi al giornalista di raccontare le informazioni sulla persona famosa.	Il tuo capo vuole sentire la tua intervista con la persona famosa. Racconta tutte le informazioni.
1. Come ti chiami? _____	1. il tuo nome 2. la tua età 3. la tua città di provenienza 4. le tue qualità personali 5. il tuo lavoro 6. le ore lavorative 7. i tuoi interessi 8. le ore che passi con i tuoi interessi	1. Come si chiama? 2. Quanti anni ha? etc	
2. Quanti anni hai? _____			
3. Dove abiti? _____			
4. Come sei? _____			
5. Che lavoro fai? _____			
6. Quante ore lavori al giorno? _____			
7. Che interessi hai? _____			
8. Quante ore passi a fare questi interessi? _____			

Elhelyezés: 1. egység

Téma: lavoro, dati personali

Készség: szóbeli szövegalkotás

Feladattípus: intervista e racconto

Munkaforma: páros

39. Produktív kompetencia fejlesztése I.

Szövegalkotás II.

<https://newspaper.jaguarpaw.co.uk/>

Téma: szabadidős tevékenységek

1, 1 db szabadidős tevékenység választása
példa: fare sport

2, 8db kérdés összeírása (név, életkor, lakhely, a kiválasztott cselekvés: mikor, hol, kivel, milyen gyakran, miért történik)

3, egymás kérdéseinek megválaszolása írásban

4, újságcikk létrehozása

interVISTA - Fare sport ogni giorno - BF.

Oggi conosciamo Péter. Lui fa sport ogni giorno.

Quanti anni hai? - Ho 14 anni.

Di dove sei? - Sono di Szeged.

Cosa fai nel tuo tempo libero? - Io faccio sport.

Quante volte alla settimana fai sport? - Faccio sport sette volte alla settimana.

Con chi fai sport? - Faccio sport con i miei amici.

Perché fai sport? - È divertente ed interessante. Posso essere con gli amici.

Dove fai sport? - Generalmente faccio sport a scuola.

40. Produktív kompetencia fejlesztése II.

Szövegalkotás III.

Elhelyezés: 1. egység

Téma: lavoro, carattere, tempo libero

Készség: írásbeli és szóbeli szövegalkotás

Feladattípus: írásbeli és szóbeli leíró szöveg

Munkaforma: egyéni, csoportos

Un uomo interessante

- lista 10-10 kulcsszóról párban

- szöveg átírása egyénileg

- 3-4 fős csoportok: a diákok felolvassák a szövegeiket, a hallgatóság lejegyzí a kulcsszavakat

- új 3-4 fős csoportok: a vázlatok alapján szóban leírják a különböző "Lorenzo-kat"

- szavazás: Qual Lorenzo è il più interessante? Perché?

41. Produktív kompetencia fejlesztése III.

Szövegalkotás IV.

Elhelyezés: 1. egység
Téma: lavoro, carattere, tempo libero, famiglia
Készség: írásbeli szövegalkotás
Feladattípus: írásbeli leíró szöveg
Munkaforma: egyéni

Descrivere la tua famiglia

• A, Tervezés: mappa concettuale

- carattere
- dati personali
- passatempo
- lavoro

• B, Összefüggő leíró szöveg

42. *Produktív kompetencia fejlesztése IV.*

1.5. *Ellenőrzés*

<http://www.quiz-maker.com/QJ0TSWHLU>

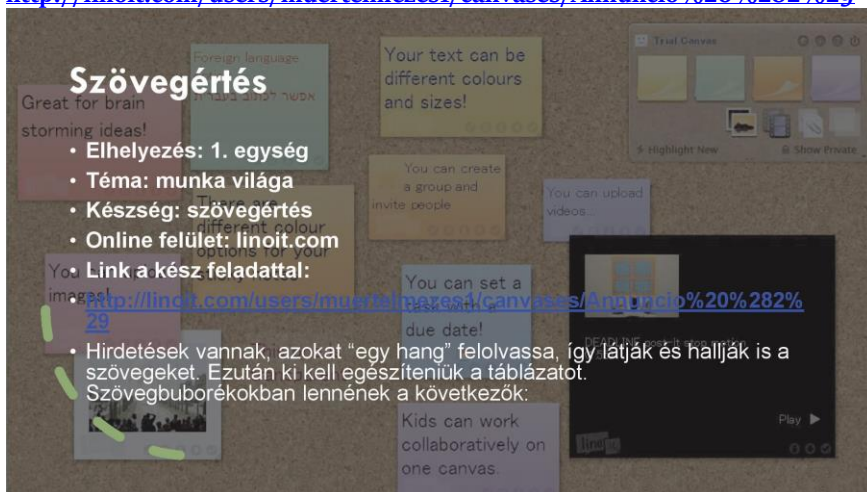
Szövegértés- ellenőrzés

Igaz/Hamis
 - az első szövegrészlet alapján

1. Lorenzót mindenki elkerülni. - Igaz
2. Lorenzót a családtagjain kívül a főnöke és a kollégái is unalmasnak találják. – Igaz
3. Lorenzónak három unokája van. – Hamis
4. Lorenzo érti miért tartja őt mindenki unalmasnak. – Hamis
5. Lorenzo bélyegeket gyűjt. - Igaz
6. Lorenzónak sok érdeklődési köre van. – Hamis
7. Lorenzo 8 órát dolgozik naponta. – Igaz
8. Lorenzo matematikusként dolgozik. - Hamis

43. *Ismétlés, ellenőrzés I.*

<http://linoit.com/users/muertelmezes1/canvases/Annuncio%20%282%29>

44. Ismétlés, ellenőrzés II.

Szövegalkotás I.

- Elhelyezés: 1. egység
- Téma: munka világa
- Készség: szövegalkotás
- Online felület: linoit.com
- Ugyan ezen a felületen maradván, most már nem a szövegértés lesz előtérben, hanem a szövegalkotás. Alkossanak meg ők hirdetéseket, az általuk kitalált foglalkozásokkal.
- Lehet egyéni vagy páros feladat is.
- Mindenki tudja használni ezt a felületet.
- Írnak egy-egy virtuális matricára, és a végén jó pár hirdetés fog összegyűlni.

45. Ismétlés, ellenőrzés III.

	Professione	Luogo di lavoro	Città
- Piccola ditta di Tradate cerca segretaria con ottima conoscenza del francese. La candidata ideale ha meno di 40 anni, è diplomata, ha già lavorato come segretaria, sa gestire i rapporti con i clienti, seguire l'agenda del direttore. - hotel tre stelle a Lucca ricerca cameriere: È richiesta esperienza. Gestione sala da pranzo e accoglienza clienti. Necessaria una buona conoscenza dell'inglese. - ristorante di Lecco ricerca: CUOCO Orario di lavoro: full time Durata contratto: 1 anno - IMPIEGATO – STUDIO LEGALE MILANO – CENTRO JOB DESCRIPTION: Cerchiamo un IMPIEGATO per l'ufficio della segreteria. - REQUISITI MINIMI: - Età 20 – 23 anni. - Diploma di scuola superiore.	Annuncio 1	ditta	Tradate
	Annuncio 2		
	Annuncio 3		
	Annuncio 4		

46. Ismétlés, ellenőrzés IV.

2. Szövegegység

2. Szövegrészlet

Lorenzo è triste. Non vuole essere considerato noioso. Vuole essere simpatico, socievole e divertente. Quando è in compagnia cerca sempre di essere brillante. Inizia a parlare con passione della sua favolosa collezione di francobolli. Ma le persone sbadigliano e si annoiano. Allora cerca di parlare del suo lavoro. Ma è ancora peggio. La maggior parte delle persone scappa lontano. Quelli che restano, si addormentano.

È stato sempre così. Una volta da bambino, alla festa scolastica di natale, è salito sul palco per recitare una poesia. Dopo due minuti tutti i presenti, compresi i maestri, il preside e il bidello, si sono addormentati.

47. Szöveg II.

2. Szövegkiaknázás	
Nyelvtan	Szókincs és téma
•verbi riflessivi ◦addormentarsi ◦annoiarsi •verbi modali ◦volere •congiunzioni ◦ma •avverbi ◦allora ◦quando •indicativo presente •passato prossimo	•carattere, aggettivi ◦noioso •tempo libero ◦collezionare francobolli •la scuola ◦il preside ◦i maestri

48. A szöveg kínálta lexikai és grammatikai fejlesztés lehetőségei II.

2.1. Motiváció

Előkészítés

Téma: iskola
1. közös mindmap készítése
adott kategóriák:

- materie scolastiche
- in classe
- persone

49. Motivációs feladat III.

2.2. Globális szövegértés

Olvasott szövegértés

Szöveg kiegészítése megadott mondatokkal (3+1 mondat)

A, Allora cerca di parlare del suo lavoro.
B, Non vuole essere considerato noioso.
C, Lorenzo vuole trovare al più presto una soluzione e pensa, pensa, pensa.
D, Dopo due minuti tutti i presenti, compresi i maestri, il preside e il bidello, si sono addormentati.

Lorenzo è triste. _____ **B,** _____ Vuole essere simpatico, socievole e divertente. Quando è in compagnia cerca sempre di essere brillante. Inizia a parlare con passione della sua favolosa collezione di francobolli. Ma le persone sbadigliano e si annoiano. _____ **A,** _____ Ma è ancora peggio. La maggior parte delle persone scappa lontano. Quelli che restano, si addormentano.

È stato sempre così. Una volta da bambino, alla festa scolastica di natale, è salito sul palco per recitare una poesia.
_____ **C,** _____

50. Szövegértés III.

2.3. Szöveganalízis

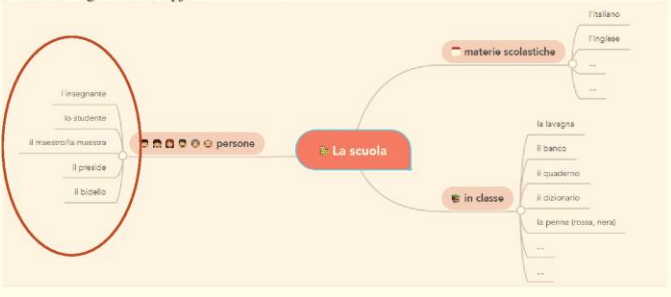
2.3.1. Szókincs

mindminster

Szókincs

Téma: iskola
1, mindmap kiegészítése a szöveg szavai alapján

51. Szókincsfejlesztés VI.

<https://www.youtube.com/watch?v=0r07wB23kAg>

https://www.youtube.com/watch?v=0r07wB23kAg

Szókincs

Téma: iskola - tantárgyak
videó megtekintése – a diákok kiegészítik egy táblázatot a megfelelő szavakkal
(l'ungherese nem szerepel a videóban)

52. Szókincsfejlesztés VII.

<https://www.freecollegeschedulemaker.com/>

Szókincs

<https://www.freecollegeschedulemaker.com/>

Téma: iskola – tantárgyak
saját órarend elkészítése (színkódok)
-> napok átírása képszerkesztővel

	Monday	Tuesday	Wednesday	Thursday	Friday
08:00	Italiano (08:00-09:00) C4				
09:00	English (09:00-10:00) C4				
10:00	Matematica (10:00-11:00) C4				
11:00	Geografia (11:00-12:00) C4				
12:00					
13:00					
14:00					

53. Szókincsfejlesztés VIII.

2.3.2. Nyelvtan

<https://learningapps.org/watch?v=pgzwp5dra21>

Nyelvtan

<https://learningapps.org/watch?v=pgzwp5dra21>

Nyelvtan: jelen idő

Szöveg kiegészítése a megadott igék megfelelő jelen idejű alakjával

Lorenzo (essere) triste. Non (lui-volare) essere considerato noioso. (lui-volare) essere simpatico, socievole e divertente.

Quando (lui-essere) in compagnia (cercare) sempre di essere brillante. (lui-iniziare) a parlare con passione della sua favolosa collezione di francoboli. Ma le persone (sbadigliare) e si (annoiare). Allora (lui - cercare) di parlare del suo lavoro. Ma è ancora peggio. La maggior parte delle persone scappa lontano. Quelli che (restare), si (addormentare).

54. Grammatikai kompetencia fejlesztése IV.

2.4. Szintézis

Beszéd

Téma: iskola – tantárgyak
A diákok párokban dolgoznak, felteszik egymásnak az alábbi kérdéseket.

1. Che materie studi quest'anno?
2. Qual è la tua materia preferita?
3. Qual è la materia che non ti piace affatto?
4. Da quanto tempo studi l'italiano?
5. Quante ore studi al giorno?

55. Produktív kompetencia fejlesztése V.

<https://www.storyboardthat.com>

Szövegalkotás

- Elhelyezés: 2. egység
- Téma: iskola
- Készség: szövegalkotás
- Online felület: Storyboardthat.com
- Kérdések felhasználása

The storyboard consists of five panels showing two students, a boy and a girl, in a school setting. The first panel shows them on a bus. The second panel shows them standing outside a school building. The third panel shows them sitting at a desk in a classroom. The fourth panel shows them standing in front of a chalkboard. The fifth panel shows them sitting at a desk. The dialogue is in Italian, with the boy asking questions and the girl answering.

Panel 1 (Bus):
Boy: CIOÈ COME TI CHIAMO? IO SONO GIORGIA.
Girl: BENE, GRAZIE. E TU? TI PIACE LA SCUOLA?
Boy: SÌ, MA PIACE UN SACCO. LA MIA MATERIA PREFERITA È L'ITALIANO, E LA TUA?

Panel 2 (School Building):
Boy: ANCHE IO AMO LA LINGUA ITALIANA. QUAL È LA MATERIA CHE NON TI PIACE AFFATTO?
Girl: PURTROPPO, MI SONO LA MATEMATICA, E TU?

Panel 3 (Classroom):
Boy: QUANTO TEMPO STUDI L'ITALIANO?
Girl: GENERALMENTE, A CASA STUDIO 2 ORE. DI SOLITO, A SCUOLA NE 7 LEZIONI OGNI GIORNO.

Panel 4 (Chalkboard):
Boy: CHE MATEMATICHE STUDI QUEST'ANNO?
Girl: CHE MATEMATICHE STUDI QUEST'ANNO?

Panel 5 (Desk):
Boy: QUANTE ORE STUDI AL GIORNO?

56. Produktív kompetencia fejlesztése VI.

2.5. Ellenőrzés

<https://www.thinglink.com/scene/1522608446468259841>

Online interaktív feladatsor

<https://www.thinglink.com/scene/1522608446468259841>

Elhelyezés: 2. egység

Téma: scuola

Készségek:

- hallott szövegértés
- olvasott szövegértés
- szókincs
- beszédkésztség

Feladattípusok:

- Kép-szó párosítás
- Szó-definíció párosítás
- Kiegészítendő kérdésekre írásbeli válaszadás hallott szöveg alapján
- Beszélgetés megadott kérdések alapján
- Szövegkiegészítés hallás alapján

57. Ismétlés, ellenőrzés V.

3. Szövegegység

3. Szövegrészlet

Lorenzo vuole trovare al più presto una soluzione e pensa, pensa, pensa: «Se riesco a diventare famoso in qualcosa, nessuno può dire che sono noioso.» Pensa alla sua collezione di francobolli. Forse è la più grande collezione del mondo. Forse ha il francobollo più caro del mondo o forse è la collezione più costosa del mondo. In fin dei conti ha collezionato francobolli per tutta la vita, fin da bambino. Chiama un giornalista che presenta un programma di primati in una televisione locale. «Credo di avere la collezione di francobolli più grande del mondo» «Sicuro? La collezione più grande del mondo conta attualmente più di 8 milioni di pezzi. Lei ha più di 8 milioni di pezzi?» «Ehm... non credo. Lei sa quanto vale il francobollo più costoso?» «Più di 2 milioni di dollari. Lei ha un francobollo che vale di più?» «Credo proprio di no. E quanto vale la collezione più costosa?» «Più di 10 milioni di dollari» Lorenzo è molto deluso. Non può diventare famoso con la sua collezione. Allora si chiede: «Forse posso diventare il contabile più bravo del mondo». Parla con un suo amico: «Sai. Forse sono il contabile più bravo del mondo.» «Come fai a saperlo?» «Il mio lavoro mi piace molto. È interessante. Mi diverte guardare tutti quei numeri... il tasso di rendimento interno... la partita doppia... gli ammortamenti e gli accantonamenti... e poi soprattutto mi piacciono i calcoli...» Il suo amico si è addormentato. Quando si sveglia dice: «Ascolta Lorenzo. Secondo me c'è un solo campo dove sei imbattibile e nessuno può reggere il confronto. Sei sicuramente l'uomo più noioso del mondo. Impossibile trovare un uomo più noioso di te»

58. Szöveg III.

3. Szövegkiaknázás	
Nyelvtan	Szókincs és téma
• indicativo presente • felsőfok • igék + vonzatok • pensare a • credere di	• collezionismo • collezionare francobolli • numeri

59. A szöveg kínálta lexikai és grammatikai fejlesztés lehetőségei III.

3.1. Motiváció

Előkészítő feladat I.

Pre-ascolto:
A. Discutete le domande.

- Voi collezionate qualcosa?
- Conoscete qualcuno che colleziona questi oggetti?
- Secondo voi quanti francobolli / fumetti / le automobili / libri / adesivi / cartoline ci sono nella collezione più grande? Quai è il primato mondiale?

Elhelyezés: 3. egység

Téma: collezionismo

Készség: szókincs, beszédkésztség

Feladattípus: kiegészítendő kérdésekre szóbeli válaszadás

Munkaforma: közös

 i francobolli	 i fumetti	 le automobili
 i libri	 gli adesivi	 le cartoline

60. Motivációs feladat IV.

Előkészítő feladat II.

Elhelyezés: 3. egység

Téma: collezionismo

Készség: szókincs, szövegértés

Feladattípus: mondatrészek összekötése

Munkaforma: egyéni

B. Abbinate le frasi.

1. La collezione di libri autografi più grande	a. vale circa 3 miliardi di dollari. Ci sono circa 7000 macchine carivione.
2. La collezione di fumetti più grande	b. è il francobollo "1 cent magenta" della Guyana Britannica. Ne esiste solo uno!
3. la collezione di auto più costosa	c. conta 2381 libri che sono tutti firmati dal loro autore.
4. Il francobollo più raro	d. vale 60, 667 di dollari. Ci sono tre giocatori di basket molto famosi.
	
5. La cartolina sportiva più costosa	e. conta solo 50 copie e racconta la storia di Superman.
	
6. Il fumetto più raro	f. conta 94.268 singoli fumetti.
	

61. Motivációs feladat V.

3.2. Globális szövegértés

Hallott szövegértés

Elhelyezés: 3. egység

Téma: collezionismo, più

Készség: hallott szövegértés

Feladattípus: kiegészítendő kérdésekre válaszadás hallott szöveg alapján, igaz-hamis állítások

Munkaforma: egyéni

- Vi ricordate Lorenzo Moretti, l'uomo noioso? Che cosa colleziona lui?
- Adesso ascoltiamo cosa dice sulle collezioni di francobolli.

A. Ascoltate e rispondete alle domande.

1. Cosa vuole diventare Lorenzo con la sua collezione di francobolli?	
2. Chi chiama Lorenzo?	
3. Quanti pezzi conta la collezione di francobolli più grande al mondo?	
4. Quanto vale il francobollo più costoso?	
5. Quanto vale la collezione di francobolli più costosa?	

B. Ascoltate e decidete se le affermazioni sono vere (V) o false (F). Se un'affermazione è falsa, correggetela.

1. Lorenzo può diventare famoso con la sua collezione di francobolli.	
2. Lorenzo è il contabile più bravo al mondo.	
3. A Lorenzo piace fare il contabile.	
4. Secondo l'amico di Lorenzo, lui è l'uomo più interessante al mondo.	

62. Szövegértés IV.

3.3. Szöveganalízis

3.3.1. Szókins

<https://learningapps.org/display?v=piomv9t1k22>

Szókins

- Elhelyezés: 3. egység
- Téma: collezionismo
- Készség: szókins
- Online felület: LearningApps
- Link a kész feladattal:
<https://learningapps.org/display?v=piomv9t1k22>

Il collezionismo è un hobby che consiste nella raccolta di oggetti di una particolare categoria. L'insieme di oggetti raccolti, vengono chiamate collezioni.

63. Szókinsfejlesztés IX.

- Szókins:
- collezione di designer toys
- collezione di bustine di zucchero
- collezione di capsule di spumante
- collezione di coltelli
- collezione di monete
- collezione di fumetti
- collezione di cartoline
- collezione di francobolli
- collezione di tovaglioli

64. Szókinsfejlesztés X.

3.3.2. Nyelvtan

<https://learningapps.org/display?v=putayyxg221>

Nyelvtan

- Elhelyezés: 3. egység
- Téma: collezionismo
- Készség: nyelvtan
- Online felület: LearningApps
- Link a kész feladattal, prepozíció DI:
<https://learningapps.org/display?v=putayyxg221>

65. Grammatikai kompetencia fejlesztése V.

Nyelvtan

Nyelvtan: felsőfok

1, a szövegben a piú szerkezetek aláhúzása, megfigyelése

2, 2-3 megadott mondat kiegészítése

3, mondatalkotás megadott szavak és a piú használatával:
materia scolastica, lavoro, facile, difficile, interessante, noioso, divertente, ...

Secondo me...

1. la materia scolastica piú facile è...
2. la materia scolastica piú difficile è...
3. la materia scolastica piú noiosa è...
4. la materia scolastica piú interessante è...
5. la parola italiana piú difficile è...
6. il lavoro piú noioso è...
7. il lavoro piú interessante è...

66. Grammatikai kompetencia fejlesztése VI.

3.4. Szintézis

Szövegalkotás

- **Elhelyezés:** 3. egység
- **Téma:** collezionismo
- **Készség:** szövegalkotás
- **Online felület:** nem szükséges
- **Feladat:** Egy alternatív karaktert találjanak ki a diákok. Mindenki elnevezi a karakterét és hozzárendel egy tevékenységet az előzőek alapján, ami számára unalmasnak bizonyul. Ír egy párbeszédet vagy Lorenzo és a fiktív karakter között, ahol egymás unalmas hobbijáról beszélnek, vagy egy újságíró tesz fel kérdéseket a karakternek a hobbijával kapcsolatban.
- **Ötletek:** Come ti chiami? Quanti anni hai? Che cosa fai nel tuo tempo libero? Collezioni qualcosa? Che lavoro fai?
- **Munkaforma:** páros

67. Produktív kompetencia fejlesztése VII.

4. Szövegegység

4. Szövegrészlet

Ma siiiiiil. Certo. Il suo amico ha proprio ragione. Qualcuno può essere più noioso di lui? Nessuno può reggere il confronto. Chiama subito il giornalista e dice: «Vi interessa un'intervista con l'uomo più noioso del mondo?» «L'uomo più noioso del mondo? Questa mi sembra una cosa molto interessante. L'unico problema è: come facciamo a verificare il suo talento?» «Potete intervistare i miei amici, i miei colleghi, i miei parenti». Il giornalista pensa per qualche istante e poi dice: «Eccellente idea. Cerco di organizzare al più presto la sua intervista.» Alcuni giorni dopo la televisione locale trasmette l'intervista all'uomo più noioso del mondo. C'è anche la cara maestra delle scuole elementari, un'adorabile vecchietta con un grande cappello pieno di fiori che le copre la testa fino al naso. Orgogliosa dice: «Quando Lorenzo ha iniziato la scuola elementare, mi sono accorta subito del suo straordinario talento. La prima volta che l'ho interrogato, tutta la classe si è addormentata.» Poi è il turno di suo padre che dice «Mio figlio è stato un bambino prodigo sin dalla più tenera età. Una volta, quando aveva tre anni, sono andato con lui allo zoo. Si è avvicinato alla gabbia del leone ed ha cantato una filastrocca. Dopo pochi istanti il leone è sbattuto a terra dal sonno.» A un certo punto il giornalista dice «Lorenzo. Vuole parlarci della sua famosa collezione di francobolli.» Lorenzo inizia a parlare e dopo pochi minuti nello studio televisivo tutti si addormentano, anche il giornalista, i cineoperatori e la truccatrice. Qualche ora più tardi centinaia di telefonate arrivano al centralino della televisione. Molti spettatori hanno visto la trasmissione. Quando ha parlato Lorenzo, si sono subito addormentati. Una signora dice: «Ho preso subito sonno e si sono addormentati anche i miei gatti e il pesce rosso.» Tutti quanti dicono la stessa cosa: Lorenzo è sicuramente l'uomo più noioso del mondo. Senza alcun dubbio.

68. Szöveg IV.

4. Szövegkiaknázás

Nyelvtan	Szókincs és téma
• indicativo presente • felsőfok • passato prossimo • imperfetto • visszaható igék	• tv • interjú • iskola • állatkert

69. A szöveg kínálja lexikai és grammatikai fejlesztés lehetőségei IV.

4.1. Motiváció

Előkészítő feladat I.

A. Discutete le domande.

- Vi piace guardare la tv?
- Avete un programma televisivo preferito?
- Quali tipi di programmi televisivi conoscete?

B. Abbinare i tipi di programmi televisivi con i significati ungheresi.

La tv italiana

Elhelyezés: 4. egység

Téma: la tv, programmi televisivi

Készség: szókincs, beszédkészség

Feladattípus: kiegészítendő kérdésekre szóbeli válaszadás, szópárosítás

Munkaforma: közös, egyéni

70. Motivációs feladat VI.

Előkészítő feladat II.

C,

- Guardate le interviste con persone famose?
- Cosa succede in un'intervista?

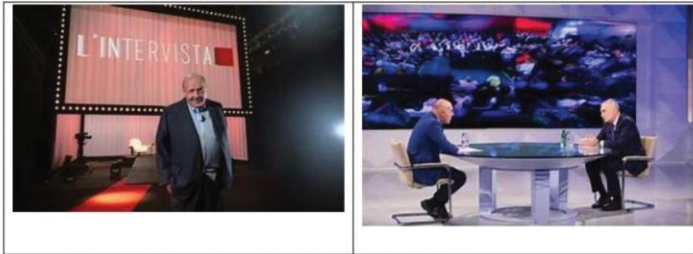
Elhelyezés: 4. egység

Téma: la tv, programmi televisivi

Készség: beszédkésztség

Feladattípus: kiegészítendő kérdésekre szóbeli válaszadás

Munkaforma: közös

- Adesso vediamo come mai Lorenzo Moretti è finito in tv.

71. Motivációs feladat VII.

4.2. Globális szövegértés

<https://www.thinglink.com/scene/1543546686645731330>

Online interaktív feladatsor

• <https://www.thinglink.com/scene/1543546686645731330>

Elhelyezés: 4. egység

Téma: la tv italiana

Készségek:

- olvasott szövegértés
- szókincs
- Interakció/ szóbeli szövegalkotás

Feladattípusok:

- Szöveg sorba rendezése
- Ellentétpárok párosítása
- Kép-szó párosítás
- interjú

Munkaforma: egyéni, páros

72. Szövegértés V.

4.3.1. Szókincs

1. Kérdések:

2. Online szótár – keresés: Qual è il vostro animale preferito?

- 3, A diákok felírják a táblára a kedvenc állatuk olasz elnevezését

4. Találgatás – melyik olasz szó melyik magyar állatot takarja

73. Szókincsfejlesztés XI.

4.3.2. Nyelvtan

Téma: állatok

A diákok megállapítják, mely a táblára felkerült állatra igazak az alábbi állítások

L'animale più grande è ...
L'animale più piccolo è ...
L'animale più pericoloso è ...
L'animale più amichevole è ...
L'animale più pesante è ...
L'animale più leggero è ...
L'animale più veloce è ...
L'animale più lento è ...

74. Grammatikai kompetencia fejlesztése VII.

4.4. Szintézis

<https://www.storyjumper.com/>

Szövegalkotás

- Elhelyezés: 4. egység
- Téma: állatok
- Készség: szövegalkotás
- Online felület: <https://www.storyjumper.com/>
- Minden diák ezen az oldalon írjon egy 50-80 szavas mini fogalmazást arról, hogy egy állatkertbe mely állatokat helyeznék el. A fogalmazás címe: *Il mio zoo con i miei animali preferiti.*

"Vado pazzo/matto per"
"mi piace moltissimo". ...
"Adoro". ...
"Amo". ...
"Sono innamorato/a di". ...
"Apprezzo". ...
"Non mi dispiace". ...
"È una figata/uno sballo!".
„Odio..”
„Non mi piace..”
„Non mi piace per niente..”
„Non sopporto..”
„Non amo...”
„Non mi piace affatto..”

75. Produktív kompetencia fejlesztése VIII.

5. Szövegegység

5. Szövegrészlet

La trasmissione ha un grande successo e Lorenzo diventa famoso.

Firma un contratto con la televisione. Ogni giorno trasmette cinque minuti per tre volte: alle 14:00 per addormentare i bambini dell'asilo. Alle 21:00 per addormentare i bambini a casa. Alle 24:00 per addormentare gli adulti.

Può parlare di quello che vuole. La collezione di francobolli, il suo lavoro, racconta barzellette o legge le previsioni del tempo. Il risultato è sempre lo stesso: gli spettatori si addormentano profondamente.

Ha venduto anche decine di milioni di dischi. Ogni famiglia ha in casa un disco con i discorsi di Lorenzo per un sonno rapido e rigeneratore. Gli psichiatri non usano più i sedativi ma usano i dischi di Lorenzo per addormentare i pazienti troppo nervosi. Nessuno soffre più di insonnia e di stress.

Lorenzo è diventato una celebrità ed è molto ricco. Quando esce per strada, le persone applaudono e vogliono stringere la sua mano. I bambini corrono verso di lui, abbracciano le sue gambe e saltano sulla sua schiena. Tutti chiedono l'autografo. Lorenzo è felice. Saluta tutti, stringe le mani e accarezza la testa ai bambini. Firma tanti autografi.

Lorenzo Moretti è un uomo incredibilmente noioso. Talmente noioso da essere amato da tutti.

76. Szöveg IV.

5. Szövegkiaknázás	
Nyelvtan	Szókincs és téma
• presente • passato prossimo (2 esempi) • verbi modali (volere, potere) • articoli • preposizioni semplici e alcune articolate	• ora • TV • salute • diventare famoso • aggettivi • noioso • ricco • felice • nervoso

77. A szöveg kínálta lexikai és grammatikai fejlesztés lehetőségei V.

5.1. Motiváció

Előkészítés

Téma: essere famoso (beszédfejlesztés)

1. A diákok elmondják mit, kit látnak az adott képen
2. A tanár további kérdéseket tesz fel az adott tevékenységgel kapcsolatosan

1. Cosa vedete nella prima foto?	
	Chi di voi corre spesso nel tempo libero? - Dove? - Con chi? Chi di voi non corre mai?
	Quante ore dormite al giorno? - Così tanto? Come mai? - Così poco? Perché?
	C'è qualcuno che vuole fare lo psicologo? - Perché? (Asinate le persone...) Cosa volete fare da grandi?
	Chi di voi ascolta spesso la musica? Chi è il suo cantante preferito? Ascoltate canzoni italiane? Voi comprate dischi?
	firmare un contratto Generalmente le persone dove o quando firmano un contratto? (in banca, in ufficio, quando comprano una casa...)
	firmare autografi Voi raccogliete avete autografi?
	Voi ascoltate trasmissioni noiose? - Perché? Perché no? Secondo voi, l'uomo più noioso del mondo, Lorenzo, può diventare famoso e ricco? - Voi volete ascoltare Lorenzo?

78. Motivációs feladat VIII.

5.2. Globális szövegértés

<https://learningapps.org/watch?v=p68w85k9k21>

Hallott szövegértés I.

Képek sorrendiségének felállítása
- a diákok a szöveg hallgatása közben sorba rendezik a megadott képeket

79. Szövegértés VI.

Hallott szövegértés II.

1, Jegyzetkészítés a megadott képek kapcsán

példa: dischi

- vende milioni di dischi
- ogni famiglia ha in casa un disco

80. Szövegértés VII.

5.3. Szöveganalízis

5.3.1. Szókincs

Felhasználási ötletek:

- szókártyák párosítása egyénileg/párban
- Párkereső páros feladathoz
- Párosítás a táblán

Elhelyezés: 5. egység

Téma: la tv, intervista, essere famoso

Készség: szókincs

Feladattípus: szó-definíció párosítása, ellentétpárok

Munkaforma: egyéni

Szókincs I.

A, Abbina le espressioni alle definizioni.

1. ha un grande successo	a. dice piccole storie divertenti che fanno ridere
2. la trasmissione	b. un programma che parla del tempo
3. racconta barzellette	c. battono le mani insieme
4. le previsioni del tempo	d. scrive il nome di una persona famosa
5. la celebrità	e. qualcosa che vedi in televisione
6. applaudono	f. una persona famosa
7. firma tanti autografi	g. va molto bene

B, Abbina le parole agli antonimi.

1. addormentare	a. lento
2. bambini	b. povero
3. rapido	c. triste
4. nervosi	d. interessante
5. ricco	e. svegliare
6. felice	f. pochi
7. tanti	g. tranquilli
8. noioso	h. adulti

81. Szókincsfejlesztés X.

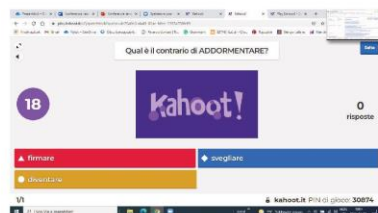
<https://create.kahoot.it/details/4c76a0a6-dad1-40ae-boce-5387a556fef8>

Felhasználási ötletek:

- Kahoot quiz
- verseny
- ismétlés

<https://create.kahoot.it/details/4c76a0a6-dad1-40ae-boce-5387a556fef8>

Szókincs II.

Elhelyezés: 5. egység

Téma: la tv, intervista, essere famoso

Készség: szókincs

Feladattípus: feleletválasztás; verseny

Munkaforma: egyéni/páros/csoportos

82. Szókincsfejlesztés XII.

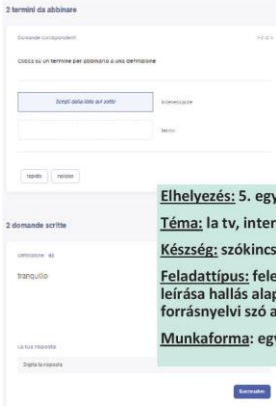
<https://quizlet.com/663986055/test?answerTermSides=2&promptTermSides=6&questionCount=4&questionTypes=3&showImages=true>

Szókincs III.

Felhasználási ötletek:

- Quizlet test

<https://quizlet.com/663986055/test?answerTermSides=2&promptTermSides=6&questionCount=4&questionTypes=3&showImages=true>

Elhelyezés: 5. egység

Téma: la tv, intervista, essere famoso

Készség: szókincs

Feladattípus: feleletválasztás, helyesírás, szó leírása hallás alapján, célnyelvi szó leírása forrásnyelvi szó alapján, jelentések párosítása

Munkaforma: egyéni

83. Szókincsfejlesztés XII.

5.3.2. Nyelvtan

<https://learningapps.org/display?v=pjjhxddft22>

Nyelvtan

- **Elhelyezés:** 5.egység
- **Téma:** preposizioni semplici
- **Készség:** nyelvtan
- **Feladat:** Az ötödik szövegegység hiányzó prepozícióinak beillesztése a szövegbe. A prepozíciók meg vannak adva.
Link kész feladattal (online verzió):
<https://learningapps.org/display?v=pjjhxddft22>

Di	A	Con
Da	In	Su
Per	Tra	Fra

84. Grammatikai kompetencia fejlesztése VIII.

DA, PER, CON, DI, PER, PER, DI, A, DI, DI, DA

- La trasmissione ha un grande successo e Lorenzo diventa famoso. Firma un contratto con la televisione. Ogni giorno trasmette cinque minuti _____ tre volte: alle 14:00 _____ addormentare i bambini dell'asilo. Alle 21:00 per addormentare i bambini _____ casa. Alle 24:00 per addormentare gli adulti. Può parlare _____ quello che vuole. La collezione _____ francobolli, il suo lavoro, racconta barzellette o legge le previsioni del tempo. Il risultato è sempre lo stesso: gli spettatori si addormentano profondamente. Ha venduto anche decine di milioni _____ dischi. Ogni famiglia ha in casa un disco _____ i discorsi di Lorenzo per un sonno rapido e rigeneratore. Gli psichiatri non usano più i sedativi ma usano i dischi _____ Lorenzo per addormentare i pazienti troppo nervosi. Nessuno soffre più di insonnia e di stress. Lorenzo è diventato una celebrità ed è molto ricco. Quando esce _____ strada, le persone applaudono e vogliono stringere la sua mano. I bambini corrono verso di lui, abbracciano le sue gambe e saltano sulla sua schiena. Tutti chiedono l'autografo. Lorenzo è felice. Saluta tutti, stringe le mani e accarezza la testa ai bambini. Firma tanti autografi. Lorenzo Moretti è un uomo incredibilmente noioso. Talmente noioso _____ essere amato _____ tutti.

85. Grammatikai kompetencia fejlesztése IX.

5.4. Szintézis

<http://www.wittycomics.com/comic/148125>

Szövegalkotás

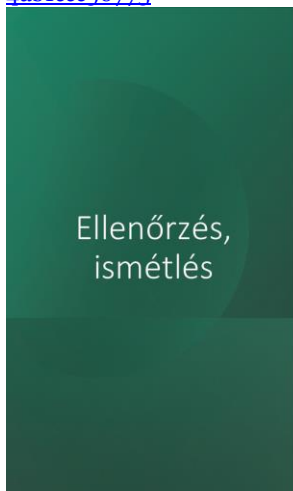
- Elhelyezés: 5.egység
- Téma: unalmas-izgalmas ember párbeszéd
- Készség: szövegalkotás
- Link a kész feladattal:
 1. <http://www.wittycomics.com/comic/148125>
 2. <http://www.wittycomics.com/comic/148126>
 3. <http://www.wittycomics.com/comic/148127>

86. Produktív kompetencia fejlesztése IX.

6. Projektzáró ismétlés, ellenőrzés

<https://create.kahoot.it/share/un-uomo-noioso/339c6d22-6aeb-43e9-8293-4ab1ccc90775>

<https://create.kahoot.it/share/un-uomo-noioso/339c6d22-6aeb-43e9-8293-4ab1ccc90775>

Elhelyezés: a teljes szöveg legvégén

Téma: lavoro, tempo libero, carattere

Készség: szókincs

Feladattípus: feleletválasztás, igaz-hamis állítások

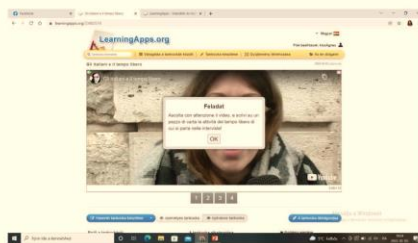
Munkaforma: egyéni

87. Ismétlés, ellenőrzés VI.

<https://learningapps.org/display?v=ptmsoiyta22>

Gyakorló feladat

- <https://learningapps.org/display?v=ptmsoiyta22>
- **Téma:** Szabadidő
- Autentikus hanganyag
- Több feladattípust magába foglal

88. Ismétlés, ellenőrzés VII.

https://learningapps.org/display?v=pogh85pic22&fbclid=IwAR2sqSaljXsZ6qoyRbo_JTsrwwdxwj2tiWJfYAZk1w-qe9EthuJiPvSGmXw

Projektzáró/ludikus feladat

- https://learningapps.org/display?v=pogh85pic22&fbclid=IwAR2sqSaljXsZ6qoyRbo_JTsrwwdxwj2tiWJfYAZk1w-qe9EthuJiPvSGmXw

89. Ismétlés, ellenőrzés VIII.

https://www.canva.com/design/DAE3OCqRnZg/lfsbWZS_p8Qpgagom6Q8RA/view?utm_content=DAE3OCqRnZg&utm_campaign=designshare&utm_medium=link&utm_source=homepage_design_menu&fbclid=IwAR2tgYXmXTdHF4bSgtWhLYMYNzAm3uhUDMnMvO6di7YC3To8XDly-Wg35EE

Projektzáró/ludikus feladat

- **A játék lényege:** két csapat, egy vagy két diák, akik elmutogatják a kártyákon szereplő jelenetet. A csapatoknak ki kell találni, melyik jelenetről van szó és melyik szabadidős tevékenységről.
- Link a kártyákhoz:
https://www.canva.com/design/DAE3OCqRnZg/lfsbWZS_p8Qpgagom6Q8RA/view?utm_content=DAE3OCqRnZg&utm_campaign=designshare&utm_medium=link&utm_source=homepage_design_menu&fbclid=IwAR2tgYXmXTdHF4bSgtWhLYMYNzAm3uhUDMnMvO6di7YC3To8XDly-Wg35EE

90. Ismétlés, ellenőrzés IX.

1. PESCARRE

Un uomo vuole pescare, ma l'amo della sua pesca resta incastrato nei propri o negli altrui pantaloni. Così non riesce a buttare la canna nell'acqua, mentre l'altro (o lui stesso) sta sollevandosi dalla terra.

2. SCIARE

Mentre uno sta sciando nota che c'è un grosso tronco proprio davanti a lui. Non potendo evitarlo vuole fare quel pezzo di strada prendendolo tra le due gambe. Ma il tronco risulta più alto del previsto....

91. Ismétlés, ellenőrzés X.